

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 2 (103)

Одеса — 2010

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2010. — № 2 (103). — 209 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.; Рябіка І. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверяков М. І., д-р економ. наук, проф.; Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.; Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.; Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.; Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.; Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.; Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.; Назарова Н. С., канд. істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.; Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України; Стьошін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 22 квітня 2008 року, прот. № 6.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 4 квітня 2008 р., протокол № 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 26 січня 2010 р., прот. № 5.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

**СУТНІСТЬ ТА НАПРЯМИ КОНТРАКТНИХ ФОРМ
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ В АПК ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

В умовах ринкової економіки, як свідчить досвід розвинених західних країн, ефективність агропромислового виробництва значною мірою залежать від контрактних форм взаємозв'язків. Контрактація аграрного ринку за кордоном — це складний механізм, що включає інструменти впливу на структуру сільськогосподарського виробництва, аграрний і продовольчий ринок, міжгалузеві й міжгосподарські відносини з метою створення стабільних економічних, правових, соціальних і екологічних умов для розвитку аграрного сектора, задоволення потреб населення в продуктах харчування. Це і обумовило важливість та своєчасність даного дослідження.

Результати дослідження загальних питань розвитку АПК і його галузей, сфер висвітлені у працях провідних вітчизняних та іноземних вчених: В. Г. Андрійчука, П. П. Борщевського, Б. З. Дворкіна, П. К. Канінського, М. Ю. Коденської, О. В. Крисального, К. К. Кумехова, В. З. Мазлоєва, А. Г. Мазура, М. Й. Маліка, В. Я. Месель-Веселяка, В. Д. Мінгалева, О. М. Онищенко, Б. Й. Пасхавера, О. А. Родіонової, П. Т. Саблука, О. М. Сьоміна, В. К. Терещенка, М. А. Хвесика, В. М. Яценката інших.

Метою даної роботи є аналіз світового досвіду розвитку контрактних форм взаємозв'язків в аграрно-промисловому комплексі як необхідної умови підвищення ефективності агробізнесу.

У більшості економічно розвинутих європейських країн об'єктом аграрно-промислової інтеграції стає сільське господарство, а основною координуючою та регулюючою силою — несільськогосподарські фірми. При цьому існують як контрактні та кооперативні форми, так і інтеграція на основі повного об'єднання (злиття) виробничих структур. Від інтегратора об'єднання по вертикалі залежить вид (пряма та зворотна) інтеграції [1; 2].

Контрактна форма взаємозв'язків в АПК набула широкого розвитку в країнах ЄС. Промислові, торговельні, обслуговуючі

фірми, кооперативи на контрактній основі обслуговують та забезпечують сільськогосподарських товаровиробників засобами виробництва та предметами праці. Так, у Великобританії, Норвегії, Данії, Швеції контрактами регламентуються роботи з планування та освоєння нових земель, будівництва доріг, меліорації. Для Австрії характерне абонементне обслуговування (планові технічні перевірки, очистки) доїльного обладнання [3].

В останні роки в деяких країнах (особливо у Великобританії) контрактація здійснюється на основі контрактів, які враховують проблему ризиків виробництва і збуту [4]. Договір об'єднання передбачає спільну відповідальність за ризик аграрно-промислового виробництва включно із продажем переробленої кінцевого продукту. Тут обов'язкова взаємодовіра партнерів, обізнаність з економічним становищем кожного з них та прозорість вирішення спірних питань.

Частка реалізації продукції за контрактами в Європі досить висока. Так, повністю реалізується за контрактами цукрова сировина, вирощена у Німеччині, Бельгії, Ірландії, Данії, Франції. В Італії цей показник становить 87 %. У Нідерландах, Бельгії, Великобританії, Ірландії контрактна реалізація м'яса птиці становить 90 %, поголів'я м'ясних свиней — більш як 50 %, картоплі — 70 % [4].

Іншим важливим елементом системи збуту продукції у країнах ЄС є кооперативний збут. Кооперативний збутовий сектор створив для себе повну сучасну інфраструктуру продовольчої сфери, включно із механізованим транспортним і складським господарством. У Франції більше третини всієї товарної продукції реалізують сільськогосподарські кооперативи. Набули розвитку кооперативи з обслуговування фермерів окремого регіону. Прикладом може бути аграрно-промисловий кооператив в Бонневалі. Він обслуговує (постачає матеріальні ресурси, закуповує сільськогосподарську продукцію, переробляє, упакує та реалізує через власну торговельну мережу) всіх фермерів регіону, що господарюють на 210 тис. га сільгоспугідь. Міжрегіональний інтеграційний процес в АПК Франції поширюється на сільське господарство, харчову промисловість та сферу реалізації продукції.

Третя в світі харчова монополія — французька компанія у формі холдингу "Generale Occidentale". Виробництво третини сиру на ринку Франції, 40 % макаронних виробів, 75 % дитячого харчування забезпечує молочно-пивоварений концерн "BSN-

Gervais Danone”. На внутрішньому ринку борошна 80 % займає компанія “Franse Farine”. Ринок рослинної олії контролює концерн “Groupe Lesieur”, забезпечуючи 60 % його. Лідером виробництва ковбасних виробів є фірма “Ets Olida et Cabu associees” [5]. І хоча роль фермерських кооперативів як ініціаторів інтеграції з агропереробною галуззю зростає, темпи розвитку цього процесу в сучасних умовах визначаються великими фірмами, в тому числі торговельними, що мають власні переробні підприємства, холодильне, складське і транспортне господарство. Регулюючи та контролюючи функцію виконує держава, що ініціює встановлення певних інтеграційних зв'язків та має інші законодавчо встановлені засоби втручання в процес їх реалізації.

У Великобританії 10 потужних міжрегіональних та міжнародних компаній забезпечують третину всього обсягу виробництва продовольства в країні. У Німеччині внутрішній ринок цукру, крохмалю, маргарину на 60, 70 та 80 % відповідно, забезпечений трьома провідними у кожній галузі фірмами. Три великі фірми контролюють 80 % продажів свіжоморожених продуктів, дитячого харчування, круп'яних сніданків в Італії [6].

Найбільш розповсюджені в цій країні закупівельно-постачальницькі, збутові, переробні, сервісні організації вертикального типу, що діють, переважно, на основі контрактації. А також кооперативні об'єднання, наприклад ELGRO, що забезпечує овочами та квітами п'ять супермаркетів. До його складу входять 34 ферми та відділення з обробки, зберігання, складування, упаковки та доставки продукції торговельним фірмам.

Значний інтерес становить досвід розвитку аграрно-промислової інтеграції вертикального типу в Японії, в сільському господарстві якої ще до середини 40-х років минулого століття переважали феодальні відносини. Рубіжними віхами розвитку цього процесу стали: розвиток контрактного птахівництва та розширення ринку кормів через проникнення в сільське господарство комбікормової промисловості наприкінці 50-х та 60-х років, відповідно. З середини 60-х років на ринку готової сільськогосподарської продукції, що почав формуватися, визначальна роль закріпилась за великими торговельними компаніями, які до середини 70-х років забезпечили власне сільськогосподарське виробництво. З цього часу виникає інтеграція II та III сфер АПК, а пізніше — залучення до інтеграційних зв'язків всіх етапів руху продукції.

Нині значний розвиток отримала вертикальна інтеграція через систему контрактів, нерідко — усних (до 50 % в овочівництві та тваринництві). З середини 60-х років — це контракти “Канто” двох видів. Перший вид регламентує відносини між торговельною чи харчовою компанією та сільськогосподарським кооперативом. Контракти другого виду заключають дві префектурні кооперативні федерації виробників та переробників сільськогосподарської сировини. Крім того, в кожній з 47 префектур функціонують префектурні спілки сільськогосподарських кооперативів, в яких налагоджена робота з координації, досліджень, освіти, інформації та ревізії роботи кооперативів та федерацій.

Об’єднання сільськогосподарських кооперативів представлені, як правило, великими багатогалузевими організаціями, що об’єднують виробництво, переробку та реалізацію продукції. 13 цукрових та 5 рисоочисних заводів, 8 насінницьких центрів, 3 плодоовочевих бази, 5 складів сільськогосподарської продукції, центр технічного обслуговування, 6 паливнозаправних станцій, 100 продуктових магазинів, ресторанів, пересувних торговельних точок — це перелік підприємств, об’єднаних у Федерацію сільськогосподарських кооперативів “Хокурен” острова Хоккайдо [7].

Діяльність федерації кооперативів префектури Сіта — ще один приклад вертикальної інтеграції в АПК. До її складу увійшов відомий кооператив з відгодівлі ВРХ, виробництва рису та овочів “Онаконоко”. В результаті злиття семи аграрних кооперативів (близько 4 тис. сільгоспідприємств) утворений багатогалузевий аграрно-промисловий комбінат “Окава”. На нашу думку, найбільш перспективною є структура кооперативу “Окубо”, що налагодив повний ланцюг виробництва та збуту свинини: виробництво кормів, вирощування племінних свиней та їх відгодівля, обробка та переробка продукції.

Характерною рисою цих та багатьох інших аграрно-промислових об’єднань є диверсифікована діяльність, зростання обсягів виробництва, а отже — зростання потреби у залучених коштах, частка яких у капіталовкладеннях становить близько 40 %. Аграрна кредитна система Японії включає Центральний кооперативний банк сільського та лісового господарства, префектурні кредитні кооперації та кооперативну кредитну систему, що акумулюють як внески, заощадження, розрахунки за збутові та постачальницькі операції значні суми кош-

тів та мають можливість розподіляти їх в потрібному напрямі у вигляді довгострокових кредитів.

Новий напрям функціонування кооперативів — їх взаємне страхування через створення спільних страхових фондів в межах однієї організації. Кооперативи страхують свої фонди у федерації взаємного страхування префектури, яка, в свою чергу, частину внесків пере-страховує в національній федерації взаємного страхування.

В контексті розгляду питання про розвиток аграрно-промислової інтеграції на макрорівні слід зазначити, що інтеграційний процес набув міжнародного масштабу. Нині потужною економічною силою стали транснаціональні корпорації, окремі з яких перевищують за економічним обігом великі країни [8, с. 247]. Після Другої Світової війни, коли в практиці світової економіки міцно встановились процеси державного регулювання, посилилась інтенсивність процесів створення постійно діючих міждержавних об'єднань на урядовому рівні, покликаних регулювати становлення, розширення та поглиблення інтеграційних процесів, в тому числі в АПК.

Виховою подією в міжнародному інтеграційному процесі стало прийняття в січні 1947 р. у Женеві багатосторонньої міжурядової угоди між провідними торговельними країнами світу про зниження обмежень у міжнародній торгівлі — ГАТТ (Генеральна угода про тарифи в торгівлі). Слід відзначити створення в квітні 1948 р. Організації європейського економічного співробітництва (ОЕС) для розподілу виділених США коштів на відбудову повоєнної Європи. Питання взаємної конвертованості валют покликана вирішувати створена в 1950 р. Європейська платіжна спілка, реорганізована у Європейську валютну угоду в 1958 р. Інтегрований поступ Європи продовжився створенням в 1951 р. Європейського об'єднання вугілля та сталі (Бельгія, Голландія, Італія, Люксембург, Франція, ФРН). В 1957 р. ці ж країни оголосили про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), який називають “спільним ринком” та, одночасно, -Європейського співтовариства з атомної енергії.

Інтеграційні процеси в Західній Європі прискорили такі ж тенденції в інших частинах світу. Не зважаючи на різні рівні розвитку держав у сучасній світовій економіці, співвідношення соціальних, класових і політичних сил як в середині країни, так і у міжнародному масштабі, цілі економічної інтеграції подібні:

1. Використання переваг економіки масштабів, що забезпечує розширення розмірів ринку, скорочення трансакційних витрат, часток прямих іноземних інвестицій. Цілі збільшення національних масштабів особливо чітко виражені в інтеграційних угруповань Центральної Америки й Африки.
2. Створення сприятливого зовнішньополітичного середовища. Така мета особливо характерна для країн Близького Сходу. Тут важливе зміцнення взаєморозуміння і співробітництва в політичній, військовій, соціальній та інших неекономічних сферах.
3. Рішення завдань торговельної політики. Регіональна інтеграція розглядається як спосіб зміцнити переговорні позиції країн, що беруть участь, у рамках багатосторонніх переговорів у СОТ. Крім того, регіональні об'єднання дозволяють створювати більш стабільну основу для взаємної торгівлі.
4. Сприяння структурній перебудові економіки. Залучення країн, що створюють ринкову економіку або здійснюють глибокі економічні реформи, до регіональних торговельних угод країн з більш високим рівнем ринкового розвитку розглядається як найважливіший канал передачі ринкового досвіду. Більш розвинуті країни, залучаючи своїх сусідів до процесів інтеграції, також зацікавлені в прискоренні їхніх ринкових реформ і в створенні там повноцінних містких ринків.
5. Підтримка молодих галузей національної промисловості, тому що для них виникає більш широкий регіональний ринок. Ця мета була провідною для інтегрованих об'єднань країн Латинської Америки й Африки [9].

Отже, результати проведеного дослідження доводять, що вітчизняний шлях суспільних перетворень може містити окремі позитивні складові зарубіжного досвіду.

Аналіз тенденцій створення міжнародних інтегрованих організацій на урядовому рівні підтверджує їх прогресивність. Сприяння зміцненню взаємозв'язків між господарюючими суб'єктами країн — учасників, створення сприятливих умов для їх торгівлі, переливу капіталу, міграції робочої сили, забезпечує формування транснаціональних чи міжмакрорегіональних об'єднань, зокрема і у сфері агробізнесу. Але використання позитив-

ного зарубіжного досвіду розвитку інтеграційних процесів не повинно відбуватись у вигляді його копіювання, а можливе за умови адаптації певних елементів зарубіжних моделей інтеграційних зв'язків до сучасних вітчизняних умов.

Література

1. Баккет М. Фермерское производство: организация, управление, анализ. — М.: Агропромиздат, 1989. — 464 с.
2. Мартынов В. Д. Кооперация в сельском хозяйстве скандинавских стран и Финляндии. — М.: ВНИИТЭИСХ, 1970. — 82 с.
3. Кочанов М. А. Экономические отношения в системе производственного обслуживания сельского хозяйства. — М.: ВНИЭТУСХ, 1998. — 226 с.
4. Папцов А. Контрактация и сбытовая кооперация в системе интеграционных отношений в аграрном секторе стран Европейского Союза // АПК: экономика, управление. — 2008. — № 9. — С. 63-67.
5. Гладій Н. В. Особливості поглиблення агропромислової інтеграції // Економіка АПК. — 2005. — № 12. — С. 55-57.
6. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: введение в теорию, практику и политику. — СПб.: Экон. шк., 1995. — 431 с.
7. Шмелев Г. И. Кооперация сельскохозяйственных товаропроизводителей в Японии // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. — 1997. — № 5. — С. 52-55.
8. Предприятие и формация / Ф. И. Биншток, С. Ю. Глазьев, Д. Д. Москвин, М. Н. Фельдман. — М: Эдиториал УРСС, 1999. — 304 с.
9. Міжнародна економічна інтеграція // <http://bookz.com.ua/3/10.htm>.

Резюме

В статье анализируется мировой опыт развития контрактных форм взаимосвязей в аграрно-промышленном комплексе как необходимого условия повышения эффективности аграрного бизнеса.

Рецензент доктор эконом. наук, ст. начн. сотр. Г. Е. Жуков

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ У СВІТОВУ СИСТЕМУ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ

Наприкінці ХХ у світі чітко позначилась тенденція переходу від індустріального суспільства до суспільства інформаційного.

Розвиток нових технологій вніс істотні корективи в хід розвитку людства. Лідерство країни на міжнародній арені останнім часом починає усе більшою мірою визначатися вже не тільки наявністю природних ресурсів, рівнем розвитку сільського господарства і промисловості, а й якісними і кількісними показниками сконцентрованих у її національній економіці інформаційних потоків.

Проблема, яку пропонується розглянути, торкається процесу становлення інформаційного суспільства, його об'єктивних основ розвитку та взаємодії з сучасними інформаційними і телекомунікаційними технологіями. Каталізатором і координатором процесу становлення інформаційного суспільства є система телекомунікацій, яка необхідна для технічної можливості передавати інформацію, у зв'язку з чим необхідний аналіз ролі та функцій держави в цьому процесі.

Тематика інформаційного суспільства, розвитку світового ринку телекомунікацій, Інтернету не сходить зі сторінок провідних ділових вітчизняних і зарубіжних новин. Особливо це стосується висвітлення діяльності міжнародних і національних організацій з розробки і реалізації стратегій інформаційного розвитку. До найбільш цікавих джерел можна віднести Європейську Комісію Ради Європи, Організацію економічної співпраці розвитку, Всесвітній союз зв'язку, адміністративні органи, відповідальні за побудову "інформаційної магістралі" в США, Канаді, Великобританії, Німеччині, Франції, Австралії, Японії та інших країнах. Актуальність входження України в інформаційне суспільство поступово усвідомлюється вітчизняним науковим і політичним співтовариством, про що свідчить велика кількість законодавчих актів у сфері інформації.

Створені державними органами документи покликані визначити напрями інформатизації суспільства: Концепція формування і розвитку єдиного інформаційного простору України і відпо-

відних інформаційних ресурсів, Концепція розвитку зв'язку, Доктрина інформаційної безпеки, Концепція інформатизації України, ухвалені Закони про інформацію, про друковані ЗМІ, про телебачення і радіомовлення, про інформаційні агентства, про рекламу, про авторське право і суміжні права, про державну таємницю, про науково-технічну інформацію, про захист інформації в автоматизованих системах, про участь України в міжнародному інформаційному обміні. Однак цілісного розгляду процесу становлення інформаційного суспільства в поєднанні технологічних, економічних, соціальних, правових і політичних чинників у вітчизняній літературі ще не так багато. Це пояснюється новизною самого об'єкта дослідження, контури якого зримо визначилися лише в останні роки.

Інформаційні ресурси країни, регіону, організації сьогодні є стратегічними і мають не менше значення, ніж запаси сировини, енергії, копалин та інших ресурсів. Інформація в сучасному суспільстві являє собою найважливіший фактор економічного зростання. Отже, сучасний етап розвитку економічних систем, стан яких прийнято називати “ною економікою”, неможливо розглядати без телекомунікаційного сектору, що є основним знаряддям управління інформаційними потоками сучасного суспільства й основою економіки в її сучасному розумінні. Поняття “інформаційне суспільство” з'явилося у другій половині 60-х років у м. Нарівні, з ним використовувалися такі терміни, як “технотронне” суспільство”, “суспільство знання”, “постіндустріальне суспільство”. Уявлення про інформаційне суспільство пов'язані також з концепцією “трюх хвиль” А. Тоффлера.

О. А. Фінько і Ю. М. Нестеров описують інформаційне суспільство як суспільство, в якому [1]: персональний комп'ютер, підключений до транскордонних інформаційних мереж, входить в кожний будинок; кожний член суспільства має можливість своєчасно отримувати за допомогою транскордонних інформаційних мереж повну і достовірну інформацію будь-якого вигляду і призначення з будь-якої держави, знаходячись при цьому практично в будь-якій точці географічного простору; надається можливість оперативної комунікації як кожного члена суспільства з будь-ким, так і державними і суспільними структурами незалежно від місцезнаходження на земній кулі; зникають географічні та геополітичні кордони держав у рамках інформаційних

мереж, відбувається “зіткнення” інформаційного законодавства країн, виникає необхідність гармонізації законодавства; з’являються нові форми діяльності з використанням інформаційних мереж: робота, творчість, виховання, і освіта, медицина.

Г. Л. Смолян і Д. С. Черешкин до основних ознак інформаційного суспільства зараховують: формування єдиного світового інформаційного простору і поглиблення процесів інформаційної і економічної інтеграції країн і народів; створення ринку інформації і знань як чинників виробництва на додаток до ринків природних ресурсів праці й капіталу та перехід інформаційних ресурсів суспільства в реальні ресурси соціально-економічного розвитку за рахунок розширення доступу до них; підвищення значущості проблем забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства і держави та створення ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільне отримання, поширення і використання інформації [2].

На думку А. І. Ракитова, основними критеріями інформаційного суспільства є кількість і якість інформації, що є в обігу, її ефективна передача і переробка. Додатковим критерієм є доступність інформації для кожного завдяки її відносній дешевизні [3].

Об’єктивні процеси розвитку економічної системи призвели до того, що останнім часом в Україні починає приділятися все більше уваги сектору телекомунікацій, що на сьогоднішній день є основою нової економіки у розвинутих країнах й одним із найперспективніших і швидко зростаючих сегментів вітчизняної економіки.

Розвиток сучасних економічних систем має місце в умовах постійної активізації процесів глобалізації. Масштаб, характер, структура, якісні і кількісні параметри включення національних економічних систем у ці процеси сьогодні вже асоціюються з об’єктивними показниками розвитку сучасних держав, ключовими детермінантами їхнього майбутнього.

З урахуванням виняткової ролі інформації у визначенні перспектив розвитку держави, очевидно є потреба в розробці ефективних механізмів зрощування національних інформаційних потоків на міжнародному рівні, зближення і забезпечення стійкості взаемовигідного співробітництва телекомунікаційних систем. Особливо важливою є ситуація для України [4].

Принциповими умовами включення комунікаційного сегмента вітчизняної економіки в міжнародні ринки є забезпечення

високоєфективної, стійкої і безпечної, в контексті дотримання національних інтересів, взаємодії.

Тому побудова таких відносин повинна здійснюватись в основному через забезпечення розвитку інтеграційної взаємодії як в аспекті зміцнення міжнародних зв'язків вітчизняних інформаційних та комунікаційних компаній, так і з огляду включення України як цілісної і соціально-економічної формації в міжнародні ринки телекомунікацій.

Щодо розгляду особливостей інтеграційної взаємодії різних рівнів національних економічних систем значний інтерес представляють роботи В. Будкіна, І. Бураковського, Д. Вайцнера, В. Геєця, Б. Губського, Д. Лук'яненка, А. Поручника, А. Румянцева, П. Уайлза, А. Філіпенка, Ю. Шипшова.

Разом з тим, у більшості випадків розглянуті дослідження не фокусують цілі дослідження на розгляді методологічних і практичних напрямків активізації участі міжнародної інтеграційної взаємодії України в телекомунікаційному аспекті. Значною мірою це викликано новизною проблематики, покладеної в основу даної роботи. Ще в середині 90-х років ХХ століття інфокомунікаційна складова національних економік практично зовсім не розглядалася в тій якості, яку вона має сьогодні.

Слід також зазначити виняткову актуальність дослідження питань, пов'язаних з міжнародними інтеграційними процесами в аспекті телекомунікацій і тісно пов'язаної з цим проблематики інформаційного наповнення сучасного соціуму. Важливість таких досліджень обумовлюється низкою специфічних, часом унікальних, у порівнянні з іншими галузями, властивостей інфокомунікаційної сфери, зокрема первісною глобальністю деяких її сегментів.

Сказане вище свідчить про актуальність удосконалення як методологічного апарату дослідження проблем інтеграції національних економік у міжнародний ринок телекомунікацій, так і розробки рекомендацій практичного плану, спрямованих на забезпечення прискореного інтегрування України в міжнародний ринок телекомунікацій.

Треба сказати, що важливою складовою досягнення задекларованої стратегічної мети державної політики України — вступ до ЄС — є сформоване інформаційне суспільство з високим рівнем інтегрованості в світовий, в т. ч. європейський інформаційний простір.

Потужна конкуренція на ринку інформаційних послуг і технологій у поєднанні з низькою конкурентоспроможністю української продукції, ставлять під сумнів перспективи України. За даними соціологічного дослідження Центру Разумкова, 40 % громадян України оцінюють рівень інтегрованості України в світовий інформаційний простір як низький, лише 8,5 % — як високий [5].

Нижче наведено аналіз проблем інтеграції України в європейський інформаційний простір, які зумовлені дією внутрішніх і зовнішніх чинників, носять комплексний характер — охоплюють усі сфери життєдіяльності людини, суспільства та держави, а також запропоновано шляхи їх вирішення [6].

Тобто існують наступні проблеми:

- Недосконалість нормативно-правової бази інформаційної сфери України. На основі Концепції національної безпеки України не ухвалено Концепцію інформаційної безпеки України, не прийнято Кодексу України про інформацію, Концепцію роздержавлення ЗМІ, Законів України “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах” та ін. правові акти. До положень про діяльність державних органів влади не ввійшла функція сприяння інтеграції України до світового інформаційного простору.
- Неузгодженість термінології, основних положень та принципів національного законодавства з європейським. Прикладом можуть слугувати внесені до Парламенту законопроекти “Про телекомунікації”, “Про кабельне телебачення і телекомунікаційні мережі”, “Про міжнародний обмін масовою інформацією”, “Про національні інформаційні ресурси”, які суттєво розширюють втручання держави в інформаційну сферу, що суперечить принципам ЄС.
- Відсутність єдиної національної системи класифікації інформації, недосконалість системи стандартизації та сертифікації. Із 2000 стандартів у галузі інформаційних технологій Міжнародної організації стандартизації (ISO), Україною впроваджено близько 100 стандартів, причому переважно тих, що стосуються термінології. В країні дотепер діють колишні стандарти системи ГОСТ, не узгоджені з міжнародним законодавством [7].
- Невідповідність стандартам розвинених країн окремих секторів інформаційного простору України (друковані ЗМІ, кни-

говидання, бібліотечний, архівний, кінематографічний комплекс), їх подальше скорочення. Кількість періодичних видань та обсяги книгодрукування постійно скорочуються. За визначенням ЮНЕСКО, мінімальна кількість примірників періодичних друкованих видань на одного жителя країни має становити 100; в Україні ж у 2008р. цей показник не перевищував 80. Не передплачують пресу 62,4 % громадян. Українська книга не може конкурувати зі своїми зарубіжними аналогами — ні за якістю, ні за ціною.

- Національна система зберігання інформації є застарілою. Бібліотеки та архіви часто знаходяться в непристосованих приміщеннях, що обмежує доступ громадян до інформації, спричиняє втрату значного масиву інформації, вони недостатньо використовують інформаційні технології (ІТ); можливості бібліотек в оновленні фондів та передплаті друкованих видань є недостатніми. Бібліотекарі України залишаються практично в ізоляції від світового співтовариства: не беруть участь у реалізації міжнародних програм ЮНЕСКО “Пам’ять світу”, “На шляху до культури світу”, не є членами Міжнародної організації бібліотечних асоціацій (IFLA), епізодично перебувають на міжнародних конференціях.
- Відставання України від розвинутих держав у розвитку вітчизняного сегменту Інтернет. Кількість користувачів Інтернет в Україні становить 3 % населення. Для порівняння в Норвегії — 38 %, у США — 30 %, Японії — 15,8 %, Португалії — 5,7 %, Росії — 1,4 % [8]. Персональними комп’ютерами (ПК) користується 4-6 % населення України, що в кілька разів менше від аналогічного показника країн Балтії. У 2008 р. із необхідних 125 млн. грн. на реалізацію Національної програми інформатизації України виділено 8 млн. грн. На розвиток ІТ в Україні, в розрахунку на одного мешканця, щорічно виділяється близько \$3, у Польщі — \$28, у США — \$250 [9]. Недостатнє фінансування сприяє тому, що в окремих галузях інформатизації технологічне відставання від розвинутих держав складає вже два покоління.
- Досить висока присутність в інформаційному просторі України ЗМІ іноземних держав (особливо Росії); проблема мови. За оцінками експертів, кількість передач, що транслюється російською мовою, перевищує 60 %; до 90 % ресурсів украї-

нського сегменту Інтернет є російськомовними. З одного боку, це сприяє диверсифікації джерел отримання інформації, розвитку конкурентного середовища, а з іншого — створює можливості для формування суспільної думки в Україні в інтересах зарубіжних держав.

- Відтік за кордон висококласних фахівців з ІТ, що готуються в Україні. Це зумовлено відсутністю соціально-економічних умов (житло, соціальна інфраструктура, гарантії працевлаштування, гідна зарплата тощо).
- Обмеження зарубіжних держав по відношенню до України стосовно розповсюдження інформації та отримання ІТ; масові порушення в Україні права інтелектуальної власності; брак у європейської спільноти об'єктивної уяви про Україну. Автор комунікативної концепції інтеграції К. Дойч, виділяє серед головних умов успішного розвитку інтеграційних процесів різноманітність і масивність потоку взаємної інформації [10]. Україна не має повноцінного супутникового каналу та цілодобового закордонного радіомовлення. Українське державне телебачення через недостатній творчий рівень програм, відтік кваліфікованих кадрів, відсутність розгалуженої інформаційної мережі, застаріле технічне забезпечення — нездатне конкурувати з іноземними телекомпаніями.
- Великі банківські ризики пов'язані з ринком телекомунікацій. Ризики інформаційних систем визначаються рівнем недосконалості систем ідентифікації користувачів, систем створення резервних копій, шифрування даних, систем, що надають право доступу. Крім того, ризики інформаційних систем пропорційні до рівня “досконалості” комп'ютерних вірусів, які можуть руйнувати як окремі сегменти інформаційних систем, так і всі системи в цілому [11].
- Недостаток інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності державних органів. Владні структури не мають достатніх можливостей прогнозувати розвиток подій, здійснювати планування. Це ускладнює створення цілісної системи інформаційно-аналітичного забезпечення, інтегрованої в європейський інформаційний простір.

Серед першочергових заходів для утвердження України як повноправного суб'єкта європейського інформаційного простору необхідно здійснити наступні:

- (а) вдосконалити нормативно-правову базу інформаційної сфери України:
- адаптувати чинне національне законодавство до законодавства ЄС;
 - розвивати інформаційне законодавство на основі кодифікації;
 - прийняти Концепцію інформаційної безпеки України, Кодекс України про інформацію, Концепцію роздержавлення ЗМІ, Закони України “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах”.
 - ратифікувати Європейську Конвенцію про транскордонне телебачення;
 - зняти перешкоди на шляху здійснення міжнародного книгообміну — джерела надходжень іноземної літератури до фондів бібліотек;
- (б) вжити організаційних заходів:
- впровадити стандарти ISO в галузі IT; сприяти інтенсивному розвитку вітчизняного сегменту Інтернет; модернізувати систему зв’язку;
 - розвивати співпрацю з Генеральним Директоратом Європейської Комісії “Інформаційне суспільство”, Міждержавною координаційною радою з науково-технічної інформації [12];
 - взяти участь у конкурсі ЄС: проекти для програми Information Society Technologies;
 - організувати мовлення каналу супутникового телебачення для трансляції на зарубіжні країни; сприяти обміну ефірним часом у FM-діапазоні між радіостанціями України та світових столиць; визначити підготовку новин для закордонних інформаційних агентств однією з пріоритетних функцій Укрінформу;
 - створити інформаційні центри при посольствах України із залученням спонсорських коштів; організувати систему професійної підготовки та перепідготовки з інформаційних технологій для державних службовців; створити іномовні інформаційні ресурси про Україну; розповсюджувати державні видання за кордоном; поглиблювати співпрацю з українською діаспорою;
 - залучати громадські організації, незалежних експертів до обговорення проблем інтеграції України в європейський інформаційний простір.

Впровадження вищезазначених пропозицій сприятиме задоволенню інформаційних потреб громадян, суспільства та держави, активнішому рухові України в європейський інформаційний простір. Водночас, Україна прагнучи стати повноправним членом європейської спільноти повинна забезпечити захист національних інтересів, зберегти власну культурну ідентичність.

Література

1. Офіційний веб-сайт провайдерів України // <http://www.broadband.org.ua>.
2. Черешкин Д. С. Проблемы управления информационной безопасностью. — М.: Знание, 2002. — 152 с.
3. Ракитов А. И. Наука и устойчивое развитие общества // Общественные науки и современность. — 1997. — № 4. — С. 5-11.
4. Статистичний щорічник України за 2008 р. / Держ. ком. статистики України. — К., 2009.
5. Соціологічне дослідження УЦЕПД, проведене в грудні 2008 р. Було опитано 2009 респондентів у віці від 18 років у всіх регіонах України.
6. Псарев Г. Ю. Роль телекоммуникаций в электронной коммерции в мире и предпосылки интеграции Украины // Экономист. — 2002. — № 11. — С. 46-48.
7. Шевчук О. Національна інфраструктура інформатизації // Зв'язок. — 2008. — № 5. — С. 5.
8. Недюха Н. Потрібен рішучий крок до інформаційного суспільства. І ми зможемо вирватися з економічної кризи // Світ. — 2000, жовтень. — № 37-38. — С. 2.
9. Мозги дороже энергоносителей // Киевские ведомости. — 2000, 13 ноября. — С. 3.
10. Deutch K. The Impact of Communication Upon International Relations Theory. — N. Y., 1978.
11. Ющенко В. А., Міщенко В. І. Управління валютними ризиками: Навч. посіб. — К.: Знання, КОО, 2007. — 531 с.
12. Транспорт і зв'язок України: Стат. зб. / Держ. ком. статистики України. — К., 2007. — 276 с.

Резюме

В статье рассмотрены основные проблемы, препятствующие эффективному вхождению Украины в мировую систему телекомму-

никацій. Раскрыта важность рынка телекоммуникаций и информатизации при осуществлении стратегических целей и внешнеторговой деятельности государства и его хозяйствующих субъектов, перечислены направления реформирования и повышения эффективности рынка телекоммуникаций.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент В. Н. Емолин

УДК 656.61

К. В. Степанова

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ МОРСЬКИХ ТРАНСПОРТНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ В УКРАЇНІ

Морський транспорт є важливою галуззю економіки України. Його ефективне функціонування є необхідним чинником становлення України, як морської держави, сталого розвитку її транспортно-дорожнього комплексу і економіки у цілому.

Географічне положення України стимулює розвиток її транспортного потенціалу, інтеграцію у світову транспортну систему, насамперед, як країни, що має можливість забезпечити транзитні перевезення вантажів, що проходять через центр Європи найкоротшим шляхом.

Морські порти України є найважливішою складовою частиною транспортної і виробничої інфраструктури країни. Особливе значення має їх розташування на напрямках міжнародних транспортних коридорів. Морські порти з'єднують транспортну систему і, відповідно, економіку України з світовою і європейською транспортною системою. Від ефективності їх функціонування, рівня їх технологічного та технічного оснащення, відповідності системи управління та розвитку інфраструктури сучасним міжнародним вимогам залежить конкурентоспроможність українського транспортно-дорожнього комплексу на світовому ринку.

Морські порти є ключовою складовою державної системи забезпечення безпеки мореплавства в територіальному морі та внутрішніх морських водах України, суб'єктом міжнародних економічних та правових взаємовідносин, закріплених у міжнародному законодавстві. Морський порт — це транспортний комплекс, розташований на відведених в установленому порядку державній адміністрації порту території та акваторії зі встановленими межами, призначений і обладнаний для обслуговуван-

ня суден і пасажирів, в якому створено морську адміністрацію порту, здійснюються вантажно-розвантажувальні роботи, надаються транспортно-експедиторські, спеціалізовані та інші послуги, а також забезпечуються безпечне плавання та стоянка суден.

Теоретичні і практичні аспекти функціонування і розвитку морського транспорту та інфраструктури морських перевезень розглядаються в роботах вітчизняних і закордонних учених, таких як Бакаєв О. О., Буркинський Б. В., Воркут А. І., Котлубай М. І., Кулаєв Ю. Ф., Дергачов В. О., Новікова А. М., Примачов М. Т., Лимонов Е. Л., Махуренко Г. С., Сич Є. М., Постан М. Я., Цветов Ю. М., Чекаловець В. Г., Abell D. F., Branch A. E. і багатьох інших.

Відповідно до тенденцій світового економічного розвитку у найближчому майбутньому очікується суттєве зростання товарообміну у напрямку Європа — країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Так, за оцінками експертів ЄС до 2010 року очікується збільшення товарообміну за цим напрямком на 30-35 %. Очікується також зростання товарообміну за напрямком європейської осі “Північ-Південь” — за експертними оцінками до 2010 року на 25-30 %. За прогнозами суттєве збільшення перевезень транзитних вантажів передбачається в тому числі і для морського транспорту. У зв’язку з цим Україна має потенційні можливості для залучення додаткових транзитних потоків через свою територію за цими напрямками за умову реалізації конкретних заходів щодо подальшого розвитку та модернізації власної транзитної транспортної інфраструктури та створення сприятливих умов для переміщення транзиту територією країни. У цьому контексті зростатиме роль морських портів, як однієї із найважливіших ланок національної транзитно-транспортної інфраструктури. Позитивні тенденції у розвитку портів свідчать про їх зростаючу роль у забезпеченні виходу України на світові ринки. Серед країн Європи Україна має один із найвищих коефіцієнтів транзитності. За потужністю морських портів Україна займає 3 місце у Чорноморському басейні після Російської Федерації та Румунії.

У перші роки незалежності за обсягом перевезень Україна посідала четверте місце у світі після Росії, США та Канади. Нині водний транспортний комплекс України становлять, з морські пароплавства та АТ “Укррічфлот”.

Морський вантажний флот налічує нині близько 240 суден загальним дедвейтом 3,5 млн. т. Суднами державних судноплавних компаній і морських портів щорічно перевозиться 2,7 млн. т вантажів (2007 р.). Вантажооборот дорівнює 8,5 млрд. тонно-миль. При цьому 95 % становлять експортно-імпорتنі вантажі. Портове господарство водного транспорту охоплює 19 морських (з 9-ма портопунктами) та 12 річкових портів. Причальний фронт морських портів налічує 235 причалів загальною довжиною 38 км.

Проблеми розвитку морського транспорту пов'язані, насамперед, із значним моральним і фізичним спрацюванням суден і портового обладнання (особливо засобів обробки вантажів). Середній вік суден торгового флоту-більше 15 років, а деякі порти західних країн забороняють вхід суднам з таким строком експлуатації. Портова інфраструктура не розрахована на нові технології портових робіт, що істотно знижує продуктивність як портів (до 50 % від продуктивності портів західних країн). Переважаюча частина суден торгового флоту є малотоннажною. Так, середня водотоннажність українських суден у 3-5 разів менша від аналогічного показника в таких країнах, як США, Японія, Греція, Ліберія та ін. Зазначимо, що структурні зміни флоту в сторону збільшення середньої водотоннажності у перспективі зумовлюватимуть потребу в розв'язанні ряду проблем, які вимагають значних капіталовкладень.

Головною проблемою в сфері портової діяльності в Україні є невідповідність рівня розвитку портів, ефективності і якості управління їх функціонуванням сучасним міжнародним вимогам, попиту економіки та суспільства на портові послуги.

Не забезпечуються випереджаючий розвиток і повномасштабне використання існуючого потенціалу портової інфраструктури.

Державна система забезпечення безпеки мореплавства, належний стан якої є ключовою умовою конкурентоспроможності морських портів на світовому ринку, не повною мірою відповідає міжнародним стандартам, зокрема стосовно виконання міжнародних зобов'язань України за її міжнародними договорами в сфері судноплавства.

Розвиток інфраструктури морських перевезень, зокрема, розвиток морських портів, здійснюється, незважаючи на загальне зростання обсягу перевантаження у портах, повільно. При поте-

нційній можливості переробляти на існуючих потужностях до 180 млн. тон щорічно, державні морські торговельні порти в 2007 році досягли показника лише в 123,7 млн. тон. При цьому, Одеський, Маріупольський, Іллічівський порти і порт “Южный” завантажені майже повністю, але порти Дунайського регіону, Херсонський, Бердянський, Керченський та інші порти мають значні можливості для розвитку, які не використовуються.

Оновлення основних засобів державних морських торговельних портів за рахунок як власних, так і залучених коштів здійснюється незадовільно.

При цьому, обсяги переробки в Україні вантажів портовими операторами та морськими терміналами недержавної форми власності зросли за останні п’ять років більш ніж в 2,3 рази та склали у 2007 році більш ніж 34 млн. тон.

Технічні характеристики портів (глибини на підхідних каналах і в акваторіях портів, технічний стан причалів, перевантажувальних засобів і засобів для збереження вантажів, рівень автоматизації і комп’ютеризації) знаходяться на рівні розвитку 90-х років минулого сторіччя.

Більшість порталних кранів державних морських торговельних портів відпрацювали нормативний термін експлуатації, середній термін експлуатації яких складає майже 29 років (при нормативному — 12,5).

Нааявний дефіцит допоміжного портового флоту, призначеного забезпечувати безпечне мореплавство: криголамного, буксирного, природоохоронного.

Стан шляхів сполучення, що використовуються для доставки вантажів до морських портів та з них, припортових станцій, автотранспортних розв’язок, дорожньої інфраструктури, площадок для накопичення та сортування контейнерів та інших вантажів, в цілому не відповідає сучасним логістичним вимогам.

Стратегічною метою є досягнення у найближчій перспективі рівня розвитку морських портів України, який забезпечував би їх функціонування як повноправного елемента міжнародної транспортної системи. Виробничі потужності і система управління повинні сприяти підвищенню ефективності діяльності портів, більш повному використанню геополітичного положення України, її участі у міжнародному розподілі праці у сфері портової діяльності, а також задоволенню потреб економіки у транспортному сервісі.

Ключовими орієнтирами при цьому мають стати прискорення розвитку цього сектору економіки та приведення його у відповідність до світових стандартів, що дозволить:

- забезпечити випереджаючий розвиток економіки та задовольнити потреби суспільства;
- підвищити рівень забезпечення безпеки судноплавства та охорони довкілля;
- забезпечити участь у портовій діяльності суб'єктами господарювання усіх форм власності на принципах добросовісної конкуренції;
- ефективно використовувати транзитний потенціал країни;
- прискорити інтеграцію транспортної системи України до світової та європейської транспортних систем.

На ринок української портової діяльності повинні бути залучені міжнародні трейдери, спроможні здійснювати інвестування проектів модернізації існуючої та розвитку нової інфраструктури портів, переважно такі, що володіють вантажопотоками та розвинутою логістичною мережею.

Єдиним можливим шляхом досягнення стратегічної мети є структурні перетворення, що призведуть до модернізації системи управління на усіх рівнях, розбудови ринкової інфраструктури в сфері портової діяльності та приведення її у відповідність до сучасних світових стандартів.

Література

1. Котлубай А. М., Буркинський Б. В. Дебель С. И. Современные трансформации морской транспортной политики // Судостроительство. — 2007. — № 11. — С. 6-7.
2. Міжнародні транспортні коридори — пріоритет української економічної перспективи / О. О. Бакаєв, С. І. Пирожков, В. Л. Ревенко // Соц.-екон. дослідж. в перехід. період. Україна в ХХІ ст.: концеп. та моделі екон. розв.: Щорічник наук. пр. — 2001. — Вип. 23. — С. 474-491.
3. Экономико-математические модели смешанных перевозок: Моногр. / М. Я. Постан. — Одесса: Астропринт, 2006. — 376 с.
4. Розміщення продуктивних сил України.: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципл. / С. І. Дорогунцев, Ю. П. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. — К.: КНЕУ, 2000.

5. Розміщення продуктивних сил України: Підр. / В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенов та ін. — К.: Знання, КОО, 1998.

Резюме

В статье рассмотрены основные проблемы функционирования и развития инфраструктуры морских транспортных перевозок Украины. Особенное значение придается современным проблемам развития портового хозяйства, а также предлагаются возможные направления его реформирования и развития для обеспечения более эффективной работы этого сегмента системы морских транспортных перевозок.

Рецензент канд. економ. наук, доцент С. В. Ляликов

УДК 620.9:65.012.8(477+479.22)

О. Л. Михайлюк, С. В. Стеценко, Л. В. Сухіна

РОЛЬ УКРАЇНИ І ГРУЗІЇ В ЗМІЦНЕННІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇН ЄС

У наш час питання енергетичної безпеки ототожнюються для багатьох країн з політичною безпекою, особливо коли це стосується монополізації на постачання енергоносіїв до будь-якої країни. Саме в цьому аспекті зараз країни ЄС розглядають Україну і Грузію як можливих транзитерів нафти та газу з Каспійського регіону, обминаючи територію та знижуючи монополізм Росії.

За останні два десятиріччя у світі мали місце понад 40 випадків шантажу за рахунок призупинення постачання палива або електроенергії. У цих випадках суттєво зростає недовіра до постачальників і одночасно вживаються відповідні заходи щодо запобігання подібним ситуаціям у майбутньому. Як наслідок, різко погіршується імідж держави-шантажиста.

Після зимових призупинень з боку Росії постачання природного газу до України та країн ЄС, питання використання енергоресурсів як засобу тиску було розглянуто на засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи у Страсбурзі, де було прийнято відповідну резолюцію: “Загроза використання енергопостачань як інструменту політичного тиску”. З метою прискорення пошуку альтернативних енергоносіїв Рада Європи прийняла План дій на 2007-2009 роки “Енергетична політика для Європи”.

Сучасне енергоспоживання країн ЄС становить 17 % світового обсягу, а виробництво первинних енергоресурсів тільки 9 %. Країни ЄС імпортують близько 50 % необхідних енергоресурсів, з них: 85 % нафти, 40 % природного газу, 35 % вугілля. До 2020 року залежність ЄС від імпорту нафти зросте до 90 %, газу — до 65 %, вугілля — до 65 %. До 2030 року споживання газу може збільшитися майже наполовину — до понад 700 млрд. м³. На даний момент європейські країни забезпечують свої потреби в газі з власних ресурсів на 37 %; 29 % припадає на Росію [1].

До недавнього часу серед країн Європи не було розуміння необхідності впровадження спільної енергетичної політики в енергетичній сфері. Деякі з країн наполягають на пріоритетному розвитку альтернативної енергетики і програм енергозбереження, інші — на подальшій орієнтації на російську нафту і газ; треті (і їх тепер більшість) — зайняті пошуками нових джерел надходження енергоносіїв до ЄС.

Уряди європейських країн за остання роки зробили намагання виробити спільну уніфіковану політику в енергетичній сфері й прийняти відповідні положення Зеленої книги, де викладені основні завдання на найближчу перспективу. Серед завдань Зеленої книги: розвиток внутрішнього ринку газу й електроенергії; перегляд практики зберігання запасів нафти і газу; підвищення прозорості постачання енергоносіїв; забезпечення безпеки енергетичної мережі; диверсифікація джерел енергії; розробка плану дій щодо підвищення ефективності споживання енергії; прийняття Дорожньої карти більш широкого використання відновлюваних енергоресурсів; схвалення стратегічного Плану енергетичних технологій; координація зовнішньої політики ЄС у галузі енергетики; укладення Енергетичної угоди з Росією, угод щодо транзиту та загальної пан'європейської угоди; пошук механізму розв'язання надзвичайних ситуацій в енергопостачанні. Окрім того була розроблена низка альтернативних проєктів, переважно пов'язаних з Чорноморсько-Каспійським регіоном. Це газовий проєкт “Набукко” і нафтовий — Одеса — Броди — Гданськ. У майбутньому (до 2030 року) передбачається розробити механізм забезпечення ЄС енергоресурсами і реалізувати Договір до Енергетичної хартії, забезпечивши колективну енергобезпеку [1].

На даний момент Європі потрібен певний баланс інтересів: політичних, економічних, безпекових. Доки не реалізовані проєкти

газо- і нафтопостачання з Каспійського регіону, обминаючи Росію, країни ЄС визнають Росію ключовим постачальником газу в Європу, а Україну — ключовим його транзитером. Що стосується Грузії, то роль її як транзитера нафти і газу для ЄС досить сильно залежить від Росії, яка через грузинсько-осетинський конфлікт зробила Грузію “регіоном нестабільності” і цим виключила з ланцюжка надійних постачальників енергоресурсів з Каспію.

Нещодавно ЄС розробило новий проект “Східне партнерство”, в якому Україні, Молдові, Білорусі, Грузії, Вірменії та Азербайджану запропоновано створити з ЄС зону вільної торгівлі, співробітництва в сфері енергозабезпечення. Енергетичний напрям нової програми сконцентрований на питаннях стабільного постачання енергоносіїв до ЄС. В межах цієї угоди Україна і ЄС домовилися про проведення модернізації української ГТС, підписавши відповідну декларацію [2].

В результаті модернізації української ГТС:

- збільшилась її пропускна здатність на 25 %, що ставить під сумнів інвестиційну і комерційну привабливість та актуальність обхідних проектів — “Північного потоку” і “Південного потоку”;
- задекларована можливість придбання газу на східному кордоні України запроваджує європейську модель поведінки: покупець, а не продавець укладає транзитний контракт з оператором-транзитером. По суті, це закриває доступ “Газпрому” на українську територію, де він нині здійснює контроль з передачі газу на західному кордоні (до слова — російські експерти нещодавно визнали, що Україна не крапа російський газ).

Укладення нових транзитних контрактів західних споживачів газу з українським оператором означатимуть перехід на європейські тарифи з транзиту газу. Не менш важливим і значущим буде використання українських підземних сховищ газу західними споживачами за новими тарифами [3].

Модернізацію ГТС можна провести, наприклад, за рахунок залучення кредитних ресурсів міжнародних фінансових організацій, таких як МБРР, ЄБРР, ЄІВ. Йдеться про залучення приблизно 2,5 млрд. дол. кредитних ресурсів протягом найближчих семи років. Тобто щороку потрібно майже 360 млн. дол.

Якщо додатково розглянути нові проекти, зокрема будівництво нового газопроводу Новопсков-Ужгород, включаючи його першу чергу Богородчани-Ужгород, то початкова сума в 2,5 млрд.

дол. може зрости удвічі. Реалізація зазначених газотранспортних проєктів сприятиме забезпеченню зростаючих потреб європейців у газі в середньостроковій перспективі. Тобто, витрачаючи приблизно 1 млрд. дол. — створюється можливість ЄС додатково імпортувати 30 млрд. м³ газу на рік. Витрачаючи 2 млрд. дол. на розширення ГТС України, транзит збільшується до 60 млрд. м³. Таким чином, інвестиції в розширення ГТС України в десять разів ефективніші, аніж у запропоновані в обхід України маршрути, орієнтовані на ті ж ресурси природного газу.

При цьому терміни будівництва магістральних газопроводів в Україні менші, відсутні екологічні проблеми, які існують у нових проєктів, відсутні технологічні ризики. Тобто, за 2 млрд. дол. в Україні можна побудувати те, що поза її територією обійдеться в 45 млрд. дол [4].

Україна і Грузія співробітничать в міжнародних європейських та регіональних організаціях: ООН, Раді Європи, ОБСЄ, ОЧЕС. Обидві країни активно взаємодіють у рамках Організації за демократію і економічний розвиток — ГУАМ.

Українсько-грузинські відносини набули характеру стратегічного партнерства і реалізація значного потенціалу взаємної економічної співпраці реалізується через механізми відпрацювання спільних заходів, що дозволяють максимально використовувати накопичений досвід співробітництва з активним залученням регіонального потенціалу обох країн.

Грузія бере участь у дослідженні “Аспектів потенціалу транскаспійсько-чорноморського газового коридору”. Мета проєкту — дослідити можливість газового транзиту з Казахстану, можливо, і Туркменістану через Каспійське море до Азербайджану та Грузії через чорноморський регіон до країн-споживачів, які є членами ЄС.

Йдеться про реалізацію декількох спільних проєктів: наповнення каспійської нафтою нафтопроводу Одеса-Броди, будівництво газопроводу “Білий Потік”, приєднання до газопроводу “Набукко”, “Транскаспійської магістралі” (рис. 1).

“Білий Потік” може стимулювати приплив інвестицій у розвиток каспійських газових родовищ, диверсифікуючи експорт та транспортні шляхи, які ведуть до країн ЄС. Запропонований маршрут може бути відгалуженням від головного газопроводу Баку-Тбілісі-Єрзурум, а природний газ для нього з’явиться, коли родовище Шах-Деніз в Азербайджані досягне другої та третьої

Рис. 1. Газові проекти [5]

стадії видобутку. Проект “Білий Потік” спочатку мав назву ГУЕС (Грузія, Україна, ЄС) і передбачав проведення підводного трубопроводу з Грузії до України, з перспективами його подовження до території ЄС.

У більш віддаленій перспективі розглядається можливість Грузії приєднатися до проекту “Набуко”. Україна теж має на меті прийняти участь у будівництві цього газопроводу (на першому етапі за рахунок постачання труб великого діаметру, будівельників, обладнання для газорозподільних станцій тощо). Хоча обсягів першої черги реалізації проекту (31 млрд. м³) для України не вистачить — паралельно першій гілці може бути прокладена друга, і на її ресурс ми можемо розраховувати, якщо на той час вже будемо учасниками проекту.

Для реалізації цих двох газових проектів Україна і Грузія повинні прийняти участь в будівництві “Транскаспійської магістралі”.

Конкуренція з боку “Північного, Блакитного і Південного Потоків” та “Набуко”. Хоча реалізація цих проектів є досить коштовною і пов’язана з різноманітними загрозами (прокладан-

ня по дну морів, проходження через економічні зони низки держав тощо), деякі провідні європейські держави через відсутність уніфікованої енергетичної політики серед країн ЄС беруть активну участь у реалізації цих проектів. Це пояснюється жорстким практицизмом європейців, невмінням передбачувати перспективу, корупційністю певних чиновницьких кіл [2].

Владні структури Росії у відповідь на українські ініціативи щодо модернізації ГТС задіяли майже всі важелі: і переговори з Туреччиною щодо пришвидшення постачання газу Ізраїлю, і “виток” інформації про гіпотетичне розширення парку підводних човнів в Чорному морі, і “посилені” переговори з Німеччиною, Іспанією і Норвегією, і активізацію діяльності у “20”, і у переговорному процесі з ЄС, і так зване перезавантаження відносин Росії з США. Укладені угоди з Іспанією щодо поставки газового конденсату, домовлено з Фінляндією про морську економічну зону тощо. Все це котрий раз підтверджує, що Росія ні перед чим не зупиниться заради досягнення основної мети — панівної ролі у видобутку і з постачанні енергоносіїв до Європи. Про це свідчать і остання домовленості між Україною та Росією про подальший транзит через нашу територію російського природного газу на захід. Транзит російського газу через Україну на 2010 рік запланований в об’ємі 116,069 млрд. м³. Зокрема 112,769 млрд. м³ призначено споживачам Західної Європи і 3,3 млрд. м³ — споживачам Молдови. Фактично ж об’єм транзиту газу ВАТ “Газпром” по території України за 9 місяців 2009 року склав 64,9 млрд. м³ при плані згідно контракту на транзит 86,94 млрд. м³. При цьому “Газпром” провів авансову оплату частини послуг з транзиту газу по території України у розмірі 2,15 млрд. доларів. З урахуванням виплачених в 2004 і 2008 роках авансів, “Газпром” вже сплатив транзит у 2009 і, частково, у 2010 році [2].

Поки що немає повної гарантії, що газопроводи “Північний потік” і “Південний потік” побудують, але ймовірність дуже висока. Реалізація цього проекту вже наблизилася набагато більше, ніж “Набукко” [6].

Якщо ці газопроводи й будуть побудовані, Україна продовжуватиме транспортувати приблизно 65-75 млрд. м³ газу на рік і залишатиметься найважливішим транспортером російського

газу. Якщо ж реалізовано буде лише “Північний потік”, Україна прокачуватиме як мінімум 80-90 млрд. м³ газу щорічно.

Оскільки жоден з нових проєктів поки що не реалізований, Україна продовжить транспортувати щорічно 110-120 млрд. м³ принаймні протягом наступних п’яти років. При цьому не виключається можливість того, що “Газпром”, “увійде в українську трубу” з європейського боку — через свої компанії в Європі, і в такий спосіб спробує продовжити реалізацію свого плану монопольного диктату [3].

Відомо, що видобуток природного газу в Росії щорічно зменшується, і їй стає все складніше виконувати свою роль монополіста. Поповнити нестачу газу Росія може за рахунок Узбекистану і Туркменістану. Туркменістан же у 2010 році заборонив Росії реекспорт свого газу.

Ще один енергетичний проєкт пов’язують з Україною і Грузією — функціонування нафтопроводу Одеса-Броди. В 2009 році до України поступила каспійська (азербайджанська) нафта відповідно до укладеної між Україною і Азербайджаном угоди про постачання 5 мільйонів тонн нафти на рік. Каспійська нафта надійшла по трубі з Одеси на Кременчуцький НПЗ.

Україна і Грузія є членами ГУАМ, серед основних напрямків діяльності є створення євразійського транспортного коридору і взаємодія в галузі видобутку та транспортування нафти до ЄС. З виходом ЄС до Чорного моря та в результаті збільшення енергоресурсних потоків з Каспію сформувався чорноморський енерготранзитний коридор, який може базуватися на нафтотранспортному маршруті Баку — Супса (Батумі) — Одеса — Броди — Плоцьк — Гданськ і газового: Баку — Супса — Феодосія — Одеса, що міг би стати північно-західною гілкою проєкту Nabucco. Цей коридор має стратегічне значення для України та дозволить диверсифікувати шляхи постачання енергоресурсів сусіднім з Україною країнам-членам ЄС.

Проте, всі нафтові проєкти в межах ГУАМ залежать від азербайджанської нафти і газу. На сьогодні Азербайджан єдиний має значні енергоресурси серед країн ГУАМ (видобуток у 2007 р. — більше 40 млн. тон, а у 2010 прогнозується 65 млн. тон нафти). Розвиток енерготранзитної складової ГУАМ залишається не вирішеним через наміри Баку експортувати основні

об'єми нафти та газу через Туреччину нафтопроводами Баку — Тбілісі — Ерзурум та Баку — Тбілісі — Джейхан.

Нещодавно Азербайджан повідомив Євросоюз, що може переорієнтувати постачання газу на азіатські ринки, відмовившись від ролі головного енергетичного союзника в каспійському регіоні. Баку може спрямувати експортні потоки газу до Азії, якщо ЄС тягнутиме з визначенням тарифів в рамках газопроводу Nabucco, який повинен доставити газ з Середньої Азії до Європи, обминаючи Росію.

Такі заяви пов'язані зі зривом переговорів Азербайджану і Туреччини, яка є найбільшим споживачем азербайджанського газу і його можливим транзитером до ЄС. Туреччина вимагає, щоб ГНКАР продовжувала продавати їй газ по 120 доларів за тисячу м³, тоді як за російський газ платить 250 доларів. Суперечності двох країн підбивають позиції проекту Nabucco.

З метою сприяння розвитку національних економік країн-членів ГУАМ та в рамках реалізації власної стратегії європейської інтеграції Україною було розроблено проект “Придунайського енерготранспортного мосту”, кінцева мета якого експорт електроенергії на Балкани. Основними сферами реалізації цього проекту є:

- створення додаткових електрогенеруючих потужностей і розвиток експортного потенціалу в напрямку Румунія — Балкани — Туреччина;
- оптимізація електромереж з метою приєднання в майбутньому до об'єднаної електросистеми ЄС;
- створення стратегічних енергетичних резервів для подолання наслідків можливих кризових ситуацій;

Проте, на сьогоднішній день цей проект не має підтримки з боку зацікавлених сторін, а для реалізації зазначених цілей необхідна тісна взаємодія ГУАМ з ЄС із залученням європейських фінансових інституцій, що надало б можливість вирішити питання фінансового забезпечення реалізації проекту.

Привертає також увагу відсутність уніфікованої енергетичної політики країн Євросоюзу, яке потребує не тільки узгодження, а й вироблення стратегії на перспективу.

Гальмівним чинником в подальшій реалізації проекту Оdesa-Броди польською стороною є стан стосунків між Росією та

Грузією. Грузинсько-російський конфлікт перетворив Грузію з надійного партнера у регіон нестабільності.

Для виходу із ситуації, що склалася, насамперед треба шукати вихід з конфліктної ситуації в Південній Осетії. Продовжити співпрацю щодо реалізації проекту Євро-Азійського нафтотранспортного коридору (постачання легкої каспійської нафти через територію Грузії та через Чорне море до України і подальше її транспортування по системі українських нафтопроводів до Європи). Приймати активну участь у спільному вивченні проекту створення міжнародного газотранспортного консорціуму для транспортування енергоносіїв з країн Близького Сходу і Азії (Туркменістан, Казахстан, Узбекистан, у перспективі — Іран) через території Азербайджану, Грузії, України і Польщі до європейських країн.

Підписавши в Брюсселі декларацію за результатами міжнародної конференції з питань модернізації ГТС України, Європейський Союз публічно продемонстрував намір бачити в перспективі нашу країну самостійним гравцем (транзитером) на європейському енергоринку.

Якщо Україна має намір працювати на рівних і з ЄС як покупцем газу, і з Росією як експортером газу, а також отримувати прибуток і від свого геополітичного розташування в Європі, і від транзиту, то повинна поступово пристосовуватися до європейських правил.

Література

1. Чекаленко Л. ЄС-Україна: енергетична залежність // www.viche.info/journal/1639/
2. Чекаленко Л. На роздоріжжі відносин України — ЄС // uaforeignaffairs.com/article.html.
3. Єрьоменко А. Танго утрюх // Дзеркало тижня. — 2009, 28 березня - 4 квітня. — № 11 (739).
4. Єрьоменко А. Труб(д)ні інвестиції // Дзеркало тижня. — 2009, 29 серпня - 4 вересня. — № 32 (760).
5. Караваев А. Проблемы и перспективы строительства Транскаспийской газовой магистрали // www.ifs.ru/upload/energo_1.pdf.
6. Пірані С. Україні потрібне довгострокове співробітництво з ЄС, а не разовий кредит // Дзеркало тижня. — 2009, 1-7 серпня. — № 28 (756).

Резюме

В статье освещаются актуальные вопросы повышения энергетической независимости стран ЕС и роль в этом процессе Украины и Грузии в качестве стран-транзитеров нефти и природного газа из Каспийского региона. Характеризуются проблемы и противоречия, существующие в странах ЕС, России и странах Каспийского региона. Предлагаются пути согласованной политики относительно совместной энергетической стратегии.

Рецензент, канд. эконом. наук, доцент В. П. Яценко

УДК 332.146:330.341.1 (477.74)

О. В. Бондарук

СУТНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЇЇ ПОБУДОВИ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

На сьогодні економіка усіх розвинутих країн будується на знаннях. Їхнє економічне зростання забезпечується інвестиціями у досліді і розробки, підвищенням інноваційної активності, якості освіти та кваліфікації кадрів.

Однак простим залученням коштів у перелічені компоненти неможливо забезпечити нову якість економічного зростання. Що ж для цього потрібно? В яких умовах створюються передові інновації?

Інноваційними процесами все складніше керувати на національному рівні. Національні кордони в інноваційних процесах стираються, транснаціональні корпорації розбивають ланцюги створення доданої вартості і розміщують окремі їх елементи там, де знаходять локальні переваги. В умовах глобалізації природною економічною областю стає регіон. Тож внаслідок таких змін у світовій економіці в 80-90х роках минулого століття була створена концепція регіональних інноваційних систем (РІС).

Над теорією інноваційних систем працювали Б.-А. Лундвал, К. Фрімен, Д. Ернст, С. Меткалфі, К. Оме, Й. Хокенс, Р. Нельсон та багато інших іменитих економістів сьогодення. Останнім часом значну увагу цій концепції приділяють і вітчизняні вчені: Л. Яремко, Ю. Полякова, І. Бабець, З. Варналій.

Л. Яремко визначає РІС як публічно-приватний форум співпраці бізнесу, регіональної адміністрації, органів місцевого самоврядування та держави, в якому представлені науково-дослідні,

освітні установи, структури сприяння та трансферу інновацій, а також недержавні організації, які створюють можливість активізувати місцеві чинники росту. РІС розглядає інститути як ключовий елемент системи інновацій. Надійне інноваційне середовище підтримує, стимулює і регулює процеси інновацій. До інституційного забезпечення належать освітні заклади, інформаційна мережа, науково-дослідні організації, кредитно-фінансові установи, бізнес-центри, бізнес-інкубатори, технопарки, венчурні компанії, лізингові центри, інвестиційні та інноваційні фонди тощо.

Варто наголосити, що РІС — це локальне утворення, яке спирається на місцеві ресурси і покликане активізувати ендogenous чинники економічного зростання. Її провідна ідея — це опора на власні сили, їх мобілізація. Вона покликана виконати наступні завдання:

- забезпечення зростання виробництва інноваційного продукту в регіоні;
- здійснення організаційної і фінансової допомоги у проведенні інноваційних заходів;
- організація трансферу технологій та системи об'єднання підприємців з новими установами;
- створення умов для розвитку інноваційного підприємництва;
- ініціювання мережі зв'язків між фірмами, адміністрацією та третім сектором;
- формування виробничих систем типу інноваційних кластерів, технопарків, що діють на стику науки та техніки;
- сприяння підвищенню якості людських ресурсів шляхом організації навчання, залучення до організаторської діяльності населення.

Регіональна інноваційна стратегія є потужним інструментом для успішного розвитку місцевої економіки, особливо доцільним для регіонів, що мають високий інноваційний потенціал. Тому головною метою є дослідження функціонування регіональної інноваційної системи, яка передбачає створення в регіонах належної інноваційної інфраструктури, інститутів для партнерського співробітництва між дослідницькими установами і комерційними компаніями та місцевими органами влади.

Умовно РІС можна представити такою схемою, представленою на рисунку 1.

Освіта представлена наявними у регіоні навчальними закладами та відповідно фахівцями, яких вони випускають.

Рис. 1. Взаємозв'язок між основними елементами РІС

Наука — державні та недержавні науково-дослідні інститути, лабораторії та інші заклади, що безпосередньо створюють інновації.

Під бізнесом мається на увазі фірми та їх мережі, що впроваджують інноваційні технології у життя.

Елемент “держава” включає законодавче середовище, що має стимулювати використання інновацій, державну підтримку інноваційних підприємств шляхом надання податкових пільг, субсидій, спрощення процедури патентування винаходів, стимулювання винахідників тощо. Під забезпеченням розуміється сукупність фінансових інститутів, що сприяють використанню інновацій: інноваційні фонди, венчурні підприємства, лізингові фірми, кредитно-банківські установи та інші.

І останній елемент, без якого неможливо побудувати ефективно діючу систему, це взаємозв'язок між усіма цими ланками. Поки всі вище перелічені елементи не взаємодіють, кожен вариться у власному казані, інноваційному розвитку не бути. Як би наполегливо не працювали вони окремо, всі ці зусилля марні, якщо між інститутами нема обміну інформацією, технологіями і фінансовими ресурсами.

Тому особливе місце при розгляді як регіональних, так і національних інноваційних систем посідає вивчення потоків технологій та інформації між людьми, підприємствами та інсти-

тутами. Технологічний розвиток є результатом складного комплексу взаємозв'язків між учасниками системи — підприємствами, університетами та державними закладами.

Становлення та розвиток інноваційного потенціалу в різних регіонах світу проходило за різними, однак досить близькими схемами. Інноваційна діяльність успішно розвивається і в федеративних державах (США, Німеччина), і в унітарних (Франція), і в умовах конституційної монархії (Великобританія, Нідерланди, Іспанія), а також за комуністичного режиму в Китаї. Загалом виділяють такі ефекти функціонування РІС:

- мобілізацію усіх креативних сил регіону — підприємництва, банків, науки, мобілізацію зусиль держави, регіону, місцевої влади, бізнесу та громади задля інноваційного розвитку території;
- активний пошук внутрішніх резервів інноваційності;
- координацію інноваційної діяльності в регіоні та формування пріоритетів інноваційної діяльності;
- встановлення довгострокових партнерських відносин між різними учасниками інноваційного процесу;
- зменшення і розподіл ризику інноваційної діяльності;
- допомогу розвитку місцевого малого та середнього бізнесу, залучення його до інноваційної діяльності;
- створення своєрідного “інноваційного тиску” на господарюючих суб'єктів з метою заохочення до запровадження нововведень;
- застосування новітніх форм трансферу технологій, що робить їх максимально доступними для підприємців, особливо малих і середніх.

Ефекти РІС забезпечуються двома базовими процесами — консенсусом і синергією. Перший вимагає узгодження діяльності різних приватних та урядових суб'єктів, які мають різні цілі та інтереси. Другий — є результатом співпраці, контактів, намагань розв'язання проблем.

Важливо проаналізувати світовий досвід побудови регіональних інноваційних систем задля того, щоб обрати ту модель, що найкраще відповідає сучасним умовам, в яких перебуває українська економіка.

Які має Одеський регіон переваги та недоліки для побудови регіональної інноваційної системи, розглянемо на прикладі рисунку 1 “Взаємозв'язок між основними елементами РІС”,

проаналізувавши стан розвитку основних інституційних елементів РІС: освіти, науки, бізнесу, держави та сфери забезпечення.

У системі освіти за останні роки накопичилося чимало проблем, що не вирішуються тими реформами, що проводяться, а інколи і породжуються ними. Але ж сьогодні саме людина, фахівець — найцінніший капітал. Інноваційна діяльність неможлива за відсутності кваліфікованих кадрів. При цьому у даній сфері абсолютно відсутня орієнтація на інновації, освіта відірвана від розвитку науки, тому не може використовувати дані про найновіші розробки вітчизняних вчених, і від бізнесу, тому структура випущених вищими навчальними закладами фахівців не відповідає потребам ринку праці. Однак можна виділити, що й у таких умовах, серед випускників вузів маються висококваліфіковані спеціалісти, що можуть займатися створенням і провадженням інновацій. Прикладом може слугувати велика кількість українських висококласних фахівців у сфері ІТ, однак часто вони працюють на іноземних роботодавців.

Серед великої кількості ВНЗ, представлених в Одеському регіоні, спостерігається така ж картина. Як і по всій країні, кількість випущених фахівців, аспірантів та докторантів з 1991 по 2009 постійно зростає (на тлі зменшення кількості випускників ПТУ та технікумів). Але чи завжди ця кількість переходить в якість?

Непрямо це впливає на інший показник — розвиток науки. За чисельністю фахівців, що виконують науково-технічні роботи, та за кількістю наукових організацій наш регіон знаходиться на рівні регіонів з високою інноваційною активністю (Донецька обл., м. Київ). Однак існує проблема в неефективній роботі цих інституцій, низькій результативності НДДКР. Про це свідчать такі показники, як кількість отриманих охоронних документів на ОПР на одного зайнятого НДДКР, загальний обсяг інноваційних витрат на 1 тисячу зайнятих. Аналізуючи інноваційну активність підприємців у Одеському регіоні за основними показниками інноваційної діяльності, науковці визначили цей рівень як середній:

- невисокий обсяг інноваційних витрат на 1 тис. зайнятих;
- низька результативність науково-дослідної роботи;
- при цьому активне провадження прогресивних технологічних процесів.

Тобто підприємці неохоче вкладають кошти у інноваційні розробки, однак досить жваво використовують надбання інших (зачасту іноземних компаній). Відомо, що така діяльність призводить лише до наздоганяючого розвитку і наздогнати так майже неможливо. Тобто такий шлях бачиться як екстенсивне використання коштів.

Невтішним є і той факт, що доля інноваційно активних підприємств реального сектору економіки в Одеській області становила у 2008 лише 11,4 % у загальній кількості підприємств. Тоді як, навіть, середній показник по Україні дорівнює 13 %. Невирішеною залишається проблема залучення малих підприємств до інноваційної діяльності. За даними статистики лише 6 % малих підприємств є інноваційно активними, тоді як, наприклад, відповідний показник у Німеччині становить 60 %. Переважна більшість малих підприємств у нашому регіоні не має можливості або внаслідок низького рівня менеджменту не бачить перспективної вигоди від використання досягнень п'ятого технологічного укладу.

Державні служби, на мою думку, в Одеському регіоні, не становлять того твердого базису, на якому має будуватися інноваційна система. Усі заяви та закони носять більше декларативний характер та в дійсності не працюють, або використовуються як механізм втечі від податків шляхом імітації інноваційної діяльності. Позитивним фактором бачаться конкурси інновацій, що проводяться державою та таким чином привертають увагу бізнесу до науково-дослідницьких розробок вітчизняних вчених у різних сферах діяльності.

Такий елемент як забезпечення у нашому регіоні, як і в Україні взагалі, розвивався значними темпами. З кожним днем збільшувалась кількість, а головне — якість фінансових інститутів, кредитно-банківської системи, що можуть стати тією фінансовою опорою для інновацій, котрої не вистачає через недосконалість механізму державної підтримки. Так, наприклад, кількість лізингових фірм за останні 4 роки виросла втричі. Збільшувалась чисельність венчурних компаній, що були одним із головних факторів створення Силіконової долини у США, однак у нас вони ще не досить ефективні, часто використовуються для фінансування зовсім не ризикових проектів, як то будівництво чи харчова галузь. Значно сколихнула цю підтримку світова

фінансова криза, підкресливши в свою чергу її недостатню стійкість й усі проблемні її місця.

Щодо розвитку таких інфраструктурних елементів як бізнес-центри, бізнес-інкубатори, кластери, технопарки тощо. В Одеському регіоні є план побудови туристичного кластеру, частково кластеризована транспортна галузь, що робить її більш ефективною, але не рятує від проблем організації, логістики тощо, діє сільськогосподарський кластер. У 2007 році було анонсовано будівництво в Одеській області технопарку із виробництва побутової техніки, однак якогось активного розвитку не спостерігається. Засновані на папері бізнес-інкубатори в дійсності не працюють. Тобто аналізуючи цю сферу бачимо, що якісь кроки були зроблені, однак за невідомих обставин будь-який розвиток припинявся. Є сподівання, що ці зерна незабаром проростуть і розвиток таких елементів стане поштовхом для збільшення інноваційної активності одеських підприємств.

Ще одним фактором, що потрібно проаналізувати, щоб скласти повну картину інноваційних можливостей регіону, є взаємозв'язок між інститутами РІС у всіх його проявах: співробітництво, фінансування, дифузія знань, трансферт технологій тощо. На думку багатьох учених, саме цей елемент є вирішальним. Із цією проблемою стикаються усі країни при побудові інноваційної системи, бо ж без таких потоків розвиток інновацій неможливий.

Особливу увагу я б хотіла приділити науковому інституту як такому, що безпосередньо генерує інновації. Через замкненість наукових організацій, обмеженість кола осіб, що мають доступ до свіжої інформації про розробки та винаходи найбільше страждає інноваційний розвиток регіону. Окрім публічної наукової дискусії з приводу тієї чи іншої розробки, повинні проводитися семінари, конференції, інші заходи задля інформування потенційних інвесторів та студентства, що має живитися свіжою інформацією з наукового світу. Винаходи не мають задихатися у стінах лабораторій чи приймальні чиновника. З боку держави повинні бути полегшені процедури патентування та сертифікації інноваційних винаходів.

Для спрощення діалогу між бізнесом та наукою необхідно побудувати інформаційну мережу нововведень. Вона являє собою інформаційно-пошукову систему для забезпечення інноваційної діяльності та науково-технічного розвитку. Вона може і пови-

нна концентрувати науково-технічну, патентну, економічну, нормативну та іншу інформацію; містити інформаційне забезпечення регіонального управління на всіх рівнях; створити можливість оперативного доступу до баз даних інших регіонів і центру тощо [2].

Регіональна інформаційна мережа стає посередником між виробником інноваційного продукту та його споживачем. І з формуванням такої мережі в інших регіонах створюється доступ користувачів до баз даних інших регіонів та центральної бази даних. Значення такої можливості для активізації інноваційного процесу важно переоцінити. І що важливо, за сьогоденішнього розвитку інформаційних систем та Інтернету таких механізм може бути створений не зверху (за ініціативи держави), а знизу (силами науковців та підприємців).

На мою думку, створення такої мережі конче необхідне для нашого регіону. За сьогоденішній умов накопичений торговий капітал готовий перетекти у сферу виробництва (особливо із сфери нерухомості), однак зазвичай підприємці просто не знають, де потрібні їх кошти. У значній мірі у цьому може допомогти розвиток фінансових інститутів, наприклад, таких як компанії з управління активами (КУА).

Тривалі дискусії навколо шляхів виходу із соціально-економічної кризи і перспектив розвитку України, які характеризувалися значним різноманіттям думок і пропозицій, в останні роки набувають характеру суспільного консенсусу. Науковці і політики сходяться у тому, що нині існує фактично єдиний реальний спосіб подолання економіко-технологічного відставання і виходу країни на світові рівні господарювання. Це — інноваційний шлях розвитку. І сьогодні він задекларований на державному рівні. Можновладці і партійні функціонери не скупуються на інноваційну риторичку. Не бракує обіцянок і проєктів щодо забезпечення такого розвитку. Чого насправді бракує — то це реальних позитивних результатів. І причини цього відомі: дефіцит стимулів, коштів, вміння організувати інноваційну діяльність, слабкість її інфраструктурного забезпечення.

Концепція регіональних інноваційних систем сприяє створенню таких переваг, що забезпечують сталий розвиток регіону та підвищення його міжнародної конкурентоспроможності через створення знань, що особливо корисні для модернізації та оновлення системи виробництва продукції, послуг, та процесів. Таким

чином, інновації стають основним інструментом досягнення лі-дерства у глобальному конкурентному середовищі.

Література

1. Cook Ph., Memedovic O. Strategies for Regional Innovation Systems: Learning Transfer and Application // UNIDO. — Vienna, 2003. — http://www.unido.org/fileadmin/user_media/Publications/Pub_free/Strategies_for_regional_innovation_systems.pdf.
2. Sigurdson J. Regional Innovation System (RIS) in China // EIJIS Working Papers Series. — 2004, July 24. — № 195. — <http://swopec.hhs.se/eijswp/papers/eijswp0195.pdf>.
3. Radosevic S. Regional Innovation Systems in Central and Eastern Europe: Determinants, Organizers and Alignments // The Journal of Technology Transfer. — 2002. — Springer, vol. 27(1). — P. 87-96.
4. Яремко Л. Регіональна інноваційна система // Регіональна економіка. — 2006. — № 3. — С. 103-112.
5. Варналій З. Регіональна інноваційна політика України: проблеми та стратегічні пріоритети // Економіст. — 2007, вересень. — № 9.
6. Полякова Ю., Бабець І. Перспективи участі регіонів України у формуванні національної інноваційної системи в умовах глобалізації // Регіональна економіка. — 2006. — № 3.
7. Разумовский В. М., Бакланова Ю. О. Зарубежный опыт формирования регионального инновационного потенциала // Региональная экономика и управление / Вятский государственный университет. — Киров: Международный центр научно-исследовательских проектов, 2007. — № 2 (10). — № гос. регистр. статьи 0420700035. — <http://region.mcniip.ru>.
8. Шинсток Г. Механика и логика региональных инновационных систем / Институт региональных инновационных систем. — <http://www.innosys.spb.ru/?id=740>.

Резюме

В статье рассмотрена концепция региональных инновационных систем, основные ее элементы и эффекты функционирования для региона. Проанализирована эффективность элементов региональной инновационной системы Одесской области, а также взаимосвязей между ними, ключевые проблемы

и возможные пути повышения уровня развития инновационной системы данного региона.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор В. М. Осипов

УДК 339.137.2:658(477.74)

Н. Є. Сілічева

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНСЬКОГО ПРИДУНАВ'Я

В умовах глобалізації суспільства, що особливо посилилася наприкінці ХХ століття, відбуваються значні зміни в організації виробництва як на національному, так і на міжнародному рівнях. Вони викликають до життя новітні територіально-галузеві та інтеграційні об'єднання: технопарки, вільні економічні зони, кластери. Найважливішим показником діяльності є висока конкурентоспроможність на світовому ринку, що зумовлює їх високу стійкість.

Постановка проблеми у загальному вигляді для сучасної України, це необхідність визначити перспективи й шляхи прискорення реформування національної й регіональної економіки з урахуванням глобальних процесів світового економічного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років свідчить, що існує велика кількість різних теорій формування й розвитку конкурентоспроможності. Український економіст М. П. Войнаренко висловив ідею щодо відродження виробництва на регіональному рівні через формування кластерів на різних локалізованих територіях [1, с. 30].

Останнім часом активізувалося проведення моніторингових досліджень окремих сфер життєдіяльності українського суспільства. Проте моніторинговий аналіз, що проводиться Інститутом соціології НАН України, Національним інститутом стратегічних досліджень та іншими науковими організаціями, зосереджується переважно на проблемах соціально-політичного розвитку. Перші спроби створення соціально-економічного моніторингу не можна назвати вдалими, оскільки, на нашу думку, як у методичному, так і в організаційному відношенні, тут не дотримані основні принципи моніторингу. Мова може йти про порівняльний аналіз показників, отриманих різними науковими установами, у різні часи, на різних вибіркових сукупностях [2, с. 121].

Складність створення загальнодержавної програми соціально-економічного моніторингу пов'язана, насамперед, з особливостями регіональних народногосподарських комплексів, відмінними темпами та глибиною структурних перетворень, галузевою специфікою, структурою відносин власності та іншими факторами, які значно ускладнюють типологізацію та уніфікацію соціально-економічних процесів.

У той же час надзвичайно актуальною і перспективною, насамперед, із практичної точки зору, видається розробка й реалізація регіональної (обласної) програми соціально-економічного моніторингу, яка б дозволила фіксувати в системі об'єктивних і суб'єктивних показників різноманітні аспекти соціально-економічної ситуації в області, своєчасно відстежувати тенденції її розвитку, передбачити можливі соціальні й екологічні наслідки та вносити необхідні корективи у практичну діяльність місцевих органів управління.

Концептуальною основою програми соціально-економічного моніторингу повинна стати розробка індикативної моделі соціально-економічного розвитку підприємств регіону, у якій була б інтегрована інформація про оптимальні параметри соціально-економічних змін регіонального господарського комплексу.

Виклад основного матеріалу дослідження, з обґрунтуванням отриманих результатів свідчить, що ключовими проблемами регіонального розвитку, які потребують поетапного вирішення залишаються [3, с. 89]:

1. Недостатня економічна активність суб'єктів господарювання й населення та посилення диференціації соціально-економічного розвитку регіонів.
2. Низький рівень життя та поглиблення регіональної диференціації грошових доходів населення.
3. Недостатня ефективність функціонування спеціальних економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку (ТПР) та необхідність оптимізації пріоритетних видів економічної діяльності.
4. Недосконалість нормативно-правової бази для реалізації ефективної регіональної політики.
5. Недостатня фінансова спроможність місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування для забезпечення ефективного регіонального розвитку та подолання

- диспропорцій з урахуванням особливостей регіону, їх потенціалу щодо адаптації до ринкових умов господарювання;
6. Законодавча неврегульованість питань розвитку міжрегіонального та транскордонного співробітництва.
 7. В результаті проведеного аналізу регіону Українського Придунав'я прослідковується соціальна спрямованість економіки області. Сільське господарство повністю забезпечує населення області основними продуктами харчування.

Програма розвитку кластерних систем серед підприємств на території Українського Придунав'я має бути побудована на таких принципах:

- підтримка розвитку МСП;
- зважене врахування галузевих і регіональних пріоритетів зацікавлених сторін;
- надання підприємствам, що беруть участь у кластерних системах, субпідрядів, можливостей для облаштування і праці у сприятливих умовах;
- інтеграція галузевої і регіональної політики, оскільки такі парки спираються на місцеві ініціативи, зміцнюють їх, залучають місцеві ресурси і сприяють підвищенню зайнятості;
- створення організованого, відкритого ділового середовища і прозорих умов для прямих іноземних інвестицій.

Додатковий імпульс для розвитку кластерних систем можливий за допомогою законодавчих ініціатив на виконання загальнонаціональної програми кластеризації України, орієнтованої на зв'язок та вирішення місцевих і регіональних завдань розвитку економіки підприємств.

Для створення і розвитку кластерних систем можуть використовуватися такі джерела фінансування:

- підприємницький капітал (національний і іноземний), що може на певних термінових умовах бути використаний для розвитку кластерів;
- інвестиції місцевих органів управління у вигляді надання земельних ділянок чи об'єктів комунальної сфери;
- децентралізовані ресурси, які регіони можуть використовувати в межах своєї компетенції;
- державне фінансування в межах угоди Міністерства економіки.

Кластерні системи Українського Придунав'я можуть грати дуже динамічну, інноваційну роль, здійснюючи необхідні перетворення, прокладаючи шлях новим формам взаємовідносин “центр-регіони” і встановлюючи постійний діалог із проблем розвитку підприємств регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження свідчить о проблемах розвитку кластерів в Українському Придунав'ї:

- недостатня якість і доступність транспортної і інженерної інфраструктури;
- недостатній рівень організаційного розвитку кластерів в Україні, включаючи відсутність практики стратегічного планування розвитку кластерів;
- відсутність системи ефективних інформаційних комунікацій між учасниками кластеру.

Усі ці проблемні питання можливо вирішити за допомогою інформаційно-аналітичного і навчального кластеру в співпраці з підприємствами, владою й інституціями.

Висновками даного дослідження, є те що основним завданням маркетинго-логістичного забезпечення створення виробничих кластерів за допомогою інформаційно-аналітичного кластеру є:

- формування умов для ефективного організаційного розвитку кластерів, включаючи виявлення учасників кластера, розробку стратегії розвитку кластеру, що забезпечує усунення “вузьких місць” і обмежень, які підривають конкурентоспроможність продукції, що випускається, в межах ланцюга виробництва доданої вартості, а також забезпечує нарощування конкурентних переваг учасників кластеру;
- забезпечення ефективної підтримки проектів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності підприємств-учасників кластеру, за рахунок фокусування і координації, з урахуванням пріоритетів розвитку кластерів;
- забезпечення ефективної методичної, інформаційно-консультаційної і освітньої підтримки реалізації кластерної політики на регіональному і галузевому рівнях;
- розробка чітких критеріїв для оцінювання ефективності й результативності кластерних проектів, заходів і кластерної політики в цілому;

- використання механізмів приватно-державного партнерства, як необхідну умову фінансування кластерних проектів.

Література

1. Войнаренко М. П. Концепція кластерів — шлях до відродження виробництва на регіональному рівні // Економіст. — 2000. — № 1. — С. 29-33.
2. Нові виробничі системи і прискорений розвиток регіонів: Мат. міжн. економ. форуму / Під заг. ред. М. Я. Азарова. — К.: ІС, 2001. — 120 с.
3. Принципи оцінки конкурентноздатності регіонів / Міжн. фундація сприяння ринку, Інститут конкурентноздатності. — К., 2004. — 120 с.

Резюме

Стаття посвящена проблемам підвищення конкурентоспособності підприємств Українського Придніав'я.

Рецензент доктор економ. наук, професор А. І. Ковалев

УДК 005:336.225.673

К. В. Паун

НЕПРЯМІ МЕТОДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОДАТКОВИХ ЗОВОВ'ЯЗАНЬ ЮРИДИЧНИХ ТА ФІЗИЧНИХ ОСІБ

У зв'язку з переходом України на ринкові відносини питання вдосконалення системи оподаткування залишаються актуальними. Згідно з експертною оцінкою Рахункової палати, рівень "тінізації" економіки України за 9 місяців 2009 року досяг майже 40 % ВВП [1]. За даними ДПАУ в сфері оподаткування викрито 4 тис. злочинів, з них тяжких — 3,7 тис. Питома вага цих злочинів зросла з 78,5 % у минулому році до 91,6 % — у поточному. Ліквідовано 1699 злочинів за ухилення від сплати податків [2]. Саме тому в нашій країні були впроваджені непрямі методи при визначенні податкових зобов'язань фізичних та юридичних осіб.

Мета статті — визначення ролі непрямих методів визначення податкових зобов'язань у економічній і соціальній сферах. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- розкриття суті непрямих методів;

- характеристика непрямих методів, які застосовуються в Україні та за кордоном;
- переваги та недоліки застосування непрямих методів в Україні.

Питання щодо визначення непрямих методів розглядаються як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. Серед них можна виділити Погорлецького А. І., Ломагіна Н. А., Соколинського В. М., Костюка О. М., Воловик Е. М., В'язову Е. В. та ін. У процесі написання статті були використані такі джерела інформації, як Закони України, Накази ДПАУ, навчальні посібники, статті періодичних видань, інтернет — ресурси, тощо.

В Україні непрямі методи визначення податкових зобов'язань регламентуються Законом України від 21.12.2000 № 2181/III р. “Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами” [3], в якому зазначено, що непрямі методи — це визначення сум податкових зобов'язань платників податків за оцінкою витрат платників податків, приросту його активів, кількості осіб, які перебувають з ним у відносинах найму, а також оцінкою інших елементів податкових баз, які приймаються для розрахунку податкового зобов'язання щодо конкретного податку, збору (обов'язкового платежу) відповідно до закону [3]. Іншими словами, суть непрямих методів полягає в тому, щоб визначати суми належних до сплати податків, виходячи не з даних обліку, а ґрунтуючись на інформації з інших джерел. Непрямі методи можуть бути використані виключно податковою службою і не можуть застосовуватися іншими контролюючими органами [4]. Непрямими методами можуть визначатися суми податкового зобов'язання платника податків у разі, якщо:

- неможливо встановити суму податкових зобов'язань у зв'язку з відсутністю встановлених законодавством первинних документів;
- наведені в декларації відомості не підтверджуються наявними документами обліку;
- не встановлення фактичного місцезнаходження підприємства чи його відокремлених підрозділів, місцезнаходження фізичної особи;
- ухилення платника податків або його посадових осіб від надання відомостей, передбачених законодавством [3].

Непрямими методами визначаються суми податкового зобов'язання виключно у разі відсутності належних документів обліку (первинних документів). Для порівняння можна навести приклади застосування непрямих методів в інших країнах: у Німеччині оціночне визначення доходу може бути застосовано, якщо платник податків не надає у запитані підтвердження даних, зазначених у декларації, документи. У Франції використовується процедура *taxation d'office* — оцінка доходу. Вона застосовується, наприклад, коли платник податків не подає в строк податкову декларацію і не реагує протягом 30 днів на вимогу податкового органу її надати, також за відсутності відповіді на запити податкового органу або перешкоджанні податковій перевірці. У ході процедури *taxation d'office* податкові органи оцінюють податкову базу на підставі доступної інформації (наприклад, про спосіб життя платника податків) і направляють повідомлення, що він не може оскаржити в звичайному порядку. Платник податків повинен бути повідомлений про підстави оцінки доходу як мінімум за 30 днів до початку процедури стягнення податку та може оскаржити результати оцінки в судовому порядку. У Великобританії податкова адміністрація може вдаватися до непрямих методів у випадку обману або якщо інспекторові не надана повна інформація про доходи, протягом 20 років [5].

У зв'язку з цим доцільно розглянути деякі непрямі методи визначення доходів і відповідно податкових зобов'язань, які описані в теорії оподаткування та досить ефективно використовуються на практиці за кордоном. Це обліково-статистичні методи та методи відкритої перевірки. Зупинимось на них більш детально:

I. Обліково-статистичні методи

1. Метод специфічних індикаторів

Пов'язаний з використанням якого-небудь одного показника, що відображає рівень економічної діяльності. Суть його в тому, що доходом платника вважаються як мінімум його витрати. Це логічно, але некоректно, тому що встановлюється лише частина доходу. Класичним прикладом його застосування є засудження в США Аль Капоне. Початок падіння імперії Капоне поклав один з його людей, що відповідав за кінські та собачі перегони. Едді О'Хейр, один з кращих агентів, впроваджених Податковою поліцією США в злочинний світ Чикаго, розкрив податковим інспекторам місце, де Капоне ховав свої видаткові

книги, які відображали реальний оборот імперії. За американськими законами йому загрожувало 25000 років тюремного ув'язнення. Суд за приховування доходів в період з 1925 по 1929 рік виніс вирок: одинадцять років в'язниці, \$50000 штрафу, сплатити \$30000 судових витрат.

Метод специфічних індикаторів має свої підвиди:

1.1. Метод за показником зайнятості (італійський метод)

Італійські статистики основний акцент зробили на обстеженні витрат робочої сили. Перевага такого підходу полягає в тому, що людям, яких не розпитують про доходи, немає сенсу приховувати або спотворювати інформацію про робочий час. Потім інформація перераховується в середні людино-дні по галузях народного господарства. При використанні податковими службами цих узагальнених по галузях даних виявляються розбіжності між підприємством, що перевіряється та статистичними даними. У разі значної розбіжності робляться відповідні висновки. Можна розглянути застосування цього методу на прикладі нелегальної роботи малярів у Швеції:

- а) Повний річний робочий час — 1800 годин.
- б) Середньорічна робочий час скорочується на 5 % через безробіття, на 10 % — через відсутність на роботі через хворобу і на 2 % — через втрати робочого часу, пов'язаних з надходженням на роботу або зміною професії. У результаті залишається 1500 годин.
- в) Порівняння середньорічного робочого часу з фактичною, рівним в середньому 1250 годин, дає підставу вважати, що обсяг “чорної” роботи досягає приблизно 250 годин.
- г) Додається понаднормова робота в розмірі 100 годин. Разом — 350 годин. Користуючись цим методом, шведський дослідник Мюрстен встановив: частка прихованої роботи склала в малярської професії до 30 %.

Перевага такого підходу полягає в тому, що людям, яких не розпитують про доходи, немає сенсу приховувати або спотворювати інформацію про робочий час. Потім інформація перераховується в середні людино-дні по галузях народного господарства.

1.2. Метод банківських надходжень і внесків

Ґрунтується на принципі, що всі надходження на рахунки платника податків у вітчизняних та іноземних банках є дохо-

дом. В економіках, що базуються на готівкових розрахунках і бартеру, він не ефективний.

1.3. Метод товарних потоків

Сенс цього методу полягає в тому, що товарний потік будується для найважливіших продуктів і товарних груп. А мета полягає в побудові специфічної балансової моделі та виявлення слабких місць в наявній інформаційній базі. Наприклад, якщо з якого-небудь товару виробництво та імпорту менше сумарного використання, то необхідно вирішити, яка частина інформації (дані з виробництва або імпорту) більш надійна, і дорахувати іншу частину.

2. Структурний метод

Даний метод заснований на використанні інформації про розміри приховування доходів у різних галузях народного господарства. Застосовуючи даний метод, податкові органи (або інший контролюючий орган) на підставі даних перевірок у попередніх періодах розраховують дані про розміри приховування доходів у різних галузях народного господарства і враховують його при подальших перевірках. Це призводить до того, що в момент перевірки податковий інспектор (інша посадова особа) шукає непрямі дані, що підтверджують приховування доходів на ту чи іншу суму в залежності від галузі, в якій діє суб'єкт, що перевіряється (юридична або фізична особа). Метод малоефективний, оскільки тягне за собою упереджене ставлення контролюючої особи до підконтрольного суб'єкту.

3. Метод м'якого моделювання

Пов'язаний з виділенням сукупності факторів, що визначають приховування доходів, і спрямований на розрахунок їх показників. Суть методу така ж, як і в попереднього, але тільки при цьому перевіряючий шукає непрямі дані, що підтверджують приховування доходів, тільки в тому випадку, якщо при перевірці він виявив певну сукупність факторів (фактори визначаються самостійно, кожним контролюючим органом), які опосередковано вказують на приховування доходів. І лише після цього робиться розрахунок показників, які відображають розрахункову величину прихованих доходів.

4. Експертний метод

Експерт спочатку визначає, наскільки можна довіряти даним з якої-небудь галузі, виду злочинної діяльності і т. п. А потім,

після збору даних зі звичайних джерел, їх автоматично перераховують на певну величину. Проблема використання методу полягає в тому, щоб знайти достатньо кваліфікованого експерта, здатного дати оцінку, правильність якої може підтвердитися лише через певний час, після отримання додаткової інформації, або ж вона так і залишиться робочою гіпотезою, покладеною в основу розрахунку.

Один з найпоширеніших методів експертних оцінок оподаткування — метод “чистої цінності”. Це найбільш справедливий метод, тому що прагне встановити справжні доходи особи, і в цьому відношенні його концепція відповідає концепції податку — вилучати частину доходу. Наприклад, у Франції беруться до уваги витрати дружини (чоловіка) і дітей платника податків. Підраховуються не тільки власність, а й ефективно використання невласного майна. Якщо майно використовувалося не цілий рік або використовувалося декількома особами, розраховується пропорція. Ця сума порівнюється з податковою декларацією. Якщо в наявності різниця в 33 % в поточному і минулому році, тоді податок розраховується з передбачуваного доходу. Однак він досить складний у застосуванні (вимагає встановлення доходів особи на початку і наприкінці періоду та аналізу його способу життя), не розрахований на масове застосування. Іноді підготовка атаки на несумлінного платника податків проведена настільки ретельно, що викликає захоплення. Наприклад, доведено, що Лучано Паваротті не був резидентом однієї з офшорних територій, тому що в будинку, де він нібито проживав, розмір душа занадто малий — він явно не міг бути використаний Паваротті.

5. Змішані методи

Передбачають використання комплексу різних методів при оцінці приховування доходів. Основна ідея — побудова моделі, що враховує велике число величин тіньової економіки, що залежать від її обсягу. Сам факт приховування доходів розглядається як прихованої змінної, яка безпосередньо не вимірюється (метод прихованих змінних). Цікаве оподаткування діяльності дрібного бізнесу Tachshiw в Ізраїлі (аналогічні методи використовуються в Іспанії та Туреччині), заснованого на цьому методі. Суть його полягає в тому, що держава і представники певної індустрії (наприклад господарі ресторанів) колективно домовляються з державою про критерії оцінки (наприклад місце розта-

пування ресторану, кількість місць, середня ціна страви в меню) і сплачують податки згідно з цим критерієм.

Подібна система *forfait* була розроблена у Франції, вона являє собою індивідуальні домовленості з дрібними платниками податків про критерії для оцінки податку і діє як мінімум два роки.

II. Методи відкритої перевірки.

Дозволяють визначити приховування доходів лише в тій мірі, в якій це дозволяє робити відкритість суб'єктів, що перевіряються. Застосування методів відкритої перевірки — в компетенції спеціально створених контролюючих органів. Вони виявляють і припиняють порушення валютного, митного, банківського, податкового, антимонопольного законодавства, правил торгівлі, пожежної безпеки, санітарних норм і т. п. Результати, отримані при використанні методів відкритої перевірки, можуть згодом використовуватися в обліково-статистичних цілях) [6; 7].

В Україні податкові зобов'язання платника визначаються непрямими методами, які визначені Методичних рекомендацій визначення сум податкових зобов'язань за непрямими методами, затверджені наказом ДПАУ від 5 липня 2002 р. № 312 [8]. Існують три основних непрямих методу визначення податкових зобов'язань:

1. Метод економічного аналізу

Базується на взаємозв'язку і взаємозалежності різних економічних показників (валові доходи, валові витрати та ін.), які характеризують господарську діяльність платника податків, і застосовується для оцінки елементів податкової бази, обсяги виробництва і реалізації товарів (робіт, послуг), які розраховуються виходячи з характеристики виробничих потужностей, кількості використаних сировини, матеріалів, електричної і теплової енергії, води, тари і обробної продукції, чисельності працівників, розміру виплаченої заробітної плати та інших показників; матеріальні та нематеріальні витрати, при розрахунку яких можуть використовуватися експертна оцінка та висновки відповідних уповноважених органів; приріст активів платника податків, які визначаються шляхом перевірки наявності та порівняння активів у процесі здійснення господарської діяльності такого платника податків та ін.

Застосування методу економічного аналізу буде доцільним для визначення податкових зобов'язань підприємств роздрібною торгівлі,

громадського харчування та деяких інших категорій середніх і малих підприємств, які працюють з готівковими коштами.

2. Метод обліку грошових надходжень

Метод розрахунку грошових надходжень базується на визначенні показника доходів, отриманих платником податку від здійснення господарської діяльності. Для розрахунку цього показника використовується інформація про надходження коштів на банківські рахунки платника податків, підтверджується банківськими документами, та інша інформація (документи), що підтверджує одержання коштів платником податків. Цей метод ґрунтується на вивченні податковим ревізором — інспектором внесків платника податків на його банківські рахунки і з'ясуванні джерел отримання коштів для цих внесків. Доцільніше використовувати зазначений метод у випадках, якщо платник податків вкладає у банки більшу частину свого доходу, отриманого за готівкові кошти та розраховується у безготівковій формі. Найбільш корисно використовувати цей метод для перевірки підприємств торгівлі, громадського харчування, сфери послуг та побуту, грального бізнесу, туризму та інших видів діяльності, в яких більша частина розрахунків проводиться за готівку.

3. Метод аналіз інформації про доходи і витрати платника податків

Даний метод базується на оцінці інших, ніж визначені у методі економічного аналізу та методі розрахунку грошових надходжень, елементів податкової бази, які можуть визначатися органами державної податкової служби на основі оцінки інформації. До інших елементів податкової бази та джерел їх виявлення відносяться: дохід інших осіб, які здійснюють діяльність у таких самих чи подібних з платником податків умовах; зіставлення витрат платника податків з його доходами; якісний і кількісний склад клієнтури платника податків та стійкість попиту і т. д. Метод аналізу інформації про доходи та витрати має будуватися на даних, отриманих офіційним шляхом від організацій (НБУ, комерційні банки та інші фінансові установи, органів державної статистики та суб'єктів підприємницької діяльності — фізичних осіб [6, 8];

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що за кордоном непрямі методи податкового контролю досить детально проаналізовані теоретично та ефективно застосовуються в комплексі на практиці. Що стосується України, то теоретична обґрунтованість не-

прямих методів визначення податкових зобов'язань в Україні вже визначена, але практики їх проведення та застосування поки що не спостерігається.

В Україні, як показує досвід, з усіх наявних функцій (регулюючої, стимулюючої і т. д.) податки покликані виконувати лише одну — фискальну. Отже, держава не стимулює суб'єктів господарювання і тому вони не зацікавлені в легалізації своїх доходів. За кордоном високі ставки податків підкріплені високими соціальними гарантіями, а також значною підтримкою з боку держави, і прийняття будь-яких змін у податковому законодавстві відбувається тільки після референдумів і соціопитувань у населення, а в нашій країні такої практики не передбачено. І не дивлячись на те, що непрямі методи стосуються тільки юридичних осіб, не факт, що в недалекому майбутньому вони не будуть застосовуватися і до фізичних осіб. Саме тому, якщо непрямі методи в повній мірі будуть впроваджуватися на практиці при сьогоденній соціально-економічній та політичній обстановці, то це спричинить за собою ще більший відтік підприємств у тіньовий сектор або взагалі змусить їх покинути ринок, що погіршить соціальну напруженість в країні. Хоча, з іншого боку, як показує зарубіжний досвід, з їх допомогою можна визначити окремих злісних неплатників, які приховують часом дуже великі суми.

Для того, щоб методика застосування непрямих методів визначення податкових зобов'язань працювала ефективно і приносила позитивні результати, її потрібно застосовувати після перетворень у політичній, економічній і соціальній сферах. Цього можна досягти за умови дотримання всіх принципів податкової системи, а також виконання податками інших функцій — регулюючої, розподільчої, контрольної, стимулюючої. Державі варто було б спочатку створити умови для легального функціонування юридичних і фізичних осіб, а потім вже для особливо незаконослухняних суб'єктів застосовувати непрямі методи як додаткову міру контролю.

Література

1. Счетная палата прогнозирует инфляцию более 15 % в 2009 году // <http://siverinfo.com/news/2009-09-10-482>.
2. http://sta.gov.ua/control/uk/publish/article?Art_id=231484cat_id=45661.

3. Закон України “Про порядок погашення зобов’язань платника податків перед бюджетами та державними цільовими фондами” від 21.12.2000 № 2181-III: // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2181-14>.
4. Косвенные методы определения налоговых обязательств // <http://www.ank.odessa.ua/consult/nalogoobl/admndolog/adnst04.html>.
5. В’язова Е. В. Зарубіжний досвід визначення розміру податків // <http://www.jurnal.org/articles/2007/art.php?art=ekon14.htm>.
6. Погорлецкій А.І. Економіка зарубіжних країн: Підр. — СПб: Изд-во Михайлова В. А., 2000. — 492 с.
7. Сухомлин І. С. Методичні рекомендації визначення сум податкових зобов’язань за непрямыми методами / / Бухгалтерія. — 2002. — № 36/1-2 (503)
8. Методичні рекомендації визначення сум податкових зобов’язань за непрямыми методами, затверджені наказом ДПАУ від 5 липня 2002 р. № 312 // <http://www.uapravo.net/data2008/base53/ukr53203/index.htm>.

Резюме

В статье рассмотрены не прямые методы налогового контроля по определению налоговых обязательств юридических и физических лиц, их сущность и условия применения. Проанализирован опыт внедрения не прямых методов налогового контроля в зарубежных странах и в современной Украине, выявлены проблемные аспекты и разработаны рекомендации по их разрешению.

Рецензент канд. економ. наук, доцент А. В. Симонов

УДК 657:657.446

Г. Б. Свінар’ова, О. Е. Блінштейн

УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ПРОДУКЦІЇ ІННОВАЦІЙНО-АКТИВНОГО ПІДПРИЄМСТВА

У зв’язку з посиленням тенденцій глобалізації ринку та зі вступом України до Світової організації торгівлі виникає нагальна потреба в побудові таких систем управління вітчизняними інноваційно-активними підприємствами, які б сприяли підвищенню конкурентоспроможності української продукції та націо-

нальної економіки в цілому до світового рівня. Чільне місце в таких системах управління підприємствами, на думку багатьох вітчизняних та зарубіжних спеціалістів, має належати системі управління якістю продукції.

Стан справ в області управління якістю для підприємств України не можна визначити як задовільний. Розвиток експортних відносин показав, що продукція вітчизняних підприємств є неконкурентоспроможною на світовому ринку саме по якості. У цьому зв'язку набуває особливого значення та актуальності проблема розробки та впровадження дійових методів управління якістю продукції інноваційно-активних підприємств.

Теоретико-методологічні й економіко-організаційні аспекти управління якістю продукції відображені в роботах провідних вітчизняних і зарубіжних вчених економістів: І. Ансоффа, Л. Водачека, З. Ш. Гейлера, А. В. Гличева, Д. Джуран, Л. В. Дікань, Ю. Б. Іванова, Д. С. Демиденко, В. Е. Ластовецького, Л. А. Матвеева, В. Ю. Огвоздіна, Г. С. Одінцової, В. В. Окрепілова, В. С. Пономаренка, О.І. Пушкаря, В. М. Соколенко, С. А. Стукова, А. Субето, А. Фейгенбаума, З. Ю. Хамдамова, Д. Харрінгтона, А. Яруговой та ін.

Нами визначені основні фактори, якими можна управляти, що надають першорядний вплив на якість продукції. Ряд факторів, що впливають на якість карток, можна виділити в наступні групи:

- якість сировини;
- якість технології;
- дотримання технології;
- якість контролю продукції;
- якість устаткування.

Якість застосовуваного у виробництві продукції сировини, це важливий фактор, що визначає якість кінцевого продукту. На організацію управління якістю сировини впливають постачальники і персонал, що забезпечує закупівлі.

Використовувана у виробництві карток технологія є основним фактором якості кінцевого продукту та визначає потенційні можливості продукції. На якість продукції по цьому факторі вплив надає технологія виробництва, технологічне устаткування (його тип, рівень і стан) і технологічний персонал (технологи і технологічні робітники).

Одним з основних факторів якості продукції є дотримання технології — це фактор, невиконання якого здатне знизити якість продукції до найнижчого рівня. На якість продукції по цьому факторі впливає технологічне устаткування (його налагодження, контроль і технічний стан) і технологічний персонал (в основному — технологічні робітники). Кваліфікація технологічного персоналу повинна відповідати вимогам міжнародних стандартів по забезпеченню якості продукції.

Контроль продукції — є елементом зворотного зв'язку в системі управління технологічним виробництвом. Інформація, яка отримана в результаті технологічного контролю, є основою для управління діяльністю технологічної і ремонтної служб підприємства. На цей фактор впливає устаткування для контролю (оснащеність служб) і персонал, що здійснює контрольні виміри.

Останній запропонований фактор — якість устаткування — це фактор, що обумовлює ступінь відповідності устаткування сучасним нормам і міжнародним стандартам якості продукції. На цей фактор впливає основне технологічне устаткування і допоміжне устаткування.

Фактори, що впливають на забезпечення й управління якості продукції наведено на рисунку 1.

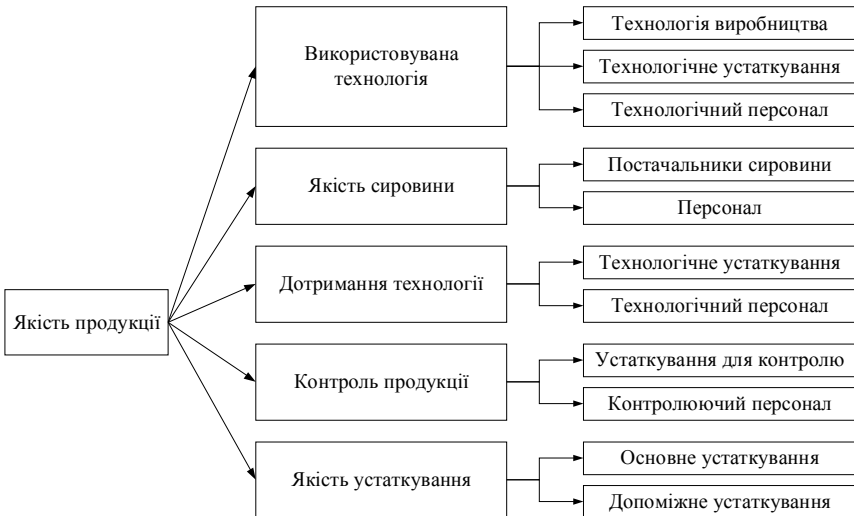

Рис. 1. Фактори якості продукції

Управління якістю продукції можливо за рахунок організації керуючого впливу на запропоновані нами фактори якості. Запропонована схема управління якістю продукції наведена на рис. 2.

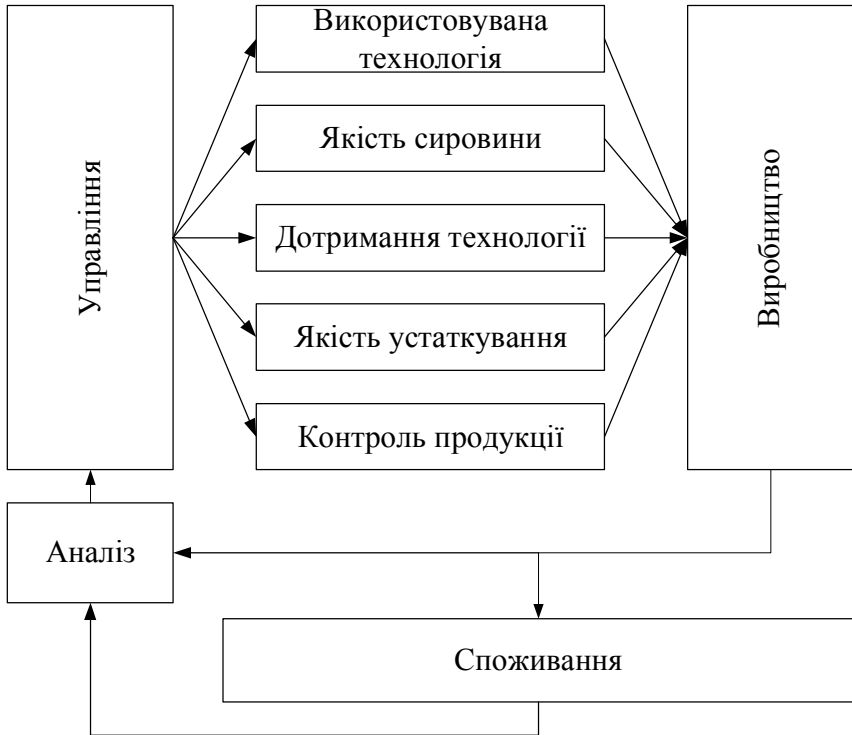

Рис. 2. Система управління якістю

Для реалізації запропонованої схеми необхідно провести аналіз ринку, що полягає в зборі й обробці інформації від споживачів підприємства з зовнішнього середовища, у зборі і зіставленні виробничої інформації з внутрішнього середовища. На підставі аналізу виробляється керуюче вплив на елементи виробництва, що безпосередньо забезпечують якість продукції (фактори якості).

Якість сировини може регулюватися шляхом зміни постачальників або закупівлі більш дорогої (чи більш дешевої) сировини.

вини, а також шляхом збільшення витрат на персонал, що забезпечує закупівлі (відрядження, зарплата, навчання).

Технологія виробництва може змінюватися з метою управління якістю — спрощуватися або ускладнюватися, може бути поліпшена за рахунок використання більш прогресивних методів виробництва, за рахунок зміни технологічного устаткування і перенавчання технологічного персоналу.

Дотримання технології забезпечується витратами на налагодження і контроль технічного стану технологічного устаткування, а також організаційними заходами, спрямованими на поліпшення якості роботи технологічних робітників.

Контроль продукції вимагає витрат на устаткування для здійснення контролю і навчання персоналу, що здійснює контрольні виміри.

Якість устаткування забезпечується шляхом своєчасної зміни і модернізації застаріваючого основного технологічного і допоміжного устаткування.

Збільшення витрат на забезпечення факторів якості продукції поліпшує якість кінцевого продукту, що до визначеного моменту сприятливо позначається на споживчому попиті, але приводить до зросту собівартості продукції, а отже і ціни на продукцію, що у свою чергу, обмежує її попит.

Зниження витрат на забезпечення факторів якості продукції погіршує якість продукту, що, незважаючи на зниження собівартості і ціни, приводить до падіння попиту на товар, тому що він перестає відповідати споживчим стандартам, пропонує до якості даного товару.

Отже, для ефективного функціонування підприємства на ринку варто знайти оптимальне співвідношення “ціна-якість”, що забезпечує максимальний попит на продукцію і прибутковість підприємства. Для виявлення даного співвідношення необхідно зробити наступні розрахунки.

Наприклад, на рис. 3 наведені дані про ціну телекомунікаційних карток на ринку України і попитом на неї. Як видно з представлених даних на початковому етапі з ростом ціни попит на продукцію зростає, що обумовлено значним ростом якості товару при незначному зростанні ціни, а потім, на другому етапі, зріст ціни не супроводжується помітним ростом якості, що приводить до спаду попиту на продукцію.

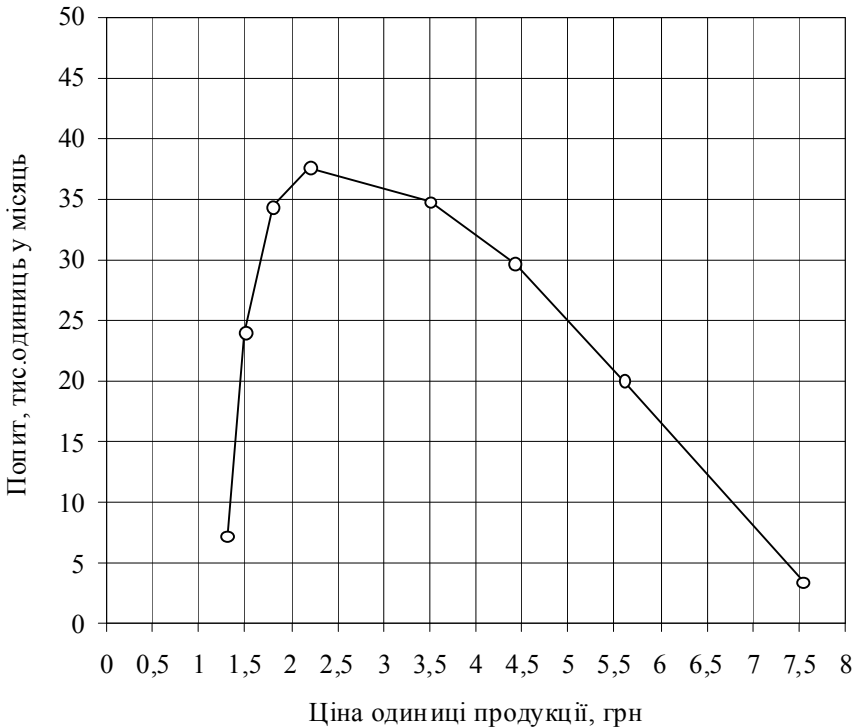

Рис. 3. Залежність між ціною продукції і попитом на неї

Розмір попиту від якості описується прямою лінією, кут нахилу якої залежить від цінової групи, у котру попадає продукт. Рівняння прямої має вид:

$$y = k \cdot x + b, \quad (1)$$

де k — тангенс нахилу прямої до осі абсцис;
 b — координата перетинання прямої з віссю абсцис.

З діаграми видно, що $b=0$, а k може бути визначене з:

$$k = \operatorname{tg} \alpha = \frac{S_{\max}}{Q_{\max}}, \quad (2)$$

де S_{\max} — максимальний розмір попиту на продукцію;
 Q_{\max} — розмір максимальної оцінки якості продукції.

Для продукції всіх цінових груп $Q_{\max} = 100$ балів, а розмір S_{\max} буде змінюватися відповідно до фактичних даних. Результат розрахунку розміру коефіцієнта кута нахилу прямої попиту від цінової групи товару по (2) представлена на рис. 4.

Остаточне рівняння лінії попиту має вид:

$$S = k \cdot Q, \quad (3)$$

де S — розмір попиту на продукцію;

Q — оцінка якості продукції;

k — коефіцієнт кута нахилу прямої попиту (рис. 4).

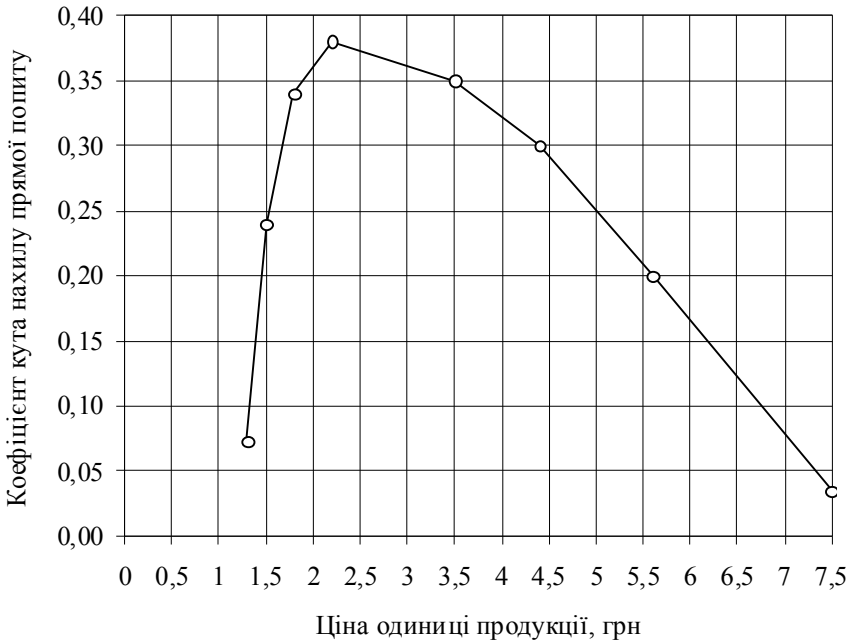

Рис. 4. Залежність між ціною і кутом нахилу лінії попиту

Кожний з факторів якості також може бути оцінений по стобальній шкалі. Зміна якості по кожному фактору приводить до зміни вартості всієї продукції. Дані по зміні вартості продукції при рості якості потрібно звести в таблицю.

Оптимальне співвідношення “ціна-якість” може бути знайдене з пошуку максимуму функції:

$$CQ = \frac{Q}{C}, \quad (4)$$

де Q — оцінка якості продукції;
 C — ціна одиниці продукції.

Далі потрібно визначити значення оцінок по кожному з факторів якості, що дозволять досягти оптимального співвідношення “ціна-якість” для кінцевого продукту.

Вплив факторів якості на якість кінцевого продукту не рівнозначно, отже, оцінка якості кінцевого продукту складається з оцінок факторів якості з урахуванням вагових коефіцієнтів. Оцінка якості продукту буде здійснюватися в цьому випадку по формулі:

$$Q = w_1 \cdot q_1 + w_2 \cdot q_2 + w_3 \cdot q_3 + w_4 \cdot q_4 + w_5 \cdot q_5, \quad (5)$$

де q_1 і w_1 — оцінка і вага фактора якості;

q_2 і w_2 — оцінка і вага фактора якості технології виробництва;

q_3 і w_3 — оцінка і вага фактора якості дотримання технології;

q_4 і w_4 — оцінка і вага фактора якості контролю продукції;

q_5 і w_5 — оцінка і вага фактора якості устаткування.

Вагові коефіцієнти факторів можна визначити методом ранжирування. Ваговий коефіцієнт для кожного фактора якості може бути розрахований по формулі:

$$w_i = \frac{1}{n} \cdot \sum_{j=1}^n v_i^{(j)} \bigg/ \sum_{i=1}^m \frac{1}{n} \cdot \sum_{j=1}^n v_i^{(j)}, \quad (6)$$

де w_i — ваговий коефіцієнт для i -го фактора якості;

$v_i^{(j)}$ — експертна оцінка i -го фактора j -м експертом;

n — кількість експертів;

m — кількість факторів.

Значення оцінок якості, до яких повинні прагнути фактори якості для досягнення оптимального співвідношення “ціна-якість” кінцевого продукту можуть бути знайдені з рішення системи:

$$\begin{cases} c_1 = f(q_1); \\ c_2 = f(q_2); \\ c_3 = f(q_3); \\ c_4 = f(q_4); \\ c_5 = f(q_5), \end{cases} (7)$$

де c_1 і q_1 — вартість і оцінка якості сировини;
 c_2 і q_2 — вартість і оцінка якості технології виробництва;
 c_3 і q_3 — вартість і оцінка якості дотримання технології;
 c_4 і q_4 — вартість і оцінка якості контролю продукції;
 c_5 і q_5 — вартість і оцінка якості устаткування.

Система повинна бути розв'язана разом з рівнянням, що зв'язує вартість факторів якості і ціну кінцевого продукту:

$$C = c_1 + c_2 + c_3 + c_4 + c_5 \quad (8)$$

В результаті розв'язання системи будуть знайдені значення факторів якості, які дадуть найкращі результати для досягнення оптимального співвідношення “ціни-якості”. При зміні ринку оптимальні значення факторів якості також зміняться, і повинні бути знову перераховані.

Литература

1. Вейл П. Искусство менеджмента. — М.: Новости, 2005. — 192 с.
2. Окрепилов В. В. Управление качеством: Учеб. — СПб.: Наука, 2000. — 912 с.

Резюме

В статье рассмотрено управление качеством продукции инновационно-активного предприятия.

Рецензент доктор економ. наук, профессор В. И. Захарченко

УДК 657:657.446

О. В. Побережец, О. В. Чебан

УПРАВЛІННЯ ВЛАСНИМ КАПІТАЛОМ У ПУБЛІЧНИХ ТА ПРИВАТНИХ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВАХ

Для правильного функціонування і ведення господарської діяльності акціонерному товариству необхідно здійснювати управління власним капіталом. Значимість власного капіталу для життєздатності та фінансової стійкості підприємства настільки

велика, що вона отримала законодавче закріплення. Важливе значення мають показники, що характеризують фінансовий стан підприємства. Оцінка власного капіталу є основою для розрахунку більшості з них. Одночасно з питаннями формування і управління необхідно розглядати співвідношення між позиковими і власними засобами, тому що ціна залучення в окремих випадках позикових джерел більш низька й ефективна, ніж використання власних засобів.

Для розглядання даної проблеми необхідно провести дослідження питань ефективного керування власним капіталом та вироблення методики його аналізу, розробка методичних рекомендацій по аналізу власного капіталу підприємства.

Згідно з п. 1 ст. 152 Цивільного кодексу України акціонерне товариство (АТ) — господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями.

АТ поділяються на публічні та приватні. У приватних АТ акції, що випускаються, розповсюджуються серед обмеженого й заздалегідь відомого кола осіб (лише серед засновників). Публічне розміщення акцій — коли вже на етапі емісії їх пропонують для придбання широкому колу осіб. Практично їх може придбати будь-хто, а не тільки засновники чи акціонери АТ. Тому процедура відкритого розміщення більш складна.

Капітал — одна з найбільш використовуваних економічних категорій. Він є базою створення та розвитку підприємства й у процесі функціонування забезпечує інтереси держави, власників і персоналу. Будь-яка організація, що веде виробничу чи іншу комерційну діяльність повинна мати визначений капітал, що представляє собою сукупність матеріальних цінностей і коштів, фінансових вкладень і витрат на придбання прав і привілеїв, необхідних для здійснення його господарської діяльності.

Стосовно АТ виділяють власний і позиковий капітал. Власний капітал характеризує загальну вартість засобів підприємства, що належать йому на праві власності та використовуваних їм для формування визначеної частини активів. Ця частина активу, сформована за рахунок інвестованого в них власного капіталу, являє собою чисті активи підприємства. Власний капітал містить у собі різні за своїм економічним змістом, принципам формування і використання джерела фінансових ресурсів:

статутний, додатковий, резервний капітал. Крім того, до складу власного капіталу, яким може оперувати господарючий суб'єкт, без застережень при здійсненні угод, входить нерозподілений прибуток; фонди спеціального призначення та інші резерви. Також до власних засобів відносяться безоплатні надходження й урядові субсидії.

Власний капітал відіграє головну роль при створенні та розвитку підприємства і є головною економічною базою всього процесу діяльності підприємства.

Власний капітал показує частку майна підприємства, яка фінансується за рахунок коштів власників і власних засобів підприємства. Тривалий час у вітчизняній теорії та практиці питанню фінансування діяльності господарських структур за рахунок капіталу власників приділялась надзвичайно мала увага, оскільки за адміністративно-командної економіки державні підприємства в централізованому порядку наділялися статутним капіталом, який не міг бути змінений у результаті емісії (чи анулювання) корпоративних прав. Натомість домінуюча роль відводилася таким антиринковим методам фінансування підприємств, як бюджетні дотації, субсидії, субвенції. Власний капітал підприємства — це перевищення балансової вартості активів підприємства над його зобов'язаннями. Для більш зрозумілого окреслення окремих його складових частин, визначення власного капіталу можна сформулювати таким чином: власний капітал — це сума власних коштів підприємства, яка отримана внаслідок його діяльності, або від власників (учасників) у вигляді внесків, придбаних акцій, паїв тощо, або залишена на підприємстві безоплатно.

Сума власного капіталу, а також рішення про його збільшення або зменшення приймається лише засновниками (власниками) товариства та обов'язково реєструється в Державному реєстрі господарських одиниць.

Сутність власного капіталу підприємства проявляється через його функції. Серед основних функцій можна виділити:

- функція заснування та введення в дію підприємства. Власний капітал у частині статутного є фінансовою основою для запуску в дію нового суб'єкта господарювання;
- функція відповідальності та гаранті, яка виражається у тому, що статутний капітал є свого роду кредитним забезпечен-

ням для кредиторів підприємства. Власному капіталу в пасиві балансу відповідають чисті активи в активній стороні балансу. Чим більший власний капітал підприємства, зокрема статутний капітал, тим більших збитків може зазнати підприємство без загрози інтересам кредиторів, отже, тим вищою є його кредитоспроможність;

- функція фінансування та забезпечення ліквідності. Внесками у власний капітал, разом зі спорудами, обладнанням, цінними паперами та іншими матеріальними цінностями, можуть бути грошові кошти. Вони можуть використовуватися для фінансування операційної та інвестиційної діяльності підприємства, а також для погашення заборгованості по позичках. Це, у свою чергу, підвищує ліквідність підприємства, з одного боку, та потенціал довгострокового фінансування, з іншого;
- захисна функція. У той час, як попередня функція характеризує значення власного капіталу та статутного капіталу для кредиторів, захисна функція показує, яке значення має власний капітал для власників. Чим більший власний капітал, тим краще захищеним є підприємство від впливу загрозливих для його існування факторів, оскільки саме за рахунок власного капіталу можуть покриватися збитки підприємства. Якщо в результаті збиткової діяльності відбувається перманентне зменшення власного та статутного капіталу, то підприємство може опинитися на межі банкрутства;
- база для нарахування дивідендів і розподілу майна згідно з частками, які були вкладені учасниками у власний капітал;
- функція управління та контролю. Згідно із законодавством власники підприємства можуть брати участь в його управлінні. Найвищим органом АТ є збори акціонерів товариства, які призначають керівні органи та ревізійну комісію;
- рекламна (репрезентативна) функція. Солідний власний капітал підприємства створює підґрунтя для довіри до нього не тільки з боку інвесторів, а й з боку постачальників факторів виробництва і споживачів готової продукції. Крім того, підприємству із солідним власним капіталом набагато легше залучити кваліфікований персонал.

Абсолютна та відносна величини власного капіталу підприємства залежать від фінансових можливостей підприємства та

обраної ним політики щодо структури капіталу. Фінансування діяльності підприємства за рахунок власного капіталу є альтернативою до залучення позичкових коштів. Основні переваги і недоліки фінансування за рахунок власного капіталу пояснюються, виходячи з його функцій, цілей зменшення та збільшення.

Показник власного капіталу є одним з головних індикаторів кредитоспроможності підприємства. Він — основа для визначення фінансової незалежності підприємства, його фінансової стійкості та стабільності. Основною метою формування власного капіталу є задоволення потреби в придбанні необхідних активів і оптимізації його структури з позиції забезпечення умов ефективного його використання.

Процес управління власним капіталом підприємства може включати:

1. Аналіз формування власного капіталу в попередньому періоді. Метою такого аналізу є виявлення потенціалу формування власних фінансових ресурсів і його відповідності темпам розвитку підприємства. На першому етапі аналізу вивчаються загальний обсяг формування власних фінансових ресурсів, відповідність темпів приросту власного капіталу темпам приросту активів та обсягу реалізованої продукції підприємства, динаміка питомої ваги власних ресурсів у загальному обсязі формування фінансових ресурсів. На другому етапі аналізу розглядаються джерела формування власних фінансових ресурсів. У першу чергу вивчається співвідношення зовнішніх і внутрішніх джерел формування власних фінансових ресурсів, а також вартість залучення власного капіталу за рахунок різних джерел. На третьому етапі аналізу оцінюється достатність власних фінансових ресурсів, сформованих у передпланових періодах. Критерієм такої оцінки виступає показник “коефіцієнт самофінансування розвитку підприємства”. Його динаміка відображає тенденцію забезпеченості розвитку організації власними фінансовими ресурсами.

2. Визначення власного оборотного капіталу (ВОК). ВОК визначається як різниця між розміром власних коштів та вартістю необоротних активів і показує яка сума оборотних активів сформована за рахунок власних джерел фінансування

ВОК = власні кошти — необоротні активи

Умовою платоспроможності підприємства вважається не тільки позитивне значення власного капіталу, але і його перевищення над величиною найбільш термінових зобов'язань.

3. Визначається коефіцієнт власної платоспроможності, який визначає частку власного оборотного капіталу в короткострокових зобов'язаннях

$K_{\text{вл.пл.}} = \text{власний оборотний капітал} / \text{поточні зобов'язання}$

4. Розрахунок коефіцієнту автономії, який характеризує фінансовий стан підприємства, відображає ступінь його фінансової незалежності. Показує частку коштів, вкладених власниками в загальну вартість майна підприємства.

$K_{\text{авт}} = \text{власні кошти} / \text{валюта балансу}$

Мінімально допустиме значення показника 0,5. Це означає, що всі зобов'язання підприємства можуть бути покриті його власними засобами і свідчить про мінімальний ризик вкладення капіталу інвесторами та кредиторами. Порівнявши коефіцієнт автономії з коефіцієнтом концентрації, можна оцінити вплив забезпечення майбутніх виплат і платежів і доходів майбутніх періодів на зростання фінансової незалежності.

$K_{\text{вк}} = \text{власний капітал} / \text{валюта балансу}$

5. Визначення коефіцієнту інвестування, який показує ступінь участі власного капіталу у фінансуванні необоротних активів підприємства.

$K_{\text{інв}} = \text{власні кошти} / \text{необоротні активи}$

6. Частка кредиторської заборгованості в структурі капіталу показує, яка частина активів сформована за рахунок найбільш короткострокових зобов'язань

$K_{\text{кз}} = \text{кредиторська заборгованість} / \text{валюта балансу}$

7. Рентабельність власного капіталу відображає ефективність використання засобів, що належать власникам, і характеризує величину чистого прибутку, що припадає на кожну грошову одиницю власного (акціонерного) капіталу. Рівень показника становить найбільший інтерес для власників (акціонерів) підприємства. Динаміка показника робить основний вплив на рівень його інвестиційної привабливості, ринкову вартість і динаміку котирувань його акцій на фондовому ринку.

$P_{\text{вк}} = \text{чистий прибуток} / \text{власний капітал}$

8. Визначення майбутньої потреби у власному капіталі здійснюється наступним чином:

$\Pi_{\text{вфр}} = \Pi_{\text{к}} * \text{ПВ}_{\text{вк}} / (100 - \text{ВК}_{\text{п}} + \Pi)$

де $\Pi_{\text{вфр}}$ — загальна потреба у власних фінансових ресурсах організації в планованому періоді;

P_k — загальна потреба в капіталі на кінець планового періоду;
 $PV_{вк}$ — планова питома вага власного капіталу в загальній його сумі;
 $ВК_p$ — сума власного капіталу на початок планованого періоду;
 P — сума прибутку, що спрямовується на споживання в плановому періоді.

Розрахована загальна потреба охоплює необхідну суму власних фінансових ресурсів, що формуються як за рахунок внутрішніх, так і за рахунок зовнішніх джерел.

9. Формування власного капіталу за рахунок внутрішніх джерел.

До того, як звертатися до зовнішніх джерел формування власних фінансових ресурсів, повинні бути реалізовані всі можливості їх нормування за рахунок внутрішніх джерел. Оскільки основними планованими внутрішніми джерелами формування власних фінансових ресурсів організації є сума чистого прибутку і амортизаційних відрахувань, то в першу чергу слід в процесі планування цих показників передбачити можливості їхнього зростання за рахунок різних резервів. Метод прискореної амортизації активної частини основних засобів збільшує можливості формування власних фінансових ресурсів за рахунок цього джерела. Проте слід мати на увазі, що зростання суми амортизаційних відрахувань у процесі проведення прискореної амортизації окремих видів основних фондів призводить до відповідного зменшення суми чистого прибутку. Тому при вишукуванні резервів зростання власних фінансових ресурсів за рахунок внутрішніх джерел варто виходити з необхідності максимізації сукупної їх суми, тобто з наступного критерію:

$$ЧП + АВ \rightarrow СФ_{\text{макс}}$$

де $ЧП$ — планова сума чистого прибутку;

$АВ$ — запланована сума амортизаційних відрахувань;

$СФ_{\text{макс}}$ — максимальна сума власних фінансових ресурсів, що формуються за рахунок внутрішніх джерел.

10. Формування власного капіталу за рахунок зовнішніх джерел.

Обсяг залучення власних фінансових ресурсів із зовнішніх джерел покликаний забезпечити ту їх частину, яку не вдалося сформувати за рахунок внутрішніх джерел фінансування. Якщо

сума залучених за рахунок внутрішніх джерел власних фінансових ресурсів повністю забезпечує загальну потребу в них в плановому періоді, то в залученні цих ресурсів за рахунок зовнішніх джерел немає необхідності. Потреба в залученні власних фінансових ресурсів за рахунок зовнішніх джерел розраховується за такою формулою:

$$\text{СФР}_{\text{зовн}} = \text{П}_{\text{вфр}} - \text{СФР}_{\text{внутр}},$$

де $\text{СФР}_{\text{зовн}}$ — потреба в залученні власних фінансових ресурсів за рахунок зовнішніх джерел;

$\text{П}_{\text{вфр}}$ — загальна потреба у власних фінансових ресурсах в планованому періоді;

$\text{СФР}_{\text{внутр}}$ — сума власних фінансових ресурсів, запланованих до залучення за рахунок внутрішніх джерел.

Забезпечення задоволення потреби у власних фінансових ресурсах за рахунок зовнішніх джерел планується за рахунок залучення додаткового пайового капіталу (власників або інших інвесторів), додаткової емісії акцій або за рахунок інших джерел.

11. Вивчення взаємозв'язку показників ефективності підприємства, а саме показників рентабельності і оборотності. Зазвичай основними показниками ефективності підприємства, що цікавлять власників, акціонерів і потенційних інвесторів, і що впливають на ринкову вартість підприємства є рівень рентабельності активів і власного капіталу. Саме показник рентабельності власного капіталу в світовій практиці виступає одним з основних індикаторів, що визначають інвестиційну привабливість підприємства і безпосередньо впливає на ринкову вартість його цінних паперів. але так як даний індикатор залежить від структури пасивів, тобто чим менше частка власного капіталу в структурі балансу, тим більше різниця між рентабельністю власного капіталу і сукупного капіталу, ці індикатори, як правило, аналізують в парі.

Основними складовими власного капіталу є статутний капітал, додатковий і резервний капітал, нерозподілений прибуток.

Статутний капітал характеризує сукупність внесків (у грошовому вимірнику) власників (учасників) у майно при утворенні підприємства для забезпечення його діяльності, визначеної установчими документами (статутом).

Основу власного капіталу підприємства складає статутний капітал, зафіксований в його установчих документах. Він є

необхідною умовою утворення і функціонування будь-якої юридичної особи.

Можливо виділити три основні функції, що виконує статутний капітал акціонерного товариства:

- є майновою основою діяльності товариства, тобто первісним капіталом;
- дозволяє визначити частку (відсоток) участі засновника (акціонера, учасника) у товаристві, оскільки їй відповідає кількість голосів учасника на загальних зборах і розмір його доходу (дивіденду);
- гарантує виконання зобов'язань товариства перед третіми особами, тому законодавством установлений мінімальний його розмір.

Розмір статутного капіталу (у разі його наявності) та склад внесків засновників товариства обов'язково відображаються в установчих документах суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи. Склад внесків до статутного капіталу наведено на рис. 1.

Рис. 1. Склад внесків до статутного капіталу підприємства

Для формування статутного капіталу АТ можуть залучатися власні накопичення акціонерів: грошові кошти, цінні папери, власне майно, передане АТ, приватизаційні папери (засвідчують право власності на безоплатне одержання в процесі приватизації частки майна державного підприємства), які обмінюються на акції та інші цінні папери і надають право власності на частку майна, рівну номіналу приватизаційного паперу. Статутний капітал АТ згідно з Законом України “Про Акціонерні товариства” повинен дорівнювати 1250 мінімальних заробітних плат виходячи із ставки на момент реєстрації акціонерного товариства.

Досягнення і збереження фінансової стійкості підприємства залежить від того, наскільки раціонально і ефективно підприємство керує власним і позиковим капіталом у відповідності з цілями свого стратегічного розвитку. Серед основних важелів управління ефективністю капіталу у фінансовому менеджменті виділяють швидкість обороту активів і власного капіталу, рентабельність діяльності, структуру капіталу. Власні фінансові ресурси для кожного підприємства є тією життєво необхідною частиною, без якої неможлива ні робота, ні подальше існування підприємства. Не даремно, серед класифікації загального капіталу, саме розподіл на власний і позиковий капітал стоїть на першому місці. Наявні власні засоби дозволяють підприємству використовувати їх як за своїм розсудом, так і в окремих випадках по законодавчо встановлених напрямках. Усе залежить від джерела такого фінансування за рахунок елементів власного капіталу.

Література

1. Закон України “Про акціонерні товариства ” від 17.09.08 р. № 514-VI
2. Волощук Л. А. Финансовый анализ: краткий курс // Уч.-метод. пособие. — Одесса: ВМВ, 2009. — 112 с.
3. Бланк И. А. Управление формированием капитала.- К.: Ника-Центр, 2000. — 512 с.
4. Маркович В. М. Функціонування підприємницького капіталу // Вісник НБУ. — 2001. — № 5. — С. 16-25.
5. Самуэльсон П. Экономика. — М.: МГП Алгон ВНИИСИ, 1992. — 658 с.
6. Любушин Н. А., Лещева В. Б., Дьякова В. Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 462 с.

Резюме

В статье исследована методика управления собственным капиталом в акционерных обществах.

Рецензент доктор економ. наук, профессор В. И. Захарченко

УТОЧНЕННЯ СУТНІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТА ПЕРВИННОЇ ЛАНКИ ЕКОНОМІКИ

Складне соціально-економічне становище України, як наслідок недостатньої державної політики протидії викликам світової економічної кризи і підсилене внутрішніми політичними, економічними, правовими та соціальними протиріччями вимагає перегляду стратегії національного розвитку і забезпечення національної безпеки з якнайширшим урахуванням в ній економічної складової первинної ланки економіки. Об'єктивно зрозуміло, що дія ендегенних та екзогенних ризиків знаходить свій вплив передусім на рівні суб'єктів підприємництва. Тому проблему гарантування економічної безпеки підприємства потрібно вважати першочерговим та основним елементом, фактором який визначає стан національної безпеки країни.

Дослідження проблематики поняття економічної безпеки вітчизняними науковцями почалось відносно недавно — у кінці 20 століття. У науковій економічній літературі поняття “економічна безпека” вивчається та досліджується на різних рівнях: держави, регіону, галузі, підприємства, особи тощо. Відповідно існує певна специфіка у сутності цієї категорії залежно від того рівня, на якому вона розглядається. Варто зазначити, що вивченню проблеми економічної безпеки в усіх її аспектах присвячені праці таких вітчизняних науковців, як Г. Пастернак-Таранушенко, В. Мунтіян, О. Барановський, С. Реверчук, І. Бінько, В. Савін, А. Козаченко, В. Пономарьов, А. Ляшенко та ін. Проте, наявність великої кількості наукових публікацій присвячених проблемі економічної безпеки обумовлює необхідність систематизації та уточнення знань з даної економічної категорії. Тому метою статті є уточнення сутнісних характеристик економічної безпеки підприємства.

Основними цілями, поставленими при написанні цієї статті є: проаналізувати існуючі підходи до визначення суті поняття “економічна безпека”, а також обґрунтувати доцільність уточнення сутнісних характеристик економічної безпеки підприємства.

При дослідженні економічної безпеки на рівні підприємства, на нашу думку, досить великий інтерес представляють досліджен-

ня і підходи таких науковців як Козаченко А. В., Пономарьов В. П., Ляшенко А. Н. У праці “Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения” [4] економічна безпека підприємства визначається як стан, при якому первинний економічний агент знаходиться у стані надійної захищеності та не підпадає під негативний вплив будь-яких факторів. Більшість науковців у тому, чи іншому контексті погоджуються з цим визначенням, додаючи лише, що безпечний стан функціонування підприємства повинен зберігатись не лише в поточному періоді, але й забезпечуватись на перспективу.

Проблемам забезпечення економічної безпеки підприємства присвячені численні роботи вітчизняних і зарубіжних авторів. Проте необхідно зазначити, що на сьогоднішній день серед фахівців, які займаються цією проблемою, не існує єдиної думки щодо визначення суті поняття “економічна безпека підприємства”.

Так, в окремих роботах вітчизняних науковців поняття “економічна безпека підприємства” розглядається як забезпечення умов збереження комерційної таємниці й інших секретів суб’єктів підприємницької діяльності. Таке трактування аналізованої категорії характерне в основному для публікацій 90-х рр. минулого століття. Зміна форм власності, вихід підприємств на зовнішній ринок, використання нової технології привели до того, що питання збереження комерційної таємниці в діяльності підприємств набуло особливої актуальності. Кожне підприємство прагнуло захищати свої комерційні таємниці, інтелектуальну власність і взагалі інформацію як найцінніший товар. Відповідно, забезпечення економічної безпеки розглядалося насамперед як захист інформації.

Проблему економічної безпеки підприємства в зазначеному контексті пропонувалося вирішувати, виходячи з передумови, що ступінь надійності всієї системи зберігання інформації визначається рівнем безпеки найслабкішої її ланки, якою вважається персонал організації. Слід зазначити, що проблеми забезпечення належної кадрової безпеки дійсно є першочерговими для стабільного функціонування підприємств.

Визнаючи, що зберігання інформації є одним з важливих аспектів економічної безпеки підприємства, необхідно відзначити, що зведення економічної безпеки підприємства тільки до захисту комерційної таємниці не враховує всього спектра впли-

ву зовнішнього середовища як основного джерела небезпек для діяльності підприємства. У цьому зв'язку економічна безпека повинна розглядатися як можливість забезпечення його стійкості в різноманітних, у тому числі й у несприятливих, умовах, що складаються у зовнішньому середовищі, незалежно від характеру його впливу на діяльність підприємства, масштабу і характеру внутрішніх змін. Так, В. А. Забродський економічну безпеку підприємства визначає як кількісну і якісну характеристику властивостей підприємства, що відображає здатність “самовиживання” і розвитку в умовах виникнення зовнішньої і внутрішньої загрози [3, с. 35]. Такої ж точки зору дотримується І. Чумарін, який відзначає, що головною метою забезпечення економічної безпеки підприємства є досягнення максимальної стабільності функціонування, а також створення основи і перспектив зростання для виконання цілей бізнесу, незалежно від об'єктивних і суб'єктивних загрозливих факторів (негативних впливів, факторів ризику).

Дещо інше визначення поняття економічної безпеки подає В. Шликов, який розглядає економічну безпеку підприємства, як стан захищеності життєво важливих інтересів підприємства від реальних і потенційних джерел небезпеки чи економічних загроз. Необхідно зазначити, що при такому підході губиться бачення перспектив розвитку підприємства, оскільки він близький до поняття адаптації підприємств [8, с. 55].

Усвідомлення сутнісних характеристик економічної безпеки підприємництва доцільно розпочати з вивчення концептуальних підходів до визначення суті таких понять як “підприємець”, “підприємницька діяльність”, “підприємництво” (таблиця 1). Такий висновок можна зробити виходячи з того, що в працях таких авторів як Р. Кантільйон, А. Сміт, Ж.-Б. Сей, Й. Шумпетер, Д. Макклелланд, А. Шапіто, Р. Хізрич закладено основи вивчення підприємства як суб'єкта господарювання та відповідно мінімізація ризиків його діяльності. У працях цих науковців вперше зазначається, що діяльність підприємця є ризиковою, а ця ознака є однією із визначальних в послідовності забезпечення економічної безпеки суб'єкта первинної ланки економіки [1, с. 9].

Так, за Р. Кантільйоном підприємець — це людина, що приймає рішення і задовольняє свої потреби в умовах невизначеності, а його дохід — це плата за ризик. В той же час, Р. Хі-

зрич визначає підприємництво як процес створення чогось нового, що має вартість, а підприємець — це особа, яка бере на себе фінансовий, психологічний і соціальний ризик з метою одержання винагороди. На нашу думку, найбільш відчутно простежується аспект безпеки підприємництва у працях Ф. Найта, який досить системно підійшов до вивчення категорії ризику і його впливу на діяльність підприємця. Так, науковець зазначав, що менеджер стає підприємцем тоді, коли його дії стають самостійними, і він готовий до особистої відповідальності. Підприємницький дохід — це різниця між очікуваною грошовою виручкою підприємства і реальною його величиною. Незважаючи на невизначеність майбутнього, підприємець може спрогнозувати основні параметри розвитку виробництва й обміну, за що одержати додатковий комерційний ефект.

Враховуючи, що згідно неокласичної теорії обґрунтування суті поняття “підприємство” воно визначалось як “чорний ящик” у якому ресурси трансформуються в продукти згідно з характером виробничої функції, економічна безпека суб’єкта господарювання ототожнювалась з можливістю доступу суб’єкта підприємницької діяльності до господарських ресурсів. Зрозуміло, що можливість доступу до ресурсів визначає здатність підприємства до ведення господарської діяльності, проте ще не доводить її безпечність, керованість. Усвідомлюючи це і Ансофф у теорії стратегічного планування розвиває думку про те, що суб’єкт первинної ланки економіки може ефективно функціонувати лише на основі планування своєї діяльності як в операційному так і стратегічному періодах. Тому аспект планування як концептуальна основа підприємства є також важливою характеристикою його економічної безпеки.

Із розвитком теоретичного базису категорії “підприємства” формується думка (еволюційний підхід) про те, що його не можна розглядати ізольовано без впливу зовнішніх інституцій. Отже, з’являється аспект забезпечення захищеності майна та інтересів підприємства від негативного впливу зовнішнього середовища. Як наслідок безпека підприємства розглядається через вплив на його діяльність конкурентів та інституцій зовнішнього середовища.

Подальшим розвитком теорій підприємства стало формування концепції агентської моделі. Основою даної концепції висту-

Таблиця 1

Концептуальні підходи до обґрунтування змісту “економічної безпеки” як економічної категорії

Теоретичні моделі	Характеристика підходів	Період дослідження та автори
1	2	3
Концептуальні підходи до вивчення поняття “підприємництво”	Поняття економічної безпеки підприємства не виокремлювалось проте при наданні характеристики підприємця та підприємницької діяльності зазначалося, що безпека ідеї, майна підприємця є невід’ємною частиною підприємницької діяльності	XVIII – поч. XX ст. (Р. Кантілійон, А. Сміт, Ж.-Б. Сей, Й. Шумпетер)
Неокласична теорія	Основою безпеки діяльності підприємства вважалася можливість доступу суб’єкта підприємницької діяльності до господарських ресурсів	кін. XIX-XX ст. (К. Менгер, Бем-Баверк, Дж. Мід, Дж. Хікс, М. Фридмен)
Теорія стратегічного планування	Стратегічне планування розглядається як важлива складова безпеки підприємства	60 рр. XX ст. (І. Ансофф)
Еволюційний підхід	Безпека підприємства розглядається через вплив на його діяльність конкурентів та інституцій зовнішнього середовища	80 рр. XX ст.
Концепція агентської моделі	Важливим аспектом гарантування економічної безпеки виступає взаємоузгодженість інтересів власників та менеджерів (керівників) підприємства	
Теорія виживання	Актуалізується проблема виживання (а отже й безпеки) суб’єкта господарювання, зокрема у перехідні періоди, зокрема здатність самовиживання і розвитку в умовах виникнення зовнішньої і внутрішньої загрози	(І. Чумарін)
Підхід до посилення безпеки підприємницької діяльності в умовах ринкової трансформації економіки та становлення підприємницького сектора	В складних економіко-правових умовах обґрунтовується доцільність посилення безпеки підприємницької діяльності як складової господарської діяльності підприємства	90 рр. XX ст. (Варналій З. С., Сенчагов В., Єрмошенко М., Абалкін Л., Богомолів В., Вечканов Г.)
Підхід забезпечення умов збереження комерційної таємниці та інших секретів	Пріоритетним напрямком в забезпеченні економічної безпеки підприємства є насамперед захист інформації	90 рр. XX ст. (Барсуков В., Белов В., Подьянський А., Василевський І.)

1	2	3
Безпека підприємства з позицій ризик-менеджменту	Економічна безпека підприємства ототожнюється з типологізацією економічних ризиків діяльності підприємства, оцінкою їх ймовірності та обґрунтуванням засобів нівелювання	поч. XX ст.
Усталений ресурсно-функціональний підхід (характерний для сучасної зарубіжної та вітчизняної літератури з проблем безпеки)	Безпека підприємства визначається рівнем забезпеченості його функціональних складових (фінансової, кадрової, інформаційної, та ін.)	кін. XX ст..
Авторське визначення з погляду на особливості посттрансформаційного етапу розвитку економіки та сфери торгівлі	Економічна безпека підприємства – рівень життєздатності суб'єкта господарювання протягом періоду життєвого циклу його функціонування, що одночасно гарантує виконання місії та цілей підприємства.	

пають взаємовідносини між власниками та менеджерами підприємства. Як наслідок, забезпечення економічної безпеки суб'єкта господарювання залежить від гарантування взаємоузгодженості їх інтересів. Це доводить потребу в усвідомленні двоїстого характеру суб'єктів управління системою економічної безпеки на мікро рівні ієрархії управління економікою, як поєднання дій апарату управління та власників підприємства.

Питання забезпечення економічної безпеки первинної ланки економіки згідно з теорією виживання зосереджені на проблемах функціонування підприємств у перехідні періоди, в умовах коливань номенклатури та обсягів виробництва, а також фінансового стану постачальників і споживачів. Рішення щодо забезпечення економічної безпеки підприємства приймаються лише з метою гарантування короткострокової вигоди та зміцнення свого становища. При цьому головною метою економічної безпеки є досягнення максимальної стабільності функціонування та створення основи і перспектив зростання для виконання цілей бізнесу, незалежно від об'єктивних і суб'єктивних факторів ризику [7].

Потрібно зазначити, що проблема ризику у підприємницькій діяльності вивчалася у всі часи. Зрозуміло, що будь-які дії підприємства в мінливому ринковому середовищі є ризиковими. Тому в багатьох сучасних працях з аналізованої проблеми без-

пека підприємства часто зводиться до ефективного управління ризиками. Так, О. Сулима під діагностикою загроз підприємства пропонує негативний вплив сукупності умов, подій, процесів, функціонування пов'язаних з діяльністю підприємства об'єктів і чинників зовнішнього середовища, який дестабілізує взаємодію та взаємоузгодженість підсистем підприємства й порушує його діяльність [6, с. 5]. Більше того, системність підходу автора до класифікації загроз, послідовності врахування їх впливу, а також інтегральність оцінки рівня впливу загроз дозволяють, на нашу думку, стверджувати що пропонована науковцем методологія діагностики загроз підприємства є характерною також і для його економічної безпеки.

В період становлення ринкової економіки, трансформації економіко-правового поля з'являються додаткові чинники зовнішнього середовища діяльності суб'єктів господарювання, більшість з яких носить негативний характер впливу (криміналізація економіки, недосконалість законодавчої база і державної політики, низька конкурентоздатність, кримінальні посягання на підприємців), що вимагає посилення економічної безпеки підприємницької діяльності як складової господарської діяльності підприємства. Додамо, що у такому контексті проблема гарантування економічної безпеки підприємства явно виходить за межі управління суб'єктом господарювання та стає також як об'єктом так і цілю державної політики. Мова йде про комплексний підхід який передбачає дії кожного окремого підприємства щодо створення системи його безпеки (на мікрорівні), а також формування центральними, регіональними та місцевими органами державного управління здорового конкурентного середовища і забезпечення необхідних умов розвитку кожного суб'єкта господарювання. В той же час, у ряді робіт вітчизняних та зарубіжних науковців поняття "економічна безпека" стосувалося лише умов забезпечення збереження комерційної таємниці та інших секретів підприємства. Кожне підприємство прагнуло захищати свої комерційні таємниці, інтелектуальну власність, тобто інформацію загалом як найкоштовніший товар. Забезпечення економічної безпеки господарюючого суб'єкта розглядається лише як захист його інформаційного поля та не враховує інших вагомих факторів, які забезпечують стабільний розвиток підприємства. На нашу думку, економічна безпека повинна, окрім захисту інфор-

мації, включати також й захист фінансової сторони діяльності підприємства, кадрову безпеку та інші складові згідно ресурсно-функціонального підходу. Автори цього підходу розглядають економічну безпеку підприємства як “стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємств у даний час і в майбутньому”. Так, Геєць В., Кизим М. Черняк О. виділяють насамперед ресурси: капіталу, персоналу, інформації, техніки і технології, прав. Відповідно науковці розглядають сім функціональних складових економічної безпеки, а саме: фінансову, силову, інформаційну, техніко-технологічну, правову, кадрову та екологічну безпеки [5, с. 125]. С. Покропивний окрім вище перерахованих виділяє ще й продуктову складову економічної безпеки підприємства, а також доповнює і пропонує своє бачення цих складових [2, с. 468].

З наведеного вище крім виявлених характеристик еволюції поняття безпеки підприємства можна зробити висновок про те, що ця економічна категорія є складною, взаємообумовлюється практично з усіма показниками стану та ефективності діяльності підприємства потребує виключно системного підходу до її вимірювання, а отже, на нашу думку, потребує обґрунтування її зв'язку та залежності з такими інтегральними економічними категоріями як конкурентоспроможність, потенціал, життєздатність, фінансова та ризико-стійкість підприємства.

Узагальнюючи вище наведене доходимо висновку про те що під економічною безпекою підприємства необхідно розуміти рівень життєздатності суб'єкта господарювання протягом періоду життєвого циклу його функціонування, що одночасно гарантує виконання місії та цілей підприємства. Щодо системи економічної безпеки підприємства то на нашу думку, це сукупність невід'ємних елементів цієї системи та взаємозв'язків між ними, створення якої має на меті постійно гарантувати високий рівень економічної безпеки суб'єкта господарювання. Зрозуміло, що головними елементами системи є її суб'єкти та об'єкти. Водночас системоформуючими елементами системи є політика підприємства та її принципи у сфері безпеки, механізм функціонування та функції суб'єктів, засоби управління.

Визначення суті економічної безпеки підприємства, системи її забезпечення, об'єкта і суб'єкта, є основою розробки концепції

забезпечення економічної безпеки підприємства, відправною точкою досліджень у сфері створення механізмів оцінки і моніторингу економічної безпеки підприємства і заходів по її забезпеченню.

Література

1. Блонська В. І., Васильців Т. Г., Гринкевич С. С., Заярна Н. М., Качмарик Я. Д., Масленников О. Ю., Міценко Н. Г., Маринич І. А., Яценко О. І. Економіка підприємства: теорія і практикум: Навч. посіб. — Львів: Магнолія, 2006, 2008. — 688 с.
2. Економіка підприємства: Підр. / М. Г. Грецак, В. М. Колот, А. П. Наливайко та ін.; за заг. ред. С. Ф. Покропивного. — К.: КНЕУ, 2005. — 528 с.
3. Забродский В. А., Капустин Н. Теоретические основы оценки экономической безопасности отрасли и фирмы // Бизнес-информ. — 1999. № 15-16. — С. 35-37.
4. Козаченко А. В., Пономарьов В. П., Ляшенко О. М. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення. — К.: Лібра, 2003. — 280 с.
5. Модельовання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: Моногр. / за ред. В. М. Геєця. — Х.: ІНЖЕК, 2006. — 240 с.
6. Сулима О. Й. Діагностика загроз діяльності промислового підприємства: автореф. дис. канд. екон. наук / Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. — Луганськ, 2009. — 17 с.
7. Чумарин И. Г. Кадровая безопасность // Кадры предприятия. — 2003. — № 3. — С. 22-25.
8. Шлыков В. В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия. — СПб.: Алетейя, 1999. — 138 с.

Резюме

Проанализированы имеющиеся в экономической литературе подходы к определению существенных характеристик экономической безопасности предприятия и предложены направления их обобщения и усовершенствования.

Рецензент доктор економ. наук, професор А. І. Мокий

МІЖНАРОДНА МАРКЕТИНГОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПАСАЖИРСЬКИХ АВІАКОМПАНІЙ

Протягом останніх років повітряний транспорт та пов'язана з ним наземна інфраструктура стали одним з ключових чинників регіонального розвитку у всьому світі. Послуги, пов'язані з авіацією, також створюють та забезпечують регіональну та національну зайнятість і тому відіграють усе більшу роль у суспільно-економічному розвитку як окремих держав, так і регіонів.

Нестабільність та кризова ситуація на всесвітньому ринку авіаперевезень в 90-х роках призвела до реструктуризації західних компаній шляхом їх злиття та поглинань, а критичне положення українських — до їх реформування в інтегровані структури в 2002-2006 роках. Всі ці заходи призвели до значного ускладнення організаційних структур підприємств, втрати ними гнучкості в управлінні. Міжнародний маркетинг є одним з найважливіших інструментів управління підприємством, за допомогою якого можна розширити ринки збуту, збільшити кількість споживачів та захопити принципово нові ринки. Нажаль в українських авіакомпаніях міжнародний маркетинг практично не використовується, тільки біля чотирьох відсотків українських авіакомпаній взагалі мають свій відділ маркетингу. Керівники авіапідприємств вважають, що завдання, котрі виконують маркетологи (вибір нових напрямів авіаперевезень та прорахунок їх рентабельності, розробка систем знижок для споживачів, проведення рекламних компаній, тощо) вони можуть виконати самотужки або за допомогою своїх заступників. Такий підхід можливий лише на низько конкурентному ринку за умов невеликих розмірів компаній. Але, якщо авіакомпанія збирається виходити на міжнародний ринок і конкурувати з такими гігантами, як Lufthansa, Air France, Aeroflot, British Airways чи Emirates стає очевидною важливість більш широкого та ефективного використання заходів та інструментів міжнародного маркетингу та стратегічного аналізу для розвитку вітчизняних авіакомпаній. Саме ця проблема буде розглянута в даній науковій статті.

Відтак вдосконалення міжнародного маркетингу підприємства є дуже актуальним, тому що зараз авіакомпанії України знахо-

дяться у стані розвитку, ще більшого значення інструменти маркетингу та міжнародного маркетингу набирають в умовах кризи, коли попит падає, а конкуренція з боку міжнародних компаній посилюється. Ці інструменти можна використати на підприємстві цивільної авіації для покращення його конкурентної позиції на вітчизняному та іноземному ринках та збільшення прибутку. Звісно, що в авіаційному бізнесі є певні особливості, такі як процес нематеріального виробництва послуги, неординарний підхід до клієнтів, нестандартні ринки збуту, сезонність попиту, тощо. Тобто при розробленні системи маркетингу для авіакомпанії необхідно враховувати ці особливості.

Але виходячи з проведених в даній роботі досліджень, на жаль, багато українських авіакомпаній (особливо невеликі), не надають маркетингу і, тим більше міжнародному маркетингу, великого значення, вони не мають власного відділу маркетингу, а деякі навіть маркетолога в штаті авіакомпанії. Це дуже велика помилка з боку керівництва цих компаній, яка є однією з основних причин їх відсталості серед світових конкурентів та потребує якнайскорішого виправлення. Багато керівників авіакомпаній не вважають за потрібне платити заробітну платню маркетологу, який, на їх думку, виконує ті функціональні обов'язки, які можуть виконати вони самі. Ця думка українських керівників є дуже важливою проблемою, особливо, після вступу України до СОТ та більш вільного доступу до міжнародних ринків. Але в останні роки поширюється тенденція збільшення відділів маркетингу та маркетологів на українських підприємствах.

На рис. 1 представлено кількість авіакомпаній, які мають, або не мають у своєму штаті маркетологів, чи відділ маркетингу.

Як бачимо, застосування комплексу маркетингу й маркетингової діяльності на українських авіапідприємствах перебуває в зародковому стані. Лише деякі (4,2 %) від загального числа мають власний відділ маркетингу. На наш погляд, це незаперечний плюс перед конкурентами. Також досить багато компаній мають власного маркетолога в штаті підприємства (23,9 %). Однак, більшість українських підприємств (58,4 %) не вдаються до маркетингових методів і не мають фахівців у даній області. Не зрозуміло, як такі підприємства планують розширювати свою діяльність, аналізувати перспективні ринки, стратегії розвитку, залучати додаткових споживачів, вивчати їх смаки та

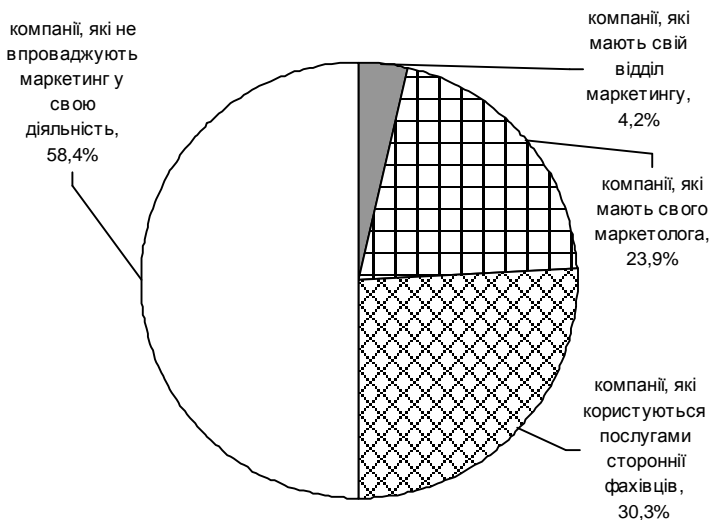

Рис. 1. Застосування маркетингу на українських підприємствах

уподобання, вдосконалювати існуючі та створювати нові товари та послуги.

На підприємствах України вже розпочався поступовий розвиток маркетингових структур: створюються відділи маркетингу, визначаються функції комунікацій, з'явилися фірми, які надають деякі види послуг у галузі комунікації тощо. Але ще й досі відділи маркетингу та відділи збуту існують здебільшого паралельно (іноді — з відділом реклами на додачу). Майже немає фахівців з такої проблеми, як зв'язки з громадськістю, тільки починають працювати рекламні та торгівельні агенти тощо [3].

Розглянемо сучасний стан українського ринку пасажирських авіаційних перевезень. Україна за темпами зростання (майже 25 відсотків) авіаційних перевезень у 2008 році випередила всі країни Європи — про це повідомив заступник міністра транспорту та зв'язку України — голова Державіаадміністрації Олександр Давидов. Підбиваючи підсумки діяльності авіаційної галузі за 2008 рік, керівник галузі зазначив, що, за попередніми розрахунками, кількість пасажирів, що скористалася у 2008 році послугами українських авіаперевізників, збільшилася приблизно на чверть і становить 6,2 млн. пасажирів. При цьому на регуляр-

них лініях у межах України зростання обсягів пасажирських перевезень становить сім відсотків, наголосив він. За словами О. Давидова, цьому сприяла поява у 2008 році на внутрішньому ринку нового українського авіаперевізника — низькобюджетної компанії “Візз Ейр Україна”. Нещодавно ця авіакомпанія отримала уже другий новий літак Airbus A320 і вже з початку наступного року виконуватиме рейси до Лондона, Дортмунда, Кельна, Осло, Катовіце за доступною ціною. На думку О. Давидова, майбутнє пасажирських перевезень в Україні за такими низькобюджетними авіакомпаніями. Пасажиропотоки через аеропорти України за 2008 рік за розрахунками Державіаадміністрації зросли порівняно з минулим роком на 16-17 відсотків та становлять 10,7 млн. осіб [5].

Підводячи підсумки діяльності авіаційної галузі за 2008 рік, слід відмітити збереження у цілому позитивних тенденцій розвитку, не дивлячись на погіршення наприкінці року ситуації на ринку авіаперевезень в зв'язку з розгортанням фінансово-економічної кризи. Серед ключових факторів, які дозволяють вітчизняній авіатранспортній галузі вже багато років поспіль бути на підйомі та посідати вагоме місце у транспортному комплексі — вжиття додаткових заходів в забезпеченні безпеки польотів, підвищення інвестиційної привабливості, модернізація парку повітряних суден та наземної інфраструктури, вміле поєднання мережі внутрішніх та міжнародних маршрутів.

На ринку пасажирських перевезень у 2008 році працювало 38 вітчизняних авіакомпаній, яким вдалось, як і в попередні роки, забезпечити найшвидші з-поміж всіх видів транспорту темпи зростання обсягів перевезень. Стабільно домінуюче положення займають 4 провідні пасажирські авіаперевізники “Аеросвіт”, “Міжнародні авіалінії України”, “Донбасаеро” та “Дніпроавіа”, які виконують близько 80 відсотків загальнодержавних перевезень [6].

Динаміка обсягів авіаперевезень пасажирів в Україні з 2000 по 2008 р. показана на рисунку 2.

З 2000 р. ми маємо стабільне зростання числа пасажирів, перевезених авіаційним транспортом. Слід зазначити, що ускладнення економічної ситуації та зниження життєвого рівня населення, згортання ділових і культурних зв'язків та туризму призвело до значного погіршення показників діяльності багатьох вітчизняних авіапідприємств за останні два місяці 2008 року.

Рис. 2. Обсяги авіаперевезень пасажирів в Україні з 2000 по 2008 р.

Зокрема, обсяги пасажирських перевезень провідних українських авіакомпаній “Аеросвіт” та “Міжнародні авіалінії України” скоротились за цей період відповідно на 15 та 10,1 відсотка. Зменшення попиту на авіаперевезення викликало зниження проценту комерційної завантаженості рейсів (міжнародних регулярних — з 65,5 % у IV кварталі 2007 року до 61,9 % у IV кварталі 2008 року, внутрішніх — з 55,6 % до 52,8 % відповідно), а також змусило авіакомпанії частину рейсів відмінити.

Динаміка обсягів авіаперевезень пасажирів в Україні у 2008 р. показана на рисунку 3.

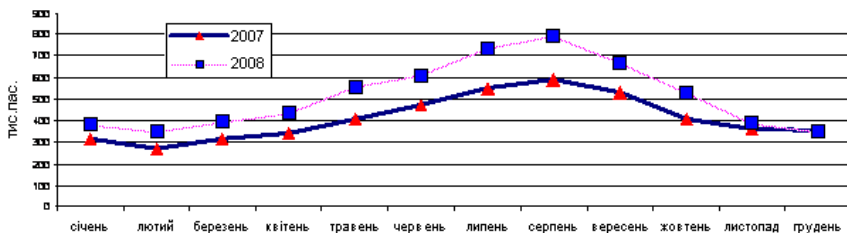

Рис. 3. Динаміка обсягів авіаперевезень пасажирів в Україні у 2008 р.

2009 рік став для українських авіакомпаній, так і для авіакомпаній всього світу став ще складнішим, ніж кінець 2008 року. За перші чотири місяці 2009 р. авіаційним транспортом перевезено 1,2 млн. пасажирів, що менше на 17,7 %

від обсягів авіаперевезень пасажирів у січні-квітні 2008 р. Збитки найбільших українських авіакомпаній, “Міжнародні авіалінії України” і “Аеросвіт”, за підсумками I кв. 2009 р. склали 3,5 і 3,1 млн. дол. відповідно [7].

Проаналізуємо значення міжнародного маркетингу для ефективної діяльності авіапідприємств на міжнародному ринку.

Виникнення і розвиток концепції міжнародного маркетингу як своєрідної системи маркетингової діяльності припадає на 60-70 роки. Саме до цього періоду склалися необхідні передумови до перебудови ринкової діяльності в міжнародному масштабі на основі принципів маркетингу, що довів у попередній період свою дієвість як ефективна система корпоративного керування і засіб конкурентної боротьби на національних ринках.

Зовнішньоекономічні зв'язки стають дедалі більш помітною складовою частиною господарської діяльності українських підприємств і організацій. Зростає інтерес до участі в економічному, виробничому і науково-технічному співробітництві з партнерами з закордонних країн. У цих умовах дедалі більше число працівників виробничої сфери, малих підприємств і державних установ мають потребу в об'єктивній інформації про світовий ринок, його структуру, організацію і техніку здійснення комерційних операцій. Для багатьох підприємств вивчення і застосування міжнародного маркетингу необхідно внаслідок наростаючої відкритості стосовно зовнішніх ринків і з метою удосконалювання їхніх відносин з цими ринками.

Міжнародний маркетинг — форма маркетингу, яка полягає в організації системи управління виробничо-збутовою діяльністю на зарубіжних ринках з урахуванням економічної ситуації у світі, тенденцій інтернаціоналізації світового господарства, стосунків між різними країнами та особливостей зовнішньоекономічних відносин. Іншими словами, міжнародний маркетинг являє собою важливу умову встановлення діючого зворотного зв'язку між попитом та пропозицією в міжнародному масштабі, є своєрідним гарантом того що виготовлена продукція, пройшовши всі етапи виробничого процесу, знайде свій шлях до кінцевого споживача за рубежем. Термін “міжнародний маркетинг” відноситься до діяльності міжнародних фірм, сфера виробничої і комерційної діяльності яких поширюється на закордонні країни. Міжнародний маркетинг являє собою підхід до прийняття виробничих

рішень з позиції найбільш повного задоволення вимог як місцевих, так і іноземних споживачів. Він спирається на принципи національного маркетингу і має схожу з ним структуру. Разом з тим міжнародний маркетинг специфічний, тому що має справи з зовнішньоторговельними і валютними операціями іноземним і міжнародним законодавством [2].

На даному етапі розвитку вітчизняних підприємств цивільної авіації відбувається їх постійне витіснення із власного ринку іноземними конкурентами. Попереду виявилися не тільки авіакомпанії провідних капіталістичних, але й ряду інших країн, які ми ще недавно називали такими, що розвиваються (Малайзія, Сінгапур, Південна Корея, Індія та ін.)

Для виходу із кризи, управління міжнародною маркетинговою діяльністю авіакомпанії повинне здійснюватися на основі науково обґрунтованої стратегії діяльності на ринку міжнародних авіаперевезень. Потрібно відповідним чином сформулювати оптимальні організаційні структури, які в умовах майбутнього поширення різних форм власності й ринкових відносин, виявилися б найбільш життєздатними. Необхідно підготувати кадри фахівців, здатних ефективно і якісно захищати інтереси авіакомпанії на міжнародній арені. Успіх у роботі авіакомпанії на високо конкурентному міжнародному ринку, у значній мірі залежить від знання й вмілого застосування засобів конкурентної боротьби, які перебувають в арсеналі провідних авіапідприємств.

Найважливішим серед цих засобів є міжнародний маркетинг. Він означає якісно новий підхід до управління авіатранспортною діяльністю, вимагає перенавчання командно-керівних кадрів і фахівців цивільної авіації, вихованих раніше на пріоритеті виробництва над збутом і звиклих в основі завжди ставити технічні або технологічні міркування, тобто питання виробництва, а не задоволення ринкового споживчого попиту. Переорієнтація діяльності авіакомпанії на міжнародний ринок вимагає перегляду цього традиційного підходу й придбання всіма працівниками нових навичок і вміння в практичній діяльності приймати якісно інші управлінські рішення [2].

Найбільші авіатранспортні компанії перейшли на концепцію управління з використанням принципів маркетингу порівняно недавно — лише наприкінці 60-х років, що призвело їх до помітного відставання в цій області від фірм-продуцентів, пов'я-

заних з виробництвом продукції в речовинному виді. Це відставання пояснюється насамперед тим, що у повоєнні роки розвиток цивільної авіації йшов в основному шляхом екстенсифікації, у напрямку різкого нарощування виробничо-технічного потенціалу повітряного транспорту. В умовах підвищеного попиту на авіаперевезення й тверде регулювання авіакомпанії могли виступати на ринку, не піклуючись про залучення клієнтури.

Наприкінці 50-х років впровадження реактивних літаків призвело до збільшення провізної спроможності світового парку літальних апаратів більш ніж в 4 рази. Ще більше вирости можливості цивільної авіації наприкінці 60-х - початку 70-х років у зв'язку з появою в експлуатації широко фюзеляжних літаків великої пасажиромісності. За цих умов проблема технічного розвитку повітряного транспорту відійшла на другий план, поступившись місцем проблемам підвищення економічної ефективності експлуатації авіаліній, стимулюванню попиту на авіатранспортні послуги. Найбільшими авіакомпаніями була взята на озброєння ринкова концепція управління, що передбачає насамперед орієнтацію всієї їх діяльності на кон'юнктуру ринку й динаміку суспільного попиту при розробці технічної й комерційної політики, максимальне пристосування виробництва й фінансування до потреб ринку, штучне створення таких умов, які стимулюють попит, розробку способів впливу на потенційну клієнтуру й т. п. Особливості авіатранспортного маркетингу в значній мірі обумовлені специфікою ринку [4].

Особливості ринку цивільних авіаперевезень у табл. 1

Перераховані вище особливості вимагають від працівників дій, також нетривіальних, прийняття швидких і неординарних рішень. Взагалі авіатранспорт, тим більше цивільний — дуже ризикова сфера діяльності, розвиток подій в якій складно передбачити, тут можуть виникати різноманітні форс-мажорні обставини. Тому грамотне впровадження методів маркетингу та міжнародного маркетингу на підприємствах, які діють у сфері цивільної авіації є найнеобхіднішою мірою розвитку на сучасному ринку українських авіаперевізників та на світовому ринку.

Як правило, базова довгострокова стратегія стає основою для розробки довгострокового плану авіакомпанії. Цей план у зв'язку з невизначеністю впливу багатьох ринкових чинників звичайно детально не розписується. Планування здійснюється інте-

Таблиця 1

Особливості діяльності підприємств цивільних авіаперевезень

Основні особливості	Опис
1. Складна структура ринку	У структурі ринку цивільної авіації України переплітаються різноманітні внутрішні й зовнішні зв'язки, він є відкритою системою, елементи якої взаємодіють із зовнішнім середовищем.
2. Нетривіальність товару	Авіакомпанії пропонують на ринку специфічну послугу – переміщення. Споживання цієї послуги відбувається безпосередньо в процесі її виробництва, тому оцінити розмір її пропозиції на ринку можна лише непрямим шляхом.
3. Складність оцінки величини пропозиції	Величина пропозиції тут може бути оцінена у вигляді провізної спроможності парку повітряних судів, експлуатованих авіакомпаніями – у цьому є головна особливість авіатранспорту
4. Сезонність попиту.	Попит на пасажирські перевезення не є постійним протягом року. Як правило, в Україні він зростає з квітня по серпень включно, в інших регіонах світу періоди зростання та падіння можуть дещо відрізнятись.

рактивно на основі взаємодії керівників верхнього й нижнього рівнів управління, пропозиції яких корегуються за результатами пророблення окремих питань, що перебувають у сфері їх компетенції. Це робиться для того, щоб урахувати, по можливості, якнайбільше різних чинників, оскільки планування тільки “згори вниз” може призвести до недообліку ряду конкретних виробничих чинників, а планування “знизу нагору” часто не враховує перспективи розвитку підприємства в цілому й завдання, що стоять перед авіакомпанією на ринку. Планування діяльності авіакомпанії здійснюється на основі прогнозу розвитку ринку, що розробляється в довгостроковому, середньостроковому й короткостроковому розрізах. Довгострокове прогнозування дозволяє з виявленого набору варіантів можливого розвитку ринкової ситуації вибрати оптимальний для авіакомпанії з урахуванням її виробничо-технічних можливостей і наявних ресурсів.

Одночасно передбачається можливість у випадку несприятливої ситуації переорієнтувати діяльність авіакомпанії з основного стратегічного плану на резервний.

Націленість на одержання кінцевих результатів є найважливішою вимогою до планування, але й самі плани авіакомпанії постійно корегуються, виходячи з аналізу результатів її діяльності.

Планування маркетингу та міжнародного маркетингу є одними з основних складових процесу планування діяльності авіакомпанії. Воно здійснюється по чотирьох основних напрямках: планування тарифної політики, планування збуту (продажів), сервісу й заходів щодо стимулювання збуту. Основним завданням міжнародного маркетингового планування є вироблення стратегії й тактики авіакомпанії в кожному регіоні, де вона здійснює свою діяльність. План міжнародного маркетингу авіакомпанії має кілька варіантів, що дозволяє їй адаптуватися до умов, що змінюються на ринку й забезпечити стійкий рух до намічених цілей. Плани як маркетингу, так і міжнародного маркетингу авіакомпанії поділяються на довгострокові, середньострокові й короткострокові (оперативні) [1].

План міжнародного маркетингу містить рекомендації зі складання ефективного розкладу:

- мережа авіаліній;
- кількість рейсів;
- частота рейсів;
- розподіл літаків по авіалініям.

План міжнародного маркетингу авіакомпанії складається з компонентів, які розглянуто на рисунку 4.

Можна зробити висновок, що перехід авіакомпаній України до ринкової концепції управління та необхідність вирішення накопичених проблем авіаперевізників викликали необхідність докорінної зміни та удосконалення організаційних структур управління діяльністю авіакомпаній, обов'язкового включення відділів маркетингу в ці структури. Відділи маркетингу повинні перетворитися в мозкові центри авіатранспортних підприємств, які б відповідали за розробку стратегії і тактики поведінки на ринку, проведення єдиної комерційної політики, здійснювали б координацію всіх служб компанії. В першу чергу необхідно готувати професійні кадри, здатні використовувати сучасні методи міжнародного маркетингу для того, щоб аналізувати міжнародні ринки, ефективно протидіяти конкуренції на цих ринках, стимулювати попит споживачів, та постійно підвищувати кваліфіка-

Рис. 4 Складові частини планування маркетингу

цію цих кадрів. Українським авіакомпаніям, особливо тим, що претендують на лідируючі позиції на українському та регіональному ринках, вкрай потрібно постійно впроваджувати новітні інструменти міжнародного маркетингу, методи аналізу зарубіжних ринків, переймати їх у провідних компаній світу. Для розвитку міжнародної маркетингової діяльності на українських авіапідприємствах необхідно якнайшвидше і точніше впроваджувати комплекс маркетингу та міжнародне маркетингове планування, щоб бути конкурентноздатними в порівнянні із авіакомпаніями країн, які поки розвиваються, таких країн як Польща, Угорщина, Литва, Латвія, Естонія, Білорусія, Румунія та в довгостроковій перспективі скласти конкуренцію провідним авіакомпаніям таких країн світу, як США, Канада, Японія, Велика Британія, Франція, Об'єднані Арабські Емірати, Сінгапур, ПАР і т.і.

Література

1. Ніколенко Ю. В. Основи економічної теорії // <http://ebk.net.ua/Book/OsnEkTeor/Oet16-23/51605.htm>.

2. Котлер Ф. Армстронг Г. Основы маркетингу: Пер. с англ. — К.: Вільямс, 2004.
3. Маркетинг // Вікіпедія. — <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3>.
4. Кринська Л. І. Міжнародний маркетинг. — Одеса: Наука й техніка, 2006. — 246 с.
5. Україна за темпами зростання авіаційних перевезень випередила країни Європи — голова Державіаадміністрації // Єдина Україна. — <http://diaspora.ukrinform.ua/news-2181.html>.
6. Підсумки діяльності авіаційної галузі // Транспортний портал UkrTrans. — <http://ukrtrans.net/content/view/580/151/>
7. Збитки МАУ і “Аеросвіт” за підсумками I кв. 2009 р. склали 3,5 і 3,1 млн дол. відповідно // Інформаційна агенція РБК — Україна. — <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/2009/05/12/542291.shtml>.

Резюме

В статтю проаналізована міжнародна маркетингова діяльність українських пасажирських авіакомпаній, описана специфіка услуги “авіаційні пасажирські перевезення” і планування міжнародного маркетингу в авіакомпаніях, дана характеристика сучасного стану українського ринку авіаційних пасажирських перевезень, виявлені причини неконкурентоспособності вітчизняних авіаперевозчиків на міжнародному ринку і пропонується шляхи для підвищення ефективності їх роботи з метою удосконалення організаційної структури авіакомпаній і впровадження методів міжнародного маркетингу.

Рецензент доктор економ. наук, професор Н. А. Левицький

УДК 656.96:339.138

Ю. В. Кондельчук

МАРКЕТИНГОВЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСПОРТНО-ЕКСПЕДИТОРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Тенденції розвитку світової економіки свідчать про зростання важливості сфери послуг та збільшення обсягів послуг на міжнародних ринках. З розвитком ринкових відносин та, відпо-

відно, посиленням конкуренції на товарних ринках в Україні підприємства відчувають необхідність залучати та утримувати клієнтів за рахунок надання більш якісних послуг. Входження України в систему світових економічних зв'язків призвело до нових умов функціонування ринку, зокрема, в сфері послуг міжнародної транспортно-експедиторської діяльності.

Питанню маркетингового та інформаційного забезпечення діяльності транспортно-експедиторських підприємств була присвячена ціла низка наукових робіт багатьох як українських, так і закордонних науковців. Серед них Співаковський С. В., який вважає необхідним елементом успішної діяльності транспортно-експедиторських підприємств маркетингове забезпечення та розглядає основні проблеми та можливі шляхи їх вирішення за допомогою саме маркетингового забезпечення [1]. Кравчук Г. О. розглядає основні напрямки маркетингового забезпечення та його можливості при використанні в моделях взаємодії суб'єктів регіону. У зв'язку із швидким розвитком інформаційних систем, сьогодні не уявляється без цього успішне функціонування будь-яких підприємств. Семесько В. М [4]. розглянув економічний ефект від впровадження інформаційних систем на транспортно-експедиторських підприємствах. Західні науковці розробили інформаційні системи планування ресурсів (ERP), які мають широкий вжиток в діяльності аналогічних закордонних підприємств.

В умовах ринкових відносин кожен учасник ринку вирішує проблеми на свій страх і ризик. Маркетинг, самостійно або в рамках транспортно-експедиторської діяльності, вирішуючи проблеми сегментації ринку, пов'язує його з виробництвом товарів і послуг. Найголовніші триєдини натуральні і вартісні параметри, що визначаються функцією маркетингу: вид товару, "викликаного" ринковою кон'юнктурою, його ціна, місткість ринку і обсяг попиту на даний товар (а отже, і виробництва).

Транспортно-експедиторська діяльність українських підприємств в багатьох випадках характеризується недостатнім застосуванням або неефективністю їхнього маркетингового забезпечення. Управлінськими проблемами при цьому є: 1) недосконалість стратегічного та тактичного управління в країні; 2) дуже низький рівень застосування інструментів маркетингу та 3) неузгоджене застосування маркетингових інструментів і транспортно-експедиторських принципів у процесі діяльності.

Зазначені фактори призводять до того, що посилення процесу інтернаціоналізації та інтеграції українського ринку до європейського та світового супроводжується втратою українськими транспортно-експедиторськими підприємствами конкурентних позицій на користь зарубіжних компаній. Це підтверджує необхідність проведення глибоких маркетингових досліджень транспортно-експедиторської діяльності в Україні та розробки практичних рекомендацій щодо впровадження в діяльність ефективних ринково-орієнтованих методів роботи.

Відповідно до положень Міжнародної організації зі стандартизації ISO будь-яка послуга являє собою і процес і результат процесу, пов'язаного з обміном цінностей, спрямованих на задоволення потреб, який не зводиться до передачі прав власності на матеріальний продукт. У зв'язку з посиленням конкуренції на товарних ринках споживачі сприймають послугу організації перевезення, як не менш важливу, ніж інші атрибути товару.

Для визначення рівня можливостей маркетингового забезпечення міжнародної транспортно-експедиторської діяльності виділяються наступні властивості:

- транспортно-експедиторська діяльність не дає можливості її попереднього тестування та ускладнює оцінку споживачем;
- транспортно-експедиторська діяльність складається з комплексу більш дрібних операцій, що формують її споживчу цінність;
- замовник практично не бере участі в процесі транспортно-експедиторської діяльності;
- транспортно-експедиторська діяльність часто супроводжується зміною замовником права власності на об'єкт транспортно-експедиторської діяльності;
- транспортно-експедиторська діяльність має споживчу цінність лише у визначений час на конкретному напрямку перевезення, що значно обмежує можливості її заміщення на ринку;
- транспортно-експедиторська діяльність характеризується складністю її пристосованості до змін і коливань попиту.

Оцінка привабливості суб'єктів ринку здійснюється шляхом застосування комплексного оцінювання їх параметрів за формулою:

$$A_i = \sum_{n=1}^N \omega_n * x_{in},$$

де A_i — оцінка привабливості взаємодії з i -м суб'єктом ринку, що розглядається, n — вагомість n -го параметра, що характеризує суб'єкта ринку, x_{in} — n -ий параметр i -го суб'єкта ринку.

На основі аналізу природи послуги міжнародного експедирування з позиції створення її споживчої цінності виділяється точкове обслуговування вантажоперевезень та лінійне переміщення вантажу як дві основні складові послуги міжнародного експедирування, які включають певні операції. Це дозволяє на якісно новому рівні проводити оцінку можливостей застосування відповідних інструментів маркетингу при здійсненні кожної складової послуги.

Для формування ефективного маркетингового забезпечення послуги міжнародного експедирування необхідна організація діяльності, яка дає можливість надання послуги, що задовольняє потребам споживача, та мінімізації сумарних витрат на надання цієї послуги.

Маркетингове забезпечення розглядається як системне використання маркетингових методів та інструментів, основними з яких є аналіз маркетингових можливостей, маркетингові дослідження, сегментація, вибір цільових ринків, розробка маркетингових стратегій та маркетингових програм, організація, здійснення та контроль маркетингових заходів.

На основі аналізу особливостей транспортно-експедиторської діяльності виявляються детермінанти маркетингового забезпечення

Рис. 1. Детермінанти маркетингового забезпечення послуг міжнародного експедирування

діяльності компанії, які дають їй можливість систематизувати та удосконалити маркетингову діяльність та включають: інформаційні потоки, матеріальні потоки, внутрішні та зовнішні можливості компанії (рис. 1).

До сучасних тенденцій розвитку транспортно-експедиторської діяльності відносять, зокрема: поширення застосування новітніх інформаційних технологій та безпаперового документообігу; зменшення ролі цінової конкуренції і підвищення ролі конкуренції за якістю послуг та сервісу, посилення значимості комплексності послуг; збільшення важливості взаємодії компанії та встановлення тривалих партнерських відносин при наданні послуг; загострення конкуренції та посилення спеціалізації транспортно-експедиторських компаній, зокрема:

- за видами транспорту, якими здійснюються перевезення. Останнім часом мультимодальні перевезення стають все більш серйозним чинником конкурентної боротьби за ринки вантажних перевезень;
- за географією перевезень, у зв'язку з відмінностями при здійсненні послуги в різних регіонах, в яких працює транспортно-експедиторська компанія, та налагодженістю організації послуги за окремими напрямками експедирування;
- за функціями, які компанії можуть здійснювати. Дослідження показують, що одним з основних засобів конкурентної боротьби на ринку послуг міжнародного експедирування є перетворення експедитора в логістичного оператора, який поєднує в собі організатора послуг доставки “від дверей до дверей”.

Впровадження елементів маркетингового забезпечення в транспортно-експедиторську діяльність необхідно проводити через надання клієнтові вигод, що дає послуга міжнародного експедирування, за рахунок обґрунтування саме тих параметрів якості послуги, які найбільше цікавлять замовників послуг та формують її споживчу цінність.

До інформаційного забезпечення відносяться єдина система класифікації та кодування інформації, універсальні системи документації та використання масивів інформації, а також інформаційна мережа і бази даних. Бази даних являють собою формалізовану інформацію (централізовану або розподільчу) і характеризуються трьома компонентами: зберіганням (на носіях),

перетворенням за заданими алгоритмами і передачі по лінії зв'язку (в тому числі і модеми) від передавача до приймача різної інформації. Застосування економіко-математичних моделей є складовою частиною при виробленні та прийнятті рішень в АСУ (автоматизованої системи управління). Розрізняють стаціонарні, динамічні, нестаціонарні й інші моделі. Інформаційні мережі поділяються на локальні, всесвітні Інтернет і FTN-технології.

Залежність між зменшенням часу обороту і збільшенням прибутку із застосуванням ефекту операційного важеля обґрунтована формула для визначення економічного ефекту від удосконалення інформаційних систем.

$$E_{Teic} = \sum_{i=1}^t \frac{\Pi_i \times (2-c)}{(1+e)^i} - KB$$

де E_{Teic} — економічний ефект від запровадження транспортно-експедиторських інформаційних систем.; Π_i — прибуток підприємства в i -тому році; c — темп росту часу обороту оборотних активів; e — ставка дисконту; KB — капітальні вкладення в $Teic$, що сприяли зменшенню часу обороту.

По суті, інформаційне забезпечення, пов'язане з електронною обробкою даних, повинно копіювати в автономному режимі *online* функціональні служби та ланцюги пересування товарного потоку. Тому в інформаційне забезпечення повинні входити пакети прикладних програм як з фінансового моніторингу, так і аналізу даних, що надходять про товар, які можуть випереджати фізичне його переміщення, запізнюватися або вступати одночасно із самим товаром. Навіть методи електронної обробки даних повинні супроводжувати рух товарного потоку з реєстрацією і при необхідності з роздруківкою потрібної (що входить, поточної і виходить) інформації.

Для удосконалення забезпечення діяльності транспортно-експедиторських підприємств пропонуються такі заходи:

1. Оптимальними слід вважати програми, що забезпечують отримання необхідної інформації в інтегральний транспортно-експедиторський ланцюг в автономному режимі. У цьому випадку відбувається обмін складської, транспортної, збутової, виробничої інформацією між комп'ютерами, які беруть участь в інтегральному ланцюзі. Природно, цьому мають

передувати розроблені схеми документообміну, зберігання даних, кодування, пошуку необхідної інформації в єдиному форматі запису цих даних, кодів та синтаксису, це можна класифікувати як створення системи електронного обміну даними EDI (Electronic Data Interchange).

2. Такі системи можуть бути використані і в масштабах країни, і в масштабах однієї галузі або групи підприємств. Для виходу з такою системою на міжнародний рівень необхідно користуватися відкритою програмою UN / EDI FACT (United Nations Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport), розробленої під егідою Організації Об'єднаних Націй. При цьому слід застосовувати регламентовані програмою правила, які, за даними журналу “Логінфо”, включають певні правила застосування синтаксису: перелік типових повідомлень; повний перелік елементів даної інформації; перелік кодів і вказівок з проведення обміну комерційними даними по комунікаційних каналах.
3. У країнах ЄС розроблені аналогічні системи обміну електронними даними — ODETTE, SWIFT, IFTMFR — і використовується єдина програма “Електронний замовлення на експедиторські послуги”. Всі ці системи можуть функціонувати безпосередньо між окремими підприємствами або через єдиний центр “загального користування” — за допомогою посередницької розподільної структури.

До недоліків електронно-інформаційного забезпечення транспортно-експедиторських технологій слід віднести їх юридичну незахищеність: поки не можна пред'явити правові претензії на документи, не оформлені належним чином на папері.

Вище вказане говорить про значення та необхідність маркетингового та інформаційного забезпечення як детермінанта успішної діяльності транспортно-експедиторської фірми.

Література

1. Співаковський Сергій Володимирович. Маркетингове забезпечення послуг міжнародного експедирування в Україні: дис... канд. екон. наук: 08.06.01 / Європейський ун-т. — К., 2005.
2. Нагорний Є. В. Основи транспортно-експедиторського обслуговування підприємств. — К., Освіта, 2002.

3. Современная логистика / Д. С. Джонсон, Д. Ф. Вуд, Д. Л. Вордлоу, П. Р. Мерфи-мл. — 2002.
4. Семесько В. М. Оцінка конкурентоздатності транспортно-експедиторських підприємств та інструменти її підвищення // Економіка України. — 2006. — № 4.
5. Зав'ялова Я. Д. Організація транспортно-експедиційної діяльності. — С-Пб: ОГУЭФ, 2006.
6. Информационное обеспечение транспортно-экспедиторской деятельности // <http://avitrack.net/tarifnaya-politika/informacionnoe-obespechenie.html>.

Резюме

В статье рассмотрены основные моменты маркетингового и информационного обеспечения транспортно-экспедиционной деятельности. Раскрыто влияние маркетингового и информационного обеспечения на повышение конкурентоспособности предприятий в данной сфере. Показан метод математической оценки привлекательности субъектов рынка путем использования комплексного оценивания их параметров. Также рассмотрен метод определения экономического эффекта от внедрения и использования транспортно-экспедиторских информационных услуг.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент В. В. Ковалевский

УДК 339.9.012.24:658

Г. М. Карагяур

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ МЕТАЛОКЛАСТЕРУ В РЕГІОНІ

Питання про конкурентоспроможність держави в цілому і регіонів зокрема досить актуальне як з точки зору теорії, так і практики. Ринкові відносини і демократизація стають невід'ємною рисою сьогодення практично для більшості країн світу. Застосування нових інструментів, технологій та організації підприємницької діяльності дозволяє переважній більшості економічних суб'єктів вступати у світові конкурентні процеси без огляду на державні кордони. Все це призводить до зростання конкуренції не лише в економіці в цілому, а й в економіці регіонів. Теорія регіональної економіки визнає регіони в якості самостійних носіїв економічних інтересів і активно вивчає проблеми

їх розвитку та конкурентоспроможності в глобальному економічному просторі.

Економічний регіон — це частина території країни, характерною особливістю якої є економічна спеціалізація. Під конкурентоспроможністю регіону розуміється здатність створювати і підтримувати конкурентне середовище в економіці. З метою включення до світових рейтингів конкурентоспроможності, регіон повинен відповідати двом групам вимог: мати значення суб'єкта у глобальній економіці і бути здатним надати про себе міжнародно-порівняну інформацію.

В умовах глобалізації економіки чинники, що детермінують конкурентоспроможність регіону, залежать від стадій економічного розвитку цього регіону. Чим нижче стадія розвитку регіону, тим більшою мірою його конкурентоспроможність залежить від обсягу виробничих чинників (праця, земля, капітал). На більш високих стадіях економічного розвитку визначальна роль належить інноваціям, у тому числі кластерам, які впливають на підвищення конкурентоспроможності регіону і відповідно на його експортний потенціал [1, с. 50].

Найбільш повну і точну відповідь про джерела і чинники економічного зростання, на думку багатьох економістів, дає теорія кластерного механізму.

В основі цієї теорії знаходиться поняття “кластер”, яке має різні тлумачення. Так, англійською cluster — це гроно, букет, блок, або група, скупчення, зосередження, як дія — “зростати разом” [3, с. 180]. Слово кластер має багато тлумачень, але характерною ознакою його сутності є об'єднання окремих елементів (складових) у єдине ціле для виконання певної функції або реалізації певної мети. Дану проблему досліджують багато вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких:

М. Портер вважає, що кластери — це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств зі стандартизації, торговельних об'єднань) у певних областях, які конкурують, але при цьому ведуть спільну роботу [7, с. 80]. М. П. Войнаренко, М. В. Малий трактують поняття “кластер” як територіально-галузеве добровільне об'єднання підприємств, які тісно співпрацю-

ють із науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та динамічного економічного зростання регіону [2, с. 14]. Л. С. Марков розглядає кластери як географічні концентрації підприємств однієї або декількох взаємозалежних галузей, які конкурують, але разом з тим кооперуються і мають вигоди зі специфічних місцевих активів, близького розташування та соціальної вбудованості [4, с.10]. Т. Андерсон, Й. Ханссон вважають що кластер — це просторово сконцентрована критична маса спеціалізованих, численних діючих осіб, які залучені в комбіновані конкуренцію та кооперацію [6, с. 30].

У наведених вище поглядах різних авторів дається дещо різне пояснення на поняття “кластер”, котрі мають підставу для цього і певною мірою дають уявлення про зростаюче розуміння суті кластерних процесів, об’єктивна необхідність яких диктується реаліями життя.

Відмінність кластеру від інших форм економічних об’єднань полягає в тому, що компанії кластеру не йдуть на повне злиття, а створюють механізм взаємодії, що дозволяє їм зберегти статус юридичної особи і при цьому співпрацювати з іншими підприємствами, що утворюють кластер, і так само і з підприємствами за його межами.

Виробничий кластер — це група економічно пов’язаних фірм та інших юридичних осіб, розташованих поруч, завдяки чому вони спільно отримують виробничі переваги [12, с. 31].

Металокластер, є однією з форм промислового кластера, тому аналіз усіх аспектів, основних складових частин і властивостей промислового кластера дає підставу сформулювати таке визначення металокластера: металокластер — це локалізована територіально-виробнича форма інтеграції взаємодіючих суб’єктів господарювання, банківського, приватного сектору, освітніх закладів, органів влади та суміжних, допоміжних, конструкторських, інноваційних підприємств/організацій, об’єктів інфраструктури, яка характеризується виробництвом конкурентоспроможних товарів або послуг, наявністю узгодженої стратегії розвитку, спрямованої на реалізацію інтересів кожного з учасників і території локалізації кластера, і має істотну соціально-економічну значимість для регіону.

Металокластери нині є однією з найефективніших форм організації інноваційних процесів, оскільки на ринку успішно

конкурують не окремі підприємства, а саме цілі комплекси, які скорочують свої транзакційні витрати завдяки спільній технологічній кооперації компаній. Об'єднання у кластери формують специфічний економічний простір з метою розширення сфери вільної торгівлі, вільного переміщення капіталу та людських ресурсів, виконують функції структуроутворюючих елементів глобальної системи [3, с. 182].

Існує досить багато різних варіантів основних характеристик кластерів, зокрема металокластерів, але більш загальні наведені нижче:

- 1) Географічна концентрація і близькість [9, с. 8-11].
- 2) Спеціалізація [10].
- 3) Множинність економічних агентів [10].
- 4) Наявність конкурентоспроможних підприємств [9, с. 8-11].
- 5) Життєвий цикл кластерів (вони розраховані на довгострокову перспективу) [10].
- 6) Залучення в інноваційний процес [10].
- 7) Наявність в регіоні конкурентних переваг для розвитку кластеру [9, с. 8-11].

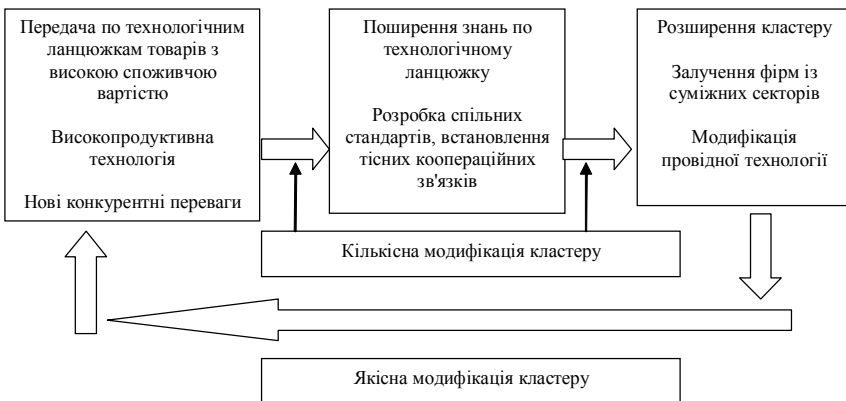

Рис. 1. Цикл розвитку кластеру (металокластеру) [11, с. 151]

- 8) Наявність зв'язків і взаємодії між учасниками кластерів (наявність робочих зв'язків і координації зусиль між учасниками кластеру) [9, с. 8-11].

Цикл розвитку кластеру (металокластеру) можна представити наступним чином (рис. 1).

Виходячи з вищенаведених характерних рис кластерів (металокластерів) виділяють основні принципи формування кластерів, що включають принципи ресурсної забезпеченості, організа-

Рис. 2. Класифікація принципів формування кластерів (металокластерів) [8]

ційні принципи, системні принципи, стратегічні засади та принципи, що забезпечують державно-приватне партнерство і дозволяють розробити концепцію та схему співпраці елементів кластера, сформувати між ними стійкі відносини, забезпечити фінансування і залучення інвестицій (рис. 2):

Після визначення поняття кластера та його принципів формування розглянемо один з можливих сценаріїв штучного створення кластеру підприємств. Цей процес становлення та розвитку кластеру (металокластеру) можна представити як послідовність певних етапів (рис. 3).

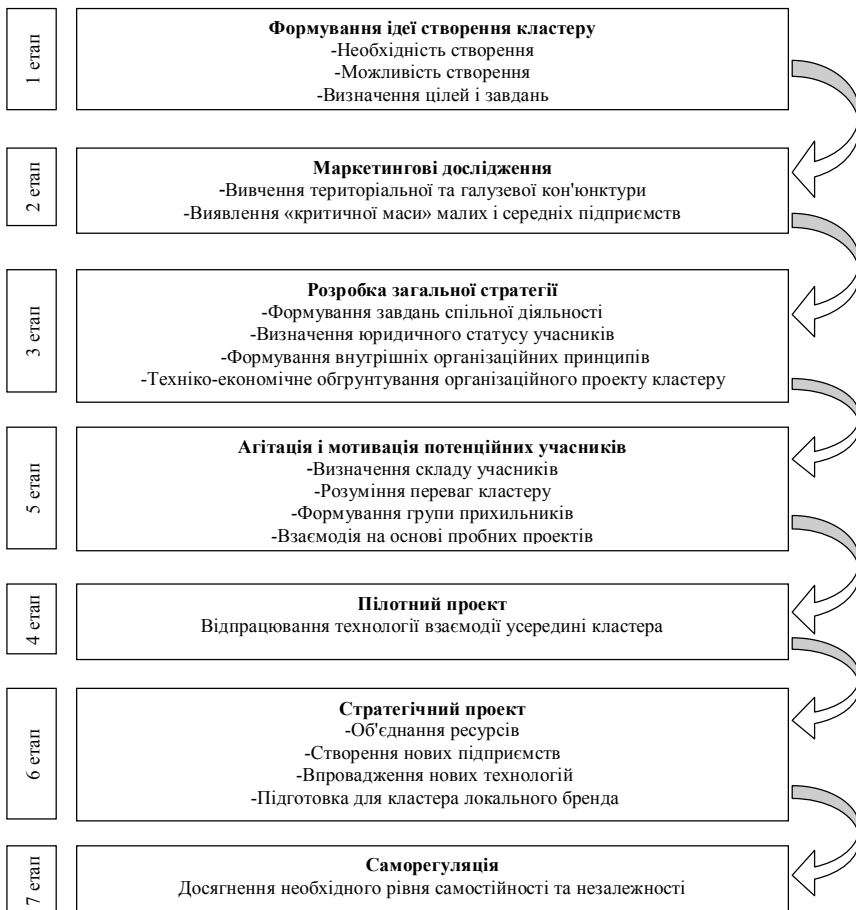

Рис. 3. Етапи становлення і розвитку кластеру (металокластеру) [11, с. 152-153]

Згідно з міжнародною практикою, першим кроком при реалізації кластерної політики є проведення попереднього (проектного) дослідження, основним завданням якого є виявлення потенціалу економіки регіону для розвитку кластерів і визначення точок докладання зусиль. Таке дослідження проводиться, як правило, відповідною організацією — агентством з маркетингу території. Результати дослідження є обґрунтуванням

необхідності розвитку певних продуктових і технологічних напрямків та розробки і реалізації забезпечуючих обрані напрями кластерних проектів.

При визначенні перспективних напрямів для реалізації кластерних ініціатив необхідно зіставляти значні масиви різномірної інформації, що є результатами аналізу:

- статистичних даних по всій сукупності підприємств регіону / округу (малих, середніх і великих) в динаміці, з виділенням динаміки розвитку окремих сегментів малого бізнесу;
- показників виробничо-господарської діяльності загальної сукупності підприємств регіону / округу і окремих сегментів (за даними бухгалтерських балансів);
- експортно-імпортного балансу регіону / округу;
- територіального розподілу груп підприємств обраних сегментів (формується карта розподілу підприємств на території регіону / округу);
- характеристики продукції, що найдинамічніше розвиваються, у тому числі: експортна спрямованість або імпортозаміщення, виявлення суміжних галузей, що беруть участь у створенні продукції, визначення сукупності продуктового напрямку, технологічний рівень продукції (на підставі експертних оцінок).

У деяких випадках при визначенні пріоритетів включаються додаткові чинники, зокрема, наявність значної інтелектуальної складової в кінцевому продукті і глибина переробки (задається вектор від простих переділів з мінімальним рівнем інтелектуальної складової — до більш високих переділів з рівнем інтелектуальної складової, що підвищується).

По кожному вибраному напрямку визначається його основний вектор — розвиток експортного потенціалу, або імпортозаміщення. Кластерні проекти, в залежності від виявленої спрямованості, мають істотні відмінності в технології реалізації (за спрямованістю і за складом заходів). Так, якщо кластер в основі своєї діяльності є імпортозаміщувальним, то основний акцент у заходах робиться на зниження витрат і посилення роботи з субпостачальників; якщо експорто-орієнтованим, то акцент робиться на роботу із споживачами і на розвиток ринків збуту.

З урахуванням деяких поправок (тенденції розвитку ринку по кожному обраному продуктового напрямку та ін.) здійсню-

ється остаточний вибір і приймається рішення про підготовку та реалізації кластерного проекту [11, с. 152-153].

Підводячи підсумок треба зазначити, що кластеризація української економіки на рівні регіонів — це об'єктивна необхідність для зміцнення конкурентоспроможності національної економіки, оскільки промислові кластери являють собою оптимальне поєднання ринкових можливостей саморегулювання економіки з можливостями державного впливу. Синергетичний ефект такої взаємодії здатний виявити нові і зміцнити традиційні “точки зростання” регіональної економіки, що, в остаточному підсумку, посилить конкурентоспроможність національної економіки як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Упродовж більше десяти років спроби впровадження перших виробничих систем на основі кластерної моделі в різних регіонах України підтверджують перспективність і ефективність руху в цьому напрямку.

Накопичений досвід свідчить також про те, що конкурентоспроможність — це не статичне положення регіону або галузі, а динамічний процес реалізації зусиль заради вищої продуктивності шляхом ефективного використання інтелектуальних, природних і технологічних ресурсів території, регіону і їх виробничих кластерів.

Література

1. Бороненко В. Изучение роли кластеров в повышении конкурентоспособности региона // *Економіст*. — 2008. — № 10. — С. 27-31.
2. Войнаренко М. П., Малий М. В. Будівельний кластер-європейський шлях розвитку. — Хмельницький: Поділля Перший, 2005. — 268 с.
3. Ковальова Ю. М. Механізм регулювання соціально-економічного розвитку регіону на основі формування кластерів // *Актуальні Проблеми Економіки*. — 2008. — № 4 (82). — С. 179-187.
4. Марков Л. С. Экономические кластеры: понятия и характерные черты // *Экономические науки*. — 2004. — № 10. — С. 307-311.
5. Портер М. Е. Конкуренция. — М.: Вильямс, 2005. — 608 с.
6. Andersson T., Schwaag-Serger S., Sorvik J., Hansson E. W. *The Cluster Policies Whitebook*. — IKED, 2004.
7. Porter M. E. Clusters and the new Economics of Competition // *Harvard Business Review*. — 1998, nov-dec. — 390 p.

8. Наролина Т. С. Формирование и развитие кластеров как механизм обеспечения конкурентоспособности экономики региона: Автореф. — Воронеж, 2007. — 22 с.
9. Пятинкин С. Ф., Быкова Т. П. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт. — Минск: Тесей, 2008. — 72 с.
10. Глобализация: роль кластеров в интернационализации инноваций- <http://www.nanonewsnet.ru/blog/nikst/klasterizatsiya-novoe-yavlenie-rol-v-mirovoi-ekonomike-politike>
11. Бородина Е. А. Кластерный механизм роста конкурентоспособности экономических систем // http://www.riep.ru/works/almanach/0007/almanach0007_139-157.pdf.
12. Соколенко С. Проблеми та перспективи посилення конкурентоспроможності економіки України на основі кластерів // Економіст. — 2008, жовтень. — № 10. — С. 31-35.

Резюме

В статье рассмотрено понятие “кластер” с позиции разных авторов, выделены характерные черты промышленного кластера, принципы и этапы его формирования. Целью данной статьи явилось теоретическое обоснование необходимости развития промышленного кластера, который благоприятствует повышению конкурентоспособности региона в частности и страны в целом.

Рецензент доктор эконом. наук, доцент В. М. Осипов

УДК 338.48:339.137.2

И. В. Буданова

КОНКУРЕНЦИЯ КАК ФАКТОР СТРАТЕГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ СФЕРЫ ТУРИЗМА

В настоящее время в связи с усилением конкурентной борьбы, быстро меняющимися условиями внешней среды, постоянным появлением новых запросов и непостоянством позиции потребителя, значение стратегии развития для предприятий туристической индустрии резко возрастает.

Но и имея уже разработанную стратегию, организация не должна на этом останавливаться, так как процесс реализации и следования этой стратегии является динамичным, определяемым условиями внешней среды, а особенно конкуренцией [1, с. 3].

Конкуренция является значимым фактором стратегического развития, как предприятия сферы туризма, так и предприятия любой другой отрасли экономики. Конкуренция позволяет предприятию стремиться к достижению таких конкурентных преимуществ и высоких результатов, которые бы смогли выгодно отличить предприятие от конкурентов и превзойти ожидания потребителя.

Согласно украинскому законодательству, конкуренция — это состязательность предпринимателей, когда их самостоятельные действия ограничивают возможности каждого из них влиять на общие условия реализации товаров на рынке и стимулируют производство тех товаров, в которых нуждается потребитель [2]. Это экономический процесс взаимодействия, взаимосвязи и борьбы между выступающими на рынке предприятиями в целях обеспечения лучших возможностей сбыта своей продукции, удовлетворяя разнообразные потребности покупателя.

Исследованием теоретических и практических основ конкуренции, конкурентоспособности занимались такие ученые, как М. Портер, Р. А. Фатхутдинов, Ж. Ж. Ламбен, А. П. Дурович, В. Д. Немцов, Л. В. Баумгартен.

По мнению Майкла Портера, признанного специалиста в области изучения конкуренции, организация может выстоять в условиях жесткой конкуренции только в том случае, если она имеет оригинальную стратегию, которая будет отличаться от стратегии прямых её конкурентов. При этом основные особенности такой стратегии предприятия должны заключаться в первую очередь в предоставлении потребителям более качественных товаров и услуг, чем могут предоставить их конкуренты.

То есть туристический продукт и услуга должны быть конкурентоспособны. В соответствии с определением, предложенным Р. А. Фатхутдиновым, конкурентоспособность — это свойство организации (туристического продукта, услуги), характеризующееся степенью удовлетворения нею конкретной потребности по сравнению с аналогичными организациями (турпродуктами, услугами), представленными на данном рынке [3, с. 106].

Конкурентоспособность организации — это свойство, а уровень конкурентоспособности — показатель этого свойства, дающий относительную характеристику способности организации (туристического продукта, услуги) удовлетворять требованиям конкретного рынка в рассматриваемый период по сравнению с

организациями-конкурентами (турпродуктами, услугами конкурентов). Конкурентоспособность предприятия зависит от ряда таких факторов, как:

1. конкурентоспособность товаров предприятия на внешнем и внутреннем рынках;
2. репутация предприятия, его имидж;
3. уровень маркетинговой поддержки;
4. производственные мощности;
5. использование технологий;
6. дилерская сеть и возможности распространения;
7. финансовые ресурсы;
8. издержки по сравнению с конкурентами;
9. инновационные возможности;
10. квалификация персонала;
11. ёмкость рынка;
12. лёгкость доступа на рынок и входные барьеры;
13. конкурентные позиции предприятий, уже работающих на данном рынке;
14. однородность рынка;
15. доля рынка, занимаемая предприятием (туристическим продуктом, услугой).

По мнению многих авторов, всю совокупность факторов, влияющих на конкурентоспособность организации, можно разделить на три группы:

1. цели, которые ставит перед собой организация;
2. ресурсы, которыми располагает организация;
3. факторы внешней среды.

Разные авторы в зависимости от своих научных взглядов в области маркетинговых исследований обосновывают разный набор факторов, которые определяют конкурентоспособность предприятия и продукции.

Оценку конкурентоспособности предприятия сферы туризма могут произвести на основе методики выделения критериев конкурентоспособности, которая приводится на рис. 1 [4, с. 162].

Таким образом, на стратегическом уровне конкурентоспособность туроператора характеризуется инвестиционной привлекательностью, критерием которой является увеличение стоимости бизнеса.

Рис. 1. Критерии конкурентоспособности предприятий туристической отрасли

Конкурентоспособность туристического продукта и конкурентоспособность организации соотносятся между собой как часть и целое. Возможность компании конкурировать на определённом рынке непосредственно зависит от конкурентоспособности туристического продукта и совокупности экономических методов деятельности предприятия, оказывающих воздействие на результаты конкурентной борьбы.

Конкурентоспособность продукции представляет собой комплексную многоаспектную характеристику туристического продукта,

определяющую его предпочтение на рынке по сравнению с аналогичными продуктами-конкурентами как по степени соответствия потребности, так и по затратам туристов на их удовлетворение, что обеспечивает возможность реализации продукта в определенный момент времени на конкретном рынке [5, с. 213].

Конкурентоспособность туристического продукта характеризуется показателями качества, которые определяют полезный эффект от продукта, и экономическими показателями, которые определяют цену потребления. Полезный эффект продукта характеризует фактическую способность продукта удовлетворять конкретную потребность пользователя. Стремясь к приобретению продукта, в наибольшей степени соответствующего потребностям, потребитель не может абстрагироваться от затрат на этот продукт. Таким образом, он стремится достичь оптимального соотношения качества турпродукта и своих расходов, то есть получить максимум полезного эффекта на единицу затрат.

Наиболее эффективным рычагом в работе производителей турпродукта в условиях жесткой конкурентной борьбы должно стать качество предоставляемых туруслуг. Являясь важным инструментом в борьбе за рынки сбыта, качество обеспечивает конкурентоспособность товара. Оно складывается из технического уровня продукции и полезности турпродукта для потребителя через функциональные, социальные, эстетические, эргономические, экологические свойства. Среди продукции аналогичного назначения большей конкурентоспособностью обладает та, которая обеспечивает наивысший полезный эффект по отношению к суммарным затратам потребителя. Безусловно, повышение качества сопряжено с затратами, однако они окупятся благодаря полученной прибыли. Занятие лидирующего положения на рынке невозможно без разработки и освоения новых туристических продуктов, модифицирования и улучшения существующих.

Специфика формирования качества турпродукта в целом связана с качественными характеристиками всех составляющих туруслуг, которые весьма разнородны. К примеру, в сфере гостиничного бизнеса, огромную роль играет качество предоставления основных и дополнительных услуг гостеприимства. Отсутствие на рынке достаточно сильной конкуренции позволяет достаточно большому количеству украинских предприятий гостиничного хозяйства удерживать высокие цены на свои услуги, которые

при этом могут и не соответствовать заявленному уровню. Хотя практика показывает, что цена в большинстве случаев становится решающим фактором при выборе потребителем предприятия индустрии гостеприимства, причем не столько сама цена, сколько уровень соответствия её сервису [6].

Показателями качества обслуживания в гостиничном хозяйстве являются показатели, которые характеризуют номерной фонд, технологию гостеприимства, обеспеченность отеля персоналом, дифференциацию дополнительных услуг, процедуру бронирования, имидж безопасность проживания и прочие.

Таблица 1

Сравнительный анализ уровня цен на проживание

Категория номера	Уровень цен, грн.		
	Одесса	Лондонская	Лондон
Стандарт	1154.00	1050.00	1295.00
Полулюкс	1480.00	1720.00	1447.00
Люкс	1996.00	2300.00	2116.00

Для исследования проблем качества было выбрано три предприятия гостиничной индустрии Одесского региона, которые позиционируют себя как современные бизнес-отели и относятся к высшей ценовой категории: гостиница “Лондон”, “Лондонская” и “Одесса”.

Анализ ценовой политики данных предприятий, представленный в таблице 1, свидетельствует о том, что цены на проживание у них практически одинаковые.

Однако, несмотря на единую ценовую политику, глубокий анализ тарифов показал, что в гостинице “Лондон” пребывающий в номере имеет возможность выбрать себе индивидуальную подушку из специального каталога, пользоваться проточной водой, очищенной по новейшим технологиям, в гостинице “Лондонская” гость может пользоваться бесплатным Wi Fi Интернетом, чего нет в гостинице “Одесса”.

Кроме того, гостиница “Лондонская” из всех представленных единственная обладает уникальными спецпредложениями, которые позволяют клиенту снизить затраты на проживание и почувствовать себя желанным гостем. К примеру, тарифный пакет “7 дней за 6”, при приобретении которого клиент оплачивает неделю пребывания в отеле по стоимости 6 дней. Либо, предложение “VIP Stay”, включающее проживание в номере категории Люкс по специальному тарифу (минимум 2 ночи)

2191 грн. в сутки. В стоимость специального предложения включены: трансфер Аэропорт-Гостиница-Аэропорт, 10 % скидка в ресторане “Лондонский”.

Все исследуемые предприятия имеют достаточно широкий список дополнительных услуг, в том числе и организация конференций, рестораны, автостоянки, что свойственно отелям данного уровня. Гости отеля “Одесса” имеют возможность помимо всего воспользоваться услугами фитнес-центра, а гостиница “Лондонская” может предоставить большой спектр услуг Wellness Spa центра Одессы.

Ассортимент дополнительных услуг является важным показателем качества обслуживания, источником получения прибыли и действенным способом повышения конкурентоспособности предприятия индустрии гостеприимства. От количества полученных дополнительных услуг во многом зависит выбор в будущем этого же отеля. Для того, чтобы достичь желаемого уровня конкурентоспособности организации, предприятию индустрии гостеприимства необходимо:

1. предоставление клиентам максимально возможного ассортимента дополнительных услуг;
2. привлечение клиентов с помощью специальных бонусных программ, скидок, интересных предложений;
3. усовершенствование процедуры он-лайн бронирования;
4. разработка бренда для формирования образа и репутации продукта, обеспечения индивидуальности и узнаваемости.

Таким образом, актуальность изучения конкуренции и её влияния на стратегическое развитие предприятия туристической индустрии всё больше возрастает. Формирование стратегии, которая соответствует существующим у предприятия ресурсам и внешней экономической ситуации и направлена на повышение уровня конкурентоспособности как организации в целом, так и продуктов и услуг, производимых нею, позволит предприятию завоевать и удерживать сильные рыночные позиции.

Литература

1. Баумгартен Л. В. Стратегический менеджмент в туризме: Учеб. пособ. для вузов. — М.: Академия, 2007. — 352 с.

2. Закон України “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності” від 18.02.1992 № 2132-ХІІ
3. Фатхутдинов Р. А. Стратегический менеджмент: Учеб. — М.: Дело, 2005. — 448 с.
4. Нездоймінов С. Г. Туризм як фактор регіонального розвитку: методологічний аспект та практичний досвід: Моногр. — Одеса: Астропринт, 2009. — 304 с.
5. Дурович А. П. Маркетинговые исследования в туризме: Учеб. пособ. — СПб.: Питер, 2008. — 384 с.
6. Іванова Л. Роль якості при формуванні маркетингової стратегії підприємствами готельного господарства // Маркетинг в Україні. — 2009. — № 3. — С. 50.

Резюме

У даній статті розглядаються питання, пов’язані з обґрунтуванням значення й ролі конкуренції як фактора стратегічного розвитку підприємств сфери туризму.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. Г. Герасименко

УДК 663.255 (477)

В. Г. Задорожний, К. М. Тенюх, Т. В. Жмурко

ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ВИНА

Переробкою винограду та випуском вина займаються близько сімдесяти підприємств в Україні. Їх можна поділити на дві групи:

- а) традиційні підприємства, що мають власні виноградники, за ними майбутнє, тому що власна сировинна база є гарантією стабільної якості вина;
- б) нові компанії, які займаються виключно розливом вина. Їх задача вміле рекламування своєї торгової марки.

Оптимальним було б співвідношення своєї і покупної сировини 60:40.

Динаміка виробництва вина порівняно з 1985 роком значно зменшилась.

Під впливом економічних та природних факторів з’явилась негативна тенденція скорочення площ насаджень виноградників.

Основною причиною зменшення виноградників залишається висока трудомісткість вирощування винограду через низький рівень його механізації.

Майбутнє України неможливе без власної виноробної галузі. Визначаючи усі фактори, що сприяють прогресу галузі, як позитивні, а стримуючі — як негативні, слід навести їх перелік. До негативних факторів належать усі політичні, економічні, психологічні й інші чинники, що перебувають під контролем різних державних органів, а також організацій і приватних осіб, покликаних захищати національні економічні інтереси. Це:

- Попередні проблеми галузі. Більшість українських виноробних підприємств належать до заводів вторинного виноробства, в основному міського типу. Багато їх побудовано до 1990-х років і орієнтовано на розлив вин і коньяків, що надходять з регіонів первинного виноробства. Ці підприємства мали міцні зв'язки з обмеженим колом постачальників виноматеріалів, тому у них практично не було проблем з оцінюванням якості продукції. Держава відповідала за виробництво, збут і споживання виноробної продукції. Вітчизняні підприємства на тривалий період виявилися нездатними вирішувати питання виробництва конкурентоспроможної продукції.
- Виноробна продукція. Виготовляти виноробну продукцію підприємствам, а нині акціонерним товариствам, за сучасних економічних умов і стану галузі стало комерційно не вигідно. Постають проблеми стабілізації виноробної продукції, постачальників сировини (пошук якісної і дешевої сировини), розвитку виноградарства, підготовки кадрів в інститутах і технікумах.
- Імпорт концентрованого виноградного суслу. Найбільш далекоглядні виробники перебудовують виробництво, змінюють асортимент у цьому напрямі.
- Недосконала податкова система.
- Слабка система сертифікації і контролю якості продукції.
- Обмежена сировинна база.
- Диктатура сировинних регіонів. В умовах тотального дефіциту сировини для виробництва якісних вин і коньяків про повноцінну конкуренцію в галузі не йдеться: завжди буде небезпека виникнення диктату сировинних регіонів.

Тільки за наявності обмежень на ввезення імпоротної алкогольної продукції вітчизняні підприємства можуть протистояти добре організованому західному виробництву.

До позитивних факторів належать:

- Вплив вина на здоров'я. Величезну позитивну роль у розвитку виноробства в деяких країнах відіграли публікації результатів численних медичних досліджень, пов'язаних з вивченням впливу споживання вина на здоров'я людини.
- Досвід закордонних країн. Розвиток алкогольної індустрії має підкорятися правилу “чотирьох переходів”: від випуску напоїв з великим відсотком вмісту алкоголю до слабоалкогольних; від дистильованих напоїв до зброджених; від зернових і хлібних напоїв до плодкових вин; нарешті, від звичайної якості до найбільшої.
- Простота і доступність малого виробництва для організації малого фермерського виноробного господарства. Галузі необхідна могутня конкуренція вітчизняних виробників.
- Угода обміну на вино. Бартерні операції досить вигідні й неминучі в сучасній ринковій ситуації.

Якість виноградного вина в основному залежить від сорту винограду, який переробляють, клімату даної місцевості, агротехніки, часу збору та способу переробки винограду. Доведено, що від місцевості, де вирощується виноградна лоза, також залежить якість вина. Виноград одного і того ж сорту, вирощений в різних кліматичних умовах і ґрунтах, має різний хімічний склад, і при виготовленні вина з нього у значній мірі відобразиться на органолептичних, смакових та фізико-хімічних показниках якості. Тому ми можемо зробити висновок, що якість вина в першу чергу залежить від якості сировини.

Не менш важливим чинником, який впливає на якість сусле та вина, є спосіб переробки винограду.

Для виготовлення шампанських та легких столових вин використовують виноматеріали найбільш високої якості, тому для цього типу вин потрібне відповідне обладнання. З усіх відомих пресів найбільш придатними вважають кошикові преси, в яких сусло вилучають з грон винограду. Пресування проводять чотири рази з перемішуванням винограду перед кожним наступним

його стисканням. Усе це потребує значних трудових зусиль. Однак не зважаючи на все це, такий класичний спосіб, який особливо використовували у минулі роки, все одно користується значним попитом і в наші часи в тих господарствах, які прагнуть до найвищої якості продукції.

Наступним періодом розвитку техніки, було прагнення до збільшення виробництва вин та зменшення трудових витрат. Це призвело до створення високопродуктивних потокових ліній ВПЛ-20/30 з бункерами-дозаторами, дробарками, шнековими стікачами та дожимочними шнековими пресами.

Це дозволило швидше та дешевше переробляти виноград, але значно погіршило якісні показники сусла та вина. Кількість фенольних речовин у суслі зросла у кілька разів, значно активізувалися окислювальні процеси, усе це негативно відобразилося на якості вин.

Згодом для підвищення якості сусла та вина почали удосконалювати кошикові преси різними способами. Були створені горизонтальні кошикові преси з перемішуванням м'язги ланцюгами з механічними та гідравлічними рушійними механізмами.

Впроваджувались пневматичні преси, у яких м'язгу пресували пневматичними камерами, у які під тиском подавали повітря.

Усі ці преси були великих розмірів та малопродуктивними. У більш пізні часи з'явилися стрічкові преси, у яких м'язгу подавали у широку частину клина, що утворюють перфоровані стрічки.

Зовсім особливим, окремим, ще мало вивченим, є пресування гронів винограду у щоккових пресах. У них одночасно відбуваються процеси руйнування ягід та поступового вилучення з них сусла.

Видатні винороби різних країн стверджують, що сусло з винограду для шампанських та легких столових вин слід вилучати якомога швидше при мінімальному доступу кисню, що викликає несприятливі для якості окислювальні процеси, та мінімальному переході в сусло речовин, які містяться у твердих часточках ягід та гребінців.

Усім цим показникам відповідає щокковий прес, проте для його виготовлення та впровадження у виробництво необхідні значні капіталовкладення. Зважаючи на те, що сучасні виноробні заводи України оснащені вже існуючими лініями ВПЛ 20/30, пропонується їх удосконалення, а саме: транспортні шнеки бункера-дозатора та дожимочний шнековий прес, які входять в лінію

ВПЛ 20/30, рекомендується використовувати в реверсивному режимі (два оберти вперед та один — назад). При цьому кількість зважених часточок у суслі зменшується майже в два рази, що позитивно відображається на якості вина.

Впровадження рекомендацій цих досліджень було застосовано на виноробному заводі ВАТ “Дністровський”, в результаті чого був одержаний відповідний економічний ефект.

Використання існуючої лінії ВПЛ 20/30 та впровадження даних рекомендацій дає змогу покращити якість вина та зменшити його собівартість, що призведе до збільшення попиту вина на ринку.

Література

1. Алкогольное законотворчество // Товар лицом. — № 10. — 2006. — С. 36-38.
2. Виноградов В. А., Тихонов В. П., Гержикова В. Г. и др. Изменение физико-химических показателей сусли и виноматериалов в зависимости от способа переработки винограда // Тр. науч. центра виноградарства и виноделия ИВ и В “Магарач”. — Ялта, 1999. — С. 69-72.
3. Пиевский М. Революция на мировом рынке вина // Галицькі контракти. — 2000. — № 52. — 25 с.
4. Кучер І. Садівництва і виноградарства Криму вимагають радикальних заходів // Сад, виноград і вино України. — 2000. — № 3-4. — 9 с.

Резюме

Авторы исследуют вопросы переработки винограда различными способами и оборудованием, дают рекомендации для винзаводов первичного производства по повышению качества продукции и увеличению экономического эффекта.

Рецензент канд. хим. наук В. О. Омаров

**ЕНДОГЕННІ ТА ЕКЗОГЕННІ ФАКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РЕГІОНУ**

Сучасні процеси економічного розвитку такі, як глобалізація, регіоналізація, формування “нової економіки”, зумовлюють підвищення ролі регіонів окремих держав в системі світового господарства. Одним з проявів глобалізації в кінці ХХ - на початку ХХІ століття є надання національним регіонам статусу самостійних, незалежних суб’єктів міжнародних конкурентних відносин. Отже, питання визначення міжнародної конкурентоспроможності регіону та факторів, які її визначають постає дуже гостро.

На сьогодні відсутнє єдине, загальнозживане визначення поняття міжнародної конкурентоспроможності регіону, що зумовлюється його дискусивністю та багатовимірністю.

На сучасному етапі розвитку теорії міжнародної конкуренції виділяють два підходи щодо трактування даної категорії. Перший розглядає регіональну конкурентоспроможність як агрегований показник конкурентоспроможності локальних фірм, другий — як похідну функцію від показника макроекономічної, тобто національної, конкурентоспроможності.

Разом з тим, необхідно зазначити, що перетворення окремих регіонів на самостійних суб’єктів багаторівневої просторово-економічної світогосподарської системи вимагає розробки нових теоретичних підходів щодо дослідження регіонального розвитку в умовах глобальної конкуренції.

Так само як сьогодні відсутнє єдине визначення поняття міжнародної конкурентоспроможності регіону, так і відсутнє єдине бачення факторів, які впливають на конкурентні позиції регіону на внутрішньому та зовнішніх ринках.

Окремі аспекти локального розвитку знайшли своє відображення ще в класичній економічній теорії (теорія абсолютних переваг А. Сміта та порівняльних переваг Д. Рікардо), агломераційній економіці (теорії індустріальних дистриктів А. Маршалла, полюсів зростання Ф. Перру, промислових штандортів А. Вебера тощо), теорії внутрішнього економічного зростання (кластерна теорія М. Портера), теорії інноваційного розвитку Й. Шумпетера. Значна увага дослідженню динаміки регіонального розвитку при-

діляється в працях відомих сучасних вітчизняних та західних економістів Антонюк Л. Л., Білоруса О. Г., Лук'яненко Д. Г., Поручника А. М., Соколенка С. І., Чужикова В.І., Р. Мартіна, І. Бегга, Р. Камані та інших.

Метою статті є комплексний аналіз факторів формування конкурентних переваг регіону на локальному і міжнародному рівні, визначення ролі інновацій для формування інноваційно орієнтованого регіону.

Конкурентоспроможність регіону (за А. З. Селезневим) — це обумовлене економічними, соціальними, політичними та іншими факторами положення регіону і його окремих товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках, що відображається через показники (індикатори), які адекватно характеризують такий стан і його динаміку [3, с. 30]

Професор Р. Мартін стверджує, що “регіональна конкурентоспроможність — це здатність регіональної економічної системи оптимізувати локальні ресурси для того, щоб успішно конкурувати на національному та міжнародному ринках та адекватно й оператив-но реагувати на зміни, що відбуваються на цих ринках” [5].

За визначенням Європейської Комісії, регіональна конкурентоспроможність — це здатність регіону виробляти такі товари та послуги, які користуються попитом на міжнародних ринках, та водночас забезпечують стабільний і високий рівень прибутків місцевого населення; або (узагальнено) здатність регіону в умовах зовнішньої конкуренції забезпечувати відносно високий рівень прибутків та зайнятості [7].

Також конкурентоспроможність регіону — продуктивність використання регіональних ресурсів, і в першу чергу робочої сили і капіталу, в порівнянні з іншими регіонами, яка дає результат у величині валового регіонального продукту (ВРП) на душу населення, а також в його динаміці (Л. С. Шеховцева) [4, с. 22].

Ці визначення набули широкого поширення в економічній літературі, але на нашу думку, враховуючи специфіку дослідження, більш доцільно подати таке визначення конкурентоспроможності регіону, як здатність регіону забезпечувати сталий розвиток при підвищенні якості життя населення, ефективному використанні конкурентного потенціалу регіону, створенні інвестиційної привабливості регіону на основі інноваційної моделі розвитку з ура-

хуванням економічних, екологічних та соціальних факторів внутрішнього і зовнішнього середовища. При цьому, ми вважаємо, що конкурентний потенціал регіону — це можливість більш ефективного використання не повною мірою задіяних ресурсів, представлених у регіоні. Конкурентний потенціал регіону визначає його конкурентні переваги. Ми вважаємо, що конкурентні переваги регіону — це сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників (факторів) ефективного функціонування регіональної системи, що визначається наявністю і результативністю використання конкурентного потенціалу регіону.

Досліджуючи дану проблему, ми вирішили розділити всі фактори, які впливають на міжнародну конкурентоспроможність

Таблиця 1

Фактори формування конкурентних переваг регіону в глобальній економіці

Фактори	Ендогенні	Екзогенні
Економічні	<ol style="list-style-type: none"> 1. Інституційне середовище (1) 2. Природно-ресурсний потенціал (2) 3. Виробнича інфраструктура 4. Транспортна інфраструктура 5. Розвиток фінансового ринку (1) 6. Науково-технічний потенціал (2) 7. Ємність внутрішнього ринку (1) 8. Складності в веденні бізнесу (1) 9. Інновації 10. Інвестиції 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вигідність економіко-географічного положення (2) 2. Просторово-економічний потенціал (2) 3. Експортний потенціал 4. Можливість заміщення критичного імпорту 5. Зовнішня заборгованість (фінансова нестабільність) (3) 6. Кон'юнктура зовнішнього попиту (3) 7. Наявність зовнішнього ринку збуту (1)
Екологічні	<ol style="list-style-type: none"> 1. Стан оточуючого природного середовища (2) 2. Природно-технічна безпека (2) 3. Туристичний потенціал (2) 4. Інновації 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Туристичний потенціал (2) 2. Забруднення навколишнього середовища 3. Екологічні інвестиції (3)
Соціальні	<ol style="list-style-type: none"> 1. Соціально-політична стабільність в державі (2) 2. Соціальна інфраструктура 3. Трудовий потенціал 4. Система охорони здоров'я (1) 5. Освіта (1) 6. Ефективність ринку праці (1) 7. Рівень життя (3) 8. Інновації (4) 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Освіта (1) 2. Медицина (1) 3. Рівень життя

на ендогенні (тобто такі, які впливають на конкурентоспроможність регіону з середини) та екзогенні (вплив ззовні). При цьому додатковий розподіл факторів на економічні, екологічні та

соціальні зумовлений необхідністю аналізувати регіон як цілісну соціально-економічну систему, яка розвивається на основі певної концепції сталого розвитку.

Економічний компонент полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів планети і застосуванні природоохоронних, енерго- та матеріалозберігаючих технологій. Екологічний компонент сталого розвитку забезпечує цілісність біологічних та фізичних природних систем, їхню життєстійкість та позитивне відтворення з метою глобальної стабільності всієї біосфери. Соціальний компонент включає людський розвиток у межах збереження культурних систем при зменшенні, а в перспективі і повного усунення руйнівних суспільних конфліктів [2]

Загальний вигляд класифікації представлено в таблиці 1.

Кожен з цих факторів характеризується системою показників, що дозволяє найбільш повно охарактеризувати рівень розвитку конкурентних переваг регіону.

Мінливість сучасної економічної кон'юнктури, особливо в умовах глобальної економічної кризи, коли одних тільки ресурсів для досягнення бажаних конкурентних позицій регіону не достатньо, показує що розвиток необхідно проводити на інноваційній основі, що тільки інновації можуть забезпечити конкурентні переваги по кожному з блоків факторів.

Економічні інновації можна представити як частку наукоємних інвестиційно-спроможних галузей і підприємств регіону, екологічні інновації — це розробка та впровадження природоохоронних програм, соціальні інновації необхідні для переходу від індустріальної економіки до суспільства знань і забезпечення успішної конкуренції в постіндустріальному світі.

Під інноваційно орієнтованим регіоном зараз, як правило, розуміють регіон, економіка якого спрямована на інноваційний тип свого розвитку [6] (в цілому дане поняття ще не отримало строгого наукового обґрунтування і потребує окремого дослідження). На нашу думку, інноваційно орієнтований регіон — це регіон, в якому розвиток економіки йде за рахунок опори на науку та інновації. Однак, крім того, тут на постійній основі впроваджуються інновації в соціальній сфері (освоєння нових освітніх технологій, розвиток регіональної охорони здоров'я, впровадження нових соціальних стандартів в житловому будівництві, соціальне забезпечення тощо), в інституційній сфері (розробка

нового законодавства, розвиток інституційних відносин тощо), у зовнішньоекономічній діяльності (вихід на міжнародні ринки як традиційні, так і високотехнологічні; збільшення регіональної частки в загальноукраїнському експорті та ін.).

У силу цього, поняття “інноваційний процес” є ширшим, ніж “науково-технічний прогрес”, оскільки відображає прогрес не тільки в сфері науки, техніки і технологій, а в цілому у суспільному житті і навколишньому середовищі, включаючи культуру, мистецтво, соціальну сферу, екологію, політику.

Висновки. Конкурентоспроможності регіону на міжнародному та національному рівні — це здатність регіону забезпечувати сталий розвиток при підвищенні якості життя населення, ефективному використанні конкурентного потенціалу регіону, створенні інвестиційної привабливості регіону на основі інноваційної моделі розвитку з урахуванням економічних, екологічних та соціальних факторів внутрішнього і зовнішнього середовища. Конкурентні переваги регіону — це сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників (факторів) ефективного функціонування регіональної системи, що визначається наявністю і результативністю використання конкурентного потенціалу регіону.

Запропонований комплексний аналіз факторів формування конкурентних переваг регіону на локальному і міжнародному рівні на основі розподілу їх на групи ендогенних та екзогенних, які включають економічний, екологічний та соціальний блоки, та той факт, що інновації як фактор конкурентоспроможності зустрічаються в кожному з цих блоків, показав їх важливість для формування конкурентоспроможної інноваційно-орієнтованої економіки українських регіонів.

Література

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. академіка НАН України В. М. Гейця. — К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. — 1008 с.
2. Лук'яненко Д. Г., Поручник А. М., Антонюк Л. Л. Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку: Моногр. / За заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, А. М. Поручника. — К.: КНЕУ, 2006. — Т. II. — 592 с.

3. Селезнев А. З. Конкурентные позиции и инфраструктура рынка России. — М.: Юрист, 1999. — 384 с.
4. Шеховцева Л. С. Методологія розробки стратегії розвитку окраїнного регіону країни в умовах ОЕЗ // Прогнозування та стратегії розвитку Особливої економічної зони Росії: Міжвузів. зб. наук. праць. — Калінінград: Калінінгр. ун-т, 2000. — С. 20-32.
5. A Study on the Factors of Regional Competitiveness. A draft final report for The European Commission Directorate-General Regional Policy. — P. 2-3.
6. Gardiner B., Martin R., Tyler P. Competitiveness, Productivity and Economic Growth across the European Regions. — London, 2004.
7. Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union. — Brussels, 1999. — P. 75.
8. Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку // <http://ado.edu.ua/ukrmisto/№8-1.htm>.
9. Офіційний сайт Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum) // <http://www.weforum.org/>

Резюме

В статье нашли отражение различные подходы к оценке конкурентоспособности регионов

Рецензент канд. эконом. наук, доцент Ю. М. Сотников

УДК 81'42:159.922:330.16

Г. С. Яроцкая

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА СЕРЕДИНЫ XVIII ВЕКА

(на материале трактата Адама Смита

“Исследование о природе и причинах богатства народов”)

Область заданий лингвистической науки, как и науки вообще, формируется вокруг проблем, актуальных для общества в каждый конкретный период времени. В XIX веке, когда всеобщий интерес вызывали открытия в физике и химии, особенно бурно начало развиваться течение структурализма в языкознании — язык представлялся как разложимая до мельчайших единиц структура, полное и глубокое изучение которой и состав-

ляло предмет лингвистики. В XX веке, когда фокус проблем сместился в сторону антропоцентризма, изучения человека и, прежде всего, его внутреннего, духовного мира, появились такие области знания, как когнитивная и психолингвистика, лингвокультурология. В конце прошлого столетия во многих странах мира наиболее актуальными стали вопросы политики и права, что привело к бурному развитию суггестивной лингвистики, НЛП, совершенствованию лингвистической экспертизы и даже появлению юрислингвистики.

Сегодня, в период мирового финансового кризиса, когда слова кризис, банк и экономика, по данным социологии, стали наиболее частотными словами, употребляемыми разными социальными слоями общества в странах Америки и Европы [2], особую актуальность приобрела проблема интерпретации экономического знания, выяснения аналитических и прогностических возможностей экономики, выявления фундаментальных основ этой области знания. Несостоятельность формальных и математических моделей (подтвержденная упомянутым кризисом), которые, как считалось, определяют современные экономические процессы, направила современную научную мысль в область “гуманитарной” экономики: философского осмысления оснований, природы и функций экономического знания, факторов, влияющих на характер восприятия экономической действительности индивидом — на изучение экономического сознания. Перечисленные вопросы входят в область исследований современного языкознания, прежде всего, когнитивной лингвистики как науки об особенностях восприятия и интерпретации знаний в сознании человека.

Изучение философских оснований любого явления, характера его развития и влияния на жизнь общества возможно лишь при охвате широкой исторической перспективы, рассмотрения интересующего исследователя явления на каждом этапе его становления. На разных этапах своего развития экономическое сознание фиксировалось как оформленное знание отдельными авторами и их трудами, как “экономическая наука” А. Смита, К. Маркса, Л. Канторовича и т. д. Эти отдельные экономические теории, безусловно, прежде всего были вкладом в научную картину мира. Однако в силу специфики экономического знания, его неразрывной взаимосвязи с насущными проблемами общества, они также фиксировали современный им социальный уклад об-

щества, особенности мировоззрения его представителей, которые не могли не отобразиться в характере фиксации этих теорий авторами — представителями определенной культуры и определенной эпохи. “Чтобы разобраться в характере изменения глобальных экономических систем, ... необходимо обратить внимание на важнейшее изменение в манере экономистов излагать собственные мысли: от абстрактных терминов покупки-продажи ... до рассуждений Эджуорта об удовольствии, боли и Арифметике Счастья ...” [7, с. 403]. Таким образом, экономическая теория фиксирует экономическое сознание в определенный период его развития, создавая целостную экономическую картину мира. Экономическая картина мира представляет собой ментальную репрезентацию экономического знания определенного периода и, как таковая, образует концептуальную систему в сознании человека.

Изучение особенностей концептуальной системы экономического сознания в определенные периоды развития общества способствует осознанию характера развития экономического сознания, структуры и способа его функционирования в исторической перспективе, созданию целостной и взаимосвязанной экономической картины мира.

Целью данного исследования является моделирование экономической картины мира середины XVIII века — времени появления капитализма как экономической системы. Классиком экономической теории, “отцом” капитализма, описавшим эту эпоху и определившим ее развитие на следующие полвека является Адам Смит — профессор моральной философии университета в Глазго. Фундаментальный труд А. Смита “Исследование о природе и причинах богатства народов” является трактатом по экономике и содержит описание различных сторон жизни современного автору общества — культурной, религиозной, социальной специфики. Таким образом, заданием данной статьи является реконструкция концептуальной системы экономического сознания упомянутого периода на основе трактата “Исследование о природе и причинах богатства народов”.

Взгляд на экономику как на точную науку появился сравнительно недавно и не был характерен для трудов классиков экономики. А. Смит, Р. Оуэн, Ф. Эджуорт, Дж. С. Милль, К. Маркс, Ф. Энгельс определяли эту сферу знаний как непосредственно зависящую от современного состояния общества, оп-

ределяемую мировоззрением данной эпохи. “Неэкономическая надстройка общества, в которую входят религия и философия, ... очень точно соответствует ... способу хозяйствования, принятого в этом обществе” [7, с. 113]. Ведущий российский эксперт по вопросам менеджмента и маркетинговой политики А. И. Пригожин в работе “Дезорганизация” говорит о прямой связи этоса народа (ценностей, убеждений и норм определенной культуры) и типа и состояния экономики страны, которую этот народ населяет [4, с. 158].

Культура и этос предопределяют социальный уклад общества и индивидуальные предпочтения его членов, поведение отдельных индивидов, что, в свою очередь, определяет выбор того или иного способа ведения хозяйствования, являющегося индивидуальным для каждого государства в соответствии с его системой ценностей. Именно специфика культурного и ценностного сознания определяет экономическое сознание нации и отдельного индивида. “Экономический анализ не рождается из головы экономиста на пустом месте, существует до-аналитический процесс, несущий отпечаток ценностей” [7, с. 397].

Будучи ценностно- и культурнообусловленным элементом сознания, экономическое сознание образует концептуальную систему в сознании человека, в основе которой находятся ценностно-маркированные концепты, значимые для данной культуры в определенный период ее существования.

Системообразующими элементами экономического сознания являются экономические концепты. Их специфика состоит в способности отражать и описывать экономическую реальность определенного периода в мировой истории наравне с формирующими эту реальность ценностными и когнитивными установками. Таким образом, экономическими концептами являются как “чисто” экономические понятия, такие, как товар, собственность, цена, так и лексемы, относящиеся к сфере культурологии и этики: справедливость, успех, бережливость.

Система экономического знания, как и любая концептосфера, характеризуется уровневым размещением элементов. Мы предлагаем рассматривать экономическое сознание как трехуровневую структуру, состоящую из ценностного, психологического и когнитивно-экономического уровней, воплощающую человеческую природу и отображающую специфику человеческой мысли. Ос-

нованием для данной классификации послужили современный взгляд на человека как биосоциокогнитивную систему, рассмотрение структуры концепта (универсальной единицы мышления [3, с. 49]) как трехкомпонентного единства, состоящего из образно-перцептивного, понятийного и ценностного уровней, а также трехаспектная классификация, отображающая специфику экономического поведения человека (она содержит уровни потребностей, возможностей и идеологической надстройки).

Ценностный уровень определяет два низших уровня — психологический и когнитивно-экономический, которые находятся в отношениях взаимодополнения друг с другом и способны влиять на высший уровень. На психологическом уровне выделяются концепты, соответствующие устойчивым особенностям и мотивации человеческого поведения, такие, как борьба за выживание (потребности в пище, крове и т. д.), эгоизм, алчность, стремление к накоплению (росту), любопытство. Этот уровень предопределяет выделение концептов экономического уровня, которые описывают способы воплощения потребностей психологического уровня и понятия, им соответствующие, — операциональные понятия экономики, существующую экономическую реальность. Это товар, цена, конкуренция, собственность, труд, земля, капитал, деньги, технологии. Эти концепты характеризуются отсутствием коннотаций и представляют в большинстве своем абстрактные понятия, составляющие операциональный аппарат экономической системы.

Ценностный уровень представлен концептами, имеющими ярко выраженную аксиологическую составляющую. Это концепты, определяющие основную цель общества в определенный период времени, они составляют фундамент экономической формации. На ценностном уровне находятся такие концепты, как справедливость (равенство), успех, бережливость/расточительность, богатство, роскошь, удовольствие.

Как концептуальная система, экономическое сознание имеет весьма подвижную структуру — изменения, происходящие в массовом сознании, затрагивают не только содержательную сторону экономических концептов, но и смену концептов на иерархических уровнях системы. С ростом потребностей человека изменяется структура этих потребностей, что приводит к качественным изменениям, затрагивающим ценностный уровень. Со

сменой ценностных установок общества изменяется поведение индивидов, что приводит к формированию нового экономического порядка. Согласно пирамиде Маслоу, с удовлетворением существующих потребностей у людей возникают новые, качественно другие потребности [8:236], что приводит к формированию или актуализации других концептов ценностного уровня и, соответственно, экономического уровня. Таким образом, функционирование экономического сознания можно представить в виде спиралевидного “восхождения” по обозначенным уровням, при каждом новом “витке” которого акцентируются новые концепты. Эти изменения обусловлены “пересмотром” статуса того или иного концепта в системе экономического знания, актуализации или деактуализации его ценностного слоя, определенных коннотаций, составляющих содержание концепта.

В труде “Исследование о природе и причинах богатства народов” А. Смит описывает современную ему экономическую реальность, затрагивая все сопутствующие ей аспекты — нравственный, философский, социальный [5, с. 62]. Уже во введении к книге автор указывает на важное изменение в экономических ориентирах по сравнению с предыдущей экономической парадигмой — приоритетной экономической единицей стала осознаваться не земля, а труд: “... народ оказывается лучше или хуже снабженным всеми необходимыми предметами и удобствами, в каких он нуждается.

Но это отношение у каждого народа определяется двумя различными условиями: во-первых, искусством, умением и сообразительностью, с какими в общем применяется его труд, и, во-вторых, отношением между числом тех, кто занят полезным трудом, и числом тех, кто им не занят. Каковы бы ни были почва, климат или размеры территории того или иного народа, обилие или скудость его годового снабжения всегда будет зависеть в таком случае от этих двух условий” [5, с. 16]. Таким образом, изменения в психологических и ценностных установках общества привели к смене концептов на когнитивно-экономическом уровне произошла: деактуализация одного концепта и “выдвижение” другого, что, в свою очередь, способствовало изменению в структуре психологического уровня.

Второе важное изменение состоит в описании А. Смитом механизма саморегуляции рынка. Экономическая деятельность, по

мнению ученого, обусловлена и направляется такими присущими человеческому поведению чертами, как эгоизм, стремление к накоплению и стремление к размножению и лучшему уровню жизни. “Не от благожелательности мясника, пивовара или булочника ожидаем мы получить свой обед, а от соблюдения ими своих собственных интересов. Мы обращаемся не к их гуманности, а к их эгоизму, и никогда не говорим им о наших нуждах, а об их выгодах” [5, с. 14].

Эгоизм и остальные перечисленные факторы, по А. Смиту, побуждают людей стремиться к выгоде, воплощенной в богатстве, которое приравнивается к роскоши и успеху — в указателе к “Богатству народов” оно описывается следующим образом: “Богатство, главное удовлетворение приносит при выставлении напоказ” [5, с. 931]. Стремление к выгоде обуславливает конкуренцию между участниками рынка, которая приводит к оптимальному соотношению товар — цена. Рост потребления товаров дает возможность работнику улучшать качество жизни, что приводит к понижению смертности и появлению большего количества рабочих рук. В свою очередь, данное явление приводит к конкуренции между рабочими, понижению заработной платы (издержек на производство) и установлению оптимального соот-

Рис. 1. Модель экономического сознания

ношения товар — цена. Таким образом, совершается цикл экономической активности, который, по мнению А. Смита, ведет к все большим темпам накопления и, соответственно, к благосостоянию общества: “Не размеры национального богатства, а его постоянное возрастание вызывает увеличение заработной платы за труд. В соответствии с этим заработная плата выше всего не в наиболее богатых странах, а в странах, больше всего накапливающих или быстрее богатящихся” [5, с. 215].

Еще одна важная мысль, определяющая экономическое сознание XVIII века, состоит в важности накопления на всех социальных уровнях общества, что приводит к культивированию бережливости и определяет поток товаров, потребляемый всеми слоями населения, как “результат и цель экономической жизни” [7, с. 65].

Обозначенную специфику экономического сознания можно представить в динамическом аспекте при помощи модели экономического сознания, имеющей вышеописанную структуру (актуализированный концепт обозначен *).

Приведенная схематическая модель помогает раскрыть специфику экономического сознания XVIII века, проследить пути и причины актуализации определенных ценностных концептов (например, бережливости), взаимосвязь концептов одного уровня (например, связь между конкуренцией и соотношением товар — цена).

Схема представляет собой не статический конструктор экономического сознания в определенную эпоху; в ней содержится указание на смену основного концепта на каждом из уровней по сравнению с предыдущей парадигмой. Кроме того, модель показывает как межуровневое взаимодействие концептов, так и актуализацию концептов внутри одного уровня. Таким образом, данный подход позволяет рассмотреть особенности изменения экономического сознания на трех глубинных уровнях, соответствующих структуре человеческого мышления и отображающих как биологически-психологические, так и ценностно-культурные основания появления той или иной социально-философской, или экономической, системы, проследить специфику ее развития и функционирования.

Данная структура наглядно представляет ценностные основания и функционирование рыночного механизма исследуемого периода и может быть расширена за счет культурных и социальных особенностей экономического сознания каждой отдель-

ной нации. Модель иллюстрирует механизм преобразования потребностей (через ценностно-культурный уровень) в практическую деятельность индивида — конкретную экономическую реальность. Подобный конструкт не только демонстрирует значительную обусловленность и взаимосвязь экономического сознания с ценностными и культурными особенностями нации в определенной эпоху, но также способствует лучшему пониманию изменений, происходящих в мировоззрении нации и возможных путей его дальнейшего развития.

Литература

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — М.: Гнозис, 2004. — 390 с.
2. Мировой экономический кризис в социально-политическом разрезе: Мат. круглого стола // Полития. Анализ. Хроника. Прогноз. — 2009. — № 1. — <http://www.isras.ru/publ.html?id=1392>.
3. Попова З. Д., Стернин И. А. Семантико-когнитивное направление в российской лингвистике // *Respectus Philologicus*. — 2006. — № 10(15). — С. 43-51.
4. Пригожин А. И. Дезорганизация: Причины, виды, преодоление. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — Серия: Синергичная организация. — 402 с.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Эксмо, 2007. — Серия: Антология экономической мысли. — 960 с.
6. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. — М.: Академический Проект, 2001. — 614 с.
7. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего. — М.: Колибри, 2008. — 432 с.
8. Maslow A. *Motivation and personality*. — N.-Y.: Harper, 1999. — 589 p.

Резюме

У статті наводиться аналіз специфіки економічної картини світу XVIII сторіччя за допомогою трьохрівневої моделі концептуальної системи економічної свідомості. У якості метода дослідження використовується концептуальний аналіз тексту. Матеріалом дослідження є трактат Адама Сміта “Дослідження природи та

причин багатства народів”, що представляє собою симбіоз наукової та практичної економічної картини світу.

Рецензент доктор економ. наук, професор Н. А. Левицкий

УДК

В. В. Выдбора

СПЕЦИФИКА ВЫХОДА ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ ИЗ СОВРЕМЕННОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Функционирование рыночной экономики, как любой экономической системы, не является равномерным и непрерывным. Экономический рост время от времени чередуется с процессами застоя и спада объёмов производства, то есть снижением всей экономической активности. Такие периодические колебания свидетельствуют о циклическом характере экономического развития.

Проблема появления экономических кризисов и выхода из них является многогранной и неоднозначной. Данная проблема актуальна как в теоретическом, так и в практическом аспектах. Данное обстоятельство вынуждает изучения причин возникновения современного экономического кризиса, специфики его проявления в экономике Украины, а также формирование научно обоснованной стратегии выхода из него.

Проблемы экономического цикла исследуются таким учеными как Дж. Хикс, К. Маркс, Дж. Кейнс, М. Зверяков, С. Мартыновский, Е. Хансен, В. Геец, С. Глазьев, С. Губанов, А. Полетаев и т. д.

Природа цикла является одной из самых спорных. Одни экономисты объясняют возникновение экономических кризисов случайными обстоятельствами, другие признают кризисы как явление отраслевого характера. Решению вопросов по поводу того, как избежать кризисам или нейтрализовать их последствия уже более 150 лет посвящают свои научные работы экономисты мира. На сегодняшний день известно около 200 теорий. Природа кризисов всё ещё не изучена до конца и требует дальнейших исследований и разработок.

Маркс исследовал промышленные циклы, продолжительностью 7-12 лет. В его теории основной причиной неизбежных экономических кризисов является противоречие между общественным

характером производства и частной формой присвоения его результатов, которое проявляется в ряде производных противоречий.

В XX веке признание получила теория английского экономиста Дж. Кейнса. Он исходил из того, что капиталистическая система не имеет механизма, который бы обеспечивал ей полное сбалансирование. Поэтому последнее может быть достигнуто в результате внешнего регулирования. Кейнс и его последователи причиной кризисов считали недостаточность спроса на товары, сравнивая его с их предложением, которая не сбалансировалась рыночным механизмом регулирования. Недостаточность спроса они объясняли психологией людей.

Наряду с периодическими экономическими кризисами, обуславливающими приблизительно десятилетние циклы общественного воспроизводства, существуют и кризисы, а соответственно и циклы, получившие название “длинных волн”, охватывающие примерно 40-50 лет. Эта концепция была впервые обоснована русским экономистом Н. Д. Кондратьевым.

Он выдвинул ряд новых гипотез о механизме длинноволновых колебаний, связывая их с процессом накопления капитала, темпами производства, динамикой процентных ставок и нововведений. Согласно этой теории НТП развивается волнообразно с циклами в 50-60 лет; материальной основой длинных волн в экономике является структурное технико-технологическое обновление капитальных благ и повышение профессионально-квалифицированного уровня трудящихся. В структуре долгосрочных циклов Н. Д. Кондратьев выделил две фазы развития — восходящую и нисходящую. Длинные волны это гипотеза, которая имеет факты как подтверждающие, так и не подтверждающие ее. Концепция “длинных волн” не может претендовать на роль некой универсальной теории. Не следует принимать чрезмерное значение в прогностической функции длинных волн, пытаясь на их основе предсказать точные даты наступления “великих экономических депрессий”, революций [1, с. 74].

Монетаристы считают экономические кризисы недолговременными, экономика самостоятельно преодолевает их без государственного вмешательства. Государство осуществляет лишь контроль банковской системы путем денежно-кредитной политики на основе использования “Золотого Правила”. По их мнению,

соотношение изменений номинального и реального ВВП должно совпадать. Экономическая система является саморегулирующейся, и колебания носят мимолетный характер.

При всем многообразии трактовок причин цикличности наиболее устоявшейся является волнообразность динамики накопления капитала. В чистом виде она представлена в эпоху совершенной конкуренции. С появлением монополий данный механизм прохождения экономического цикла модифицируется. Это обусловлено изменениями производительных сил и производственных отношений [2, с. 151].

Исследуя цикличности, следует применять принцип историзма, что предполагает изучение предыдущего явления данного порядка. В октябре-ноябре 1997 г. в странах Юго-Восточной Азии разразился финансово-валютный и биржевой кризис. Он начался в Таиланде, а затем охватил многие страны региона. Кризис проявился в оттоке капиталов за рубеж, обесценении национальных валют, падении курса корпоративных и государственных ценных бумаг. Глубинной причиной кризиса явился так называемый “перегрев экономики”, выразившийся в том, что в результате чрезмерно высоких темпов экономического роста до середины 90-х годов производство вышло за рамки реального рыночного спроса на инвестиционные и потребительские товары. Следствием этого стала угроза кризиса перепроизводства, падения объёмов производства, свёртывания деловой активности.

Конкретные причины кризиса и факторы риска были следующие: в экономике стран Юго-Восточной Азии были задействованы огромные зарубежные частные инвестиции, включающие прямые и портфельные капиталовложения; наличие значительного бюджетного дефицита; чрезмерное кредитование банками коммерческих фирм; действия крупных международных спекулянтов, располагающих огромными средствами, которые сознательно играли на понижение курса местных валют и ценных бумаг. Наконец, в ряде стран данного региона кризис был спровоцирован безответственными действиями местной финансовой олигархии.

Финансовый кризис в Юго-Восточной Азии рикошетом ударил по многим странам, в частности — по Украине и России. Это называют одной из причин финансовой дестабилизации. Также причинами кризиса называют резкое снижение цен ми-

рового рынка на основные товары российского экспорта и политическую нестабильность в стране.

В причинах украинского и российского кризисов были как сходства, так и отличия. Реформы, связанные с переходом к рыночной экономике, проводились непоследовательно, иногда даже обращались вспять. В тот период Украина была слабо интегрирована в мировую экономику и отставала в осуществлении рыночных реформ; фондовый рынок только формировался; торговля с развитыми странами носила ограниченный характер; кредитные ресурсы украинских коммерческих банков на порядок меньше, российских, приватизационный процесс в России пошёл дальше, чем в Украине. Поэтому влияние мирового валютно-финансового кризиса в Украине было ограниченным, но оно наложило на острейший бюджетно-финансовый кризис, который был создан “собственными усилиями”. У государства не было денег для покрытия внутреннего долга, оформленного краткосрочными облигациями, для обслуживания внешнего долга, составлявшего около 17,8 млрд. грн, для выплаты зарплат бюджетникам, не говоря уже о развитии науки, образования и социальной сферы.

В сентябре-октябре 1997 г. большинство инвесторов стали воспринимать Россию и Украину как кандидатов в финансовые банкроты и начали изымать свои деньги из обеих стран.

Важно отметить специфические черты, которые могли повлиять на различия в масштабах и динамике финансовых кризисов и их инфляционных последствиях.

1. Размер государственного долга в России был приблизительно вдвое больше, чем в Украине.
2. Размер дефицита государственного бюджета в Украине был немного меньше, чем в России
3. Общие проблемы с налоговой и финансовой дисциплиной усугублялись в России очень запутанными принципами бюджетного федерализма.
4. Отраслевая структура внешней торговли стран весьма различалась.
5. Фондовый рынок в России был развит намного лучше.
6. Украинские банки не занимались заемными операциями за рубежом.

7. В Украине не было таких больших и политически влиятельных финансово-промышленных групп и других олигархических структур.

Финансовый кризис в Украине 1998-1999 г. закончился спадом экономики, девальвацией национальной валюты, бегством со страны нерезидентов и созданием запаса ценовой конкурентоспособности украинской экономики [3].

Современный является типичным порождением капитализма, а именно его основного противоречия. Данное противоречие выступило в форме многих других. Одним из них есть противоречие между натурально-вещественными и стоимостными пропорциями. Причем оно вышло на уровень всего мирового хозяйства. В рамках данной системы наращивались диспропорции между реальным и денежным капиталом. Денежно-кредитная политика США долгое время позволяла банкам получать почти бесплатные долгосрочные деньги, которые мультиплицировались и распространялись по развивающимся странам. Дополнялся процесс совмещением крупными банками функций классического банка и инвестиционного, что в условиях роста всех результирующих экономических показателей приносит огромные прибыли, а в условиях спада — огромные убытки [4, с. 171-183].

Ипотечный кризис в США за год (с августа 2006 по август 2008 г.) превратился в глубокий финансовый кризис. В III квартале 2008 г. США вошли в рецессию, стало очевидным, что она охватит весь развитый мир. Глобализация и торговая взаимозависимость уже повлекли за собой снижение темпов роста развивающихся стран. К 2008 г. сформировались условия для циклического кризиса: перенакопление в ходе интенсивного подъема, усиление отраслевых дисбалансов, повышение инфляции. Первые слухи о неблагополучии американских банков, которые были особенно активны на рынке нестандартных кредитов, просочились весной 2007 г. В середине 2007 г. котировки многих ценных бумаг, привязанных к нестандартным кредитам, рухнули.

Государство должно использовать весь спектр инструментов регулирования, чтобы повысить эффективность экономики, обеспечивая и снижение “инфляции издержек”, и ускорение экономического развития на высокотехнологичной, инновационной основе.

В Украине на протяжении всего 2008 г. инфляция ускорялась и стала рекордной за последние 8 лет. Спад промышленного производства по итогам 2008 г. составил свыше 3 %. До начала мирового финансового кризиса Украина пребывала в финансовом отношении в очень неустойчивом положении.

До 2008 г. внешний долг государственного и корпоративного секторов составлял 100 млрд. дол., что приблизило его к критической величине. В результате внешний долг страны превысил 90 % ВВП. В сентябре-ноябре 2008 г. происходило обострение финансовой ситуации, которая возникла в результате резкого изменения платёжного баланса и нестабильности курса. Курс гривни за октябрь 2008 г. снизился более чем на 20 %. Национальному банку пришлось ввести ограничения на разрыв соглашений по долгосрочным депозитам населения и ограничения административного характера. Украинская экономика оказалась в двойной ловушке собственной и мировой финансовых кризисов, когда можно ожидать глубокого падения экономики, так как в 2009 г. уровень безработицы может превысить 11, а темп инфляции может повыситься до 15-20 %. Кроме того, кризис болезненно отразится на инвестиционной активности. В связи с этим изменения в экономической политике должны быть направлены на создание условий для начала возрождения экономики, осуществления программы реструктуризации, определения наиболее перспективных секторов для будущего развития.

Особенности протекания украинского кризиса обусловлены рядом причин:

1. Ошибочная стратегия “уничтожающего” роста, когда экономический рост и выход из кризиса обусловлены только улучшением конъюнктуры на мировом рынке. Это стратегия основана на использовании ценовой конкуренции при экспорте сырьевых товаров. С другой стороны, потребление обеспечивается за счет импорта, что ставит под сомнение наличие экономической безопасности Украины.
2. Постоянный рост цен, зарплат и прибыли спровоцировали чрезмерный рост кредитования населения и фирм банками. Экономические снования для выдачи таких кредитов зачастую были завышены или отсутствовали.

3. Экспансия иностранных банков владеющих дешевыми деньгами, что ускоряло и углубляло действие двух первых причин.
4. Ложная курсовая политика, которая путем ревальвации бо-ролась с инфляцией. В итоге еще более увеличилось отри-цательное сальдо текущего счета платежного баланса.
5. Повышение социальных выплат не соответствующее росту производительности труда в реальном секторе.
6. Высокая степень монополизации и низкий уровень эффек-тивности многих отраслей экономики. Монопольное положе-ние которых обусловлено действием внеэкономических фак-торов доминирования. Это положение препятствует предпри-нимательской инициативе, нововведениям, формированию ры-ночной среды и т. д.
7. Отсутствие стимулов к инвестированию. Для национальных инвесторов не сформирована среда, побуждающая к накопле-нию капитала, к его совершенствованию.
8. Отсутствие государственной стратегии развития Украины, ее экономической составляющей. Многие страны проходили этап модернизации, который предполагал наличие приоритетов и стимулов по их достижению.

Перечень причин далеко не полный, однако он показывает, в каком положении находится экономика нашей страны. Для выхода из кризиса следует понимать, что экономика это система, взаимодействующая с другими системами. Поэтому при формировании политики следует проводить не только экономические реформы, но и политические, социальные, образовательные... В самом общем виде государство призвано создать условия для функционирования конкурентной среды. Конкуренция понизит цены и будет способствовать повышению качества выпускаемых благ. В конечном итоге конкуренция способствует накоплению капитала, развитию форм частной собственности. В этом смысле, каждая последующая форма производственных отношений генетически связана с предыдущими. В теории получается автомагически, экономика развивается по своим законам. Но практика доказывает, что существует ситуация где экономические субъекты не заинтересованы в накоплении капитала, в получении экономических преимуществ в конкурентной борьбе. В дан-ном случае воспроизводство экономических преимуществ перед

конкурентами достигается за счет государственного вмешательства. Такое искаженное положение причины и следствия, положения экономической системы и соответствующих форм государственного регулирования консервирует экономическую и технологическую отсталость. Для преодоления последних, как и для выхода из кризиса, необходимы следующие действия. Во-первых, формирование условий для функционирования конкурентной среды. Что включает развитие рыночных отношений и ограничивает вмешательство государства, включая сокращение уровня государственных расходов. На смену психологии патернализма должны прийти рыночные отношения, которые подразумевают равные возможности для всех во всех сферах жизнедеятельности. Во-вторых, общество должно знать приоритеты развития, которые должны поддерживаться экономическими методами, инвестиционной, денежно-кредитной, промышленной и налогово-бюджетной политикой, изменениями институциональной среды. Производители должны быть информированы о желательных направлениях развития и нежелательных. Первые стимулируются, вторые пресекаются. В данном аспекте, низкий уровень эффективности производства, его высокая энергоемкость должны преодолеваться стимулирующими мерами, затем ограничительными и запретительными. В-третьих, главным ориентиром и фактором развития должен стать человек, во всем своем многообразии. Это требует повышения качества человеческого капитала, что может быть достигнуто только за счет преодоления экономической зависимости человека путем роста производительности труда.

Литература

1. Полетаев А., Савельева И. Длинные волны в развитии капитализма // МЭ и МО. — 1988. — № 5. — С. 71-86.
2. Мартыновский С. В. Эволюция капитала и становление нового общества (теория и практика). — Одеса: Друк, 2005. — 192 с.
3. Геець В. Макроекономічна оцінка грошово-кредитної та валютно-курсової політики України до і під час фінансової кризи // Економіка України. — 2009. — № 2. — С. 5-23.
4. Сучасна економіка як об'єкт економічної теорії. — Одеса: Пальмира, 2008. — 184 с.

Резюме

Автор розглядає специфіку подолання економічної кризи в Україні.

Рецензент канд. економ. наук, доцент А. В. Симонов

УДК 338.24:339.92

О. Г. Борисов, К. С. Колеснікова

РОЛЬ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У РЕГІОНАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

Найвагоміший досвід міжнародного співробітництва регіонів було отримано в сфері транскордонного співробітництва. Характерною особливістю сучасної Європи є не лише спільна культура та історія, а н велика кількість кордонів між державами. Господарська діяльність, торгівля тяжіли до центру, транспортні шляхи прокладалися паралельно до кордону, а існуючі до чергового переділу не використовувалися або ліквідовувалися. Така ситуація спостерігалася на західному прикордонні бувшого СРСР, де було розібрано багато кілометрів залізничного полотна європейського стандарту та побудовані більш широкі колії стандарту СРСР. Більшість населення прикордонних регіонів зіткнулася безпосередньо з військовими та релігійними конфліктами, що залишили у свідомості страхи та упередження. Такі відносини негативно впливали на готовність до встановлення нових контактів та можливої співпраці.

Транскордонне співробітництво у Європі почало активно розвиватися в 50-х роках, після II-ї Світової війни, коли представники багатьох прикордонних регіонів почали зустрічатися для обговорення можливості ліквідації кордонних бар'єрів та подальшого розвитку транскордонної співпраці. Основою цьому перед усім стали потреба покращення життєвого рівня населення, бажання стабільного миру, усунення непотрібних обмежень, а також інших факторів, які спричинили роз'єднання людей та організацій в прикордонних регіонах. Як не парадоксально, але на нових прикордонних територіях проходили два процеси паралельно — облаштування кордону з посиленням його бар'єрної функції та розвиток транскордонної співпраці, основною метою якої є нівелювання наявності кордону.

Водночас, у Європі відбуваються три, на перший погляд відмінні, але тісно пов'язані між собою процеси [21, с. 89-90]:

- Згортання кордонів всередині держав-членів Європейського Союзу, внаслідок чого їхні національні кордони перенеслися на зовнішній кордон ЄС, а тому стали зовнішніми відносно третіх держав. З 1995 року цей процес продовжувався водночас з розширенням ЄС.
- Намагання встановити інтелектуальні, культурні, політичні, економічні контакти з третіми державами, що знаходяться за зовнішніми кордонами ЄС.
- Процеси демократизації в країнах Центрально-Східної Європи та їх вступ до Ради Європи. Ці процеси безпосередньо впливають на всі прикордонні регіони у Європі. Не може уникнути цього впливу і Україна.

Зміна функцій кордонів. Для осмислення ролі та місця транскордонного співробітництва у територіальному розвитку та інтеграційних процесах доцільно ознайомитись з сучасними поглядами на ці проблеми вітчизняних та зарубіжних науковців, попередньо розглянувши функції кордонів та їх типологізацію.

З вітчизняних науковців найбільш повно питання щодо ролі транскордонного співробітництва висвітлює І. Студенников у роботі “Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку” [14]. Він базується на типологізації функцій кордону швейцарського географа Реміджіо Ратті — відомого науковця з проблем транскордонного співробітництва, який зазначає, що “кордон містить подвійну концепцію: в один і той же час він може слугувати чинником, що розділяє різні політично-інституціональні системи, і чинником, що забезпечує контакт між різними соціальними колективами”.

Виконуючи водночас розділяючи та контактну функції, згідно типологізації Ратті Р., кордони виконують роль:

- бар'єру (переважаючими є фактори відокремлення та закритості, також ефект економічної ізолюваності);
- фільтру (кордон є у цілому відкритий, але виконує фільтруючу функцію згідно завдань національної безпеки);
- відкритого кордону (домінуючою є контактна функція і здійснюється транскордонне співробітництво як складова інтеграційного процесу).

Студенніков І. вважає, що така типологізація є найбільш вдала для створення теоретичного підґрунтя для визначення місця транскордонного співробітництва у процесі європейської інтеграції. Погоджуючись з цим висновком, на наш погляд, доцільно розглянути також інші типологізації функцій кордону, які будуть важливі при осмисленні ролі транскордонного співробітництва на сучасному етапі.

Так, Томаш Коморніцкі зазначає, що в широкому розумінні кордони мали та мають три основні функції (17, с. 67-70):

- військову (бар'єр для чужоземної військової агресії);
- економічну (бар'єр для вільного руху товарів);
- цивільну (бар'єр для вільного переміщення людей).

Аналізуючи зміни функцій кордонів в Західній та Східній Європі, Т. Коморніцкі визначає, що одними з найбільш суттєвих показників, що характеризують кордон, зокрема в інтеграційних процесах, є рівень проникності та пропускну здатність кордону. Щоб зрозуміти їх важливість для транскордонного співробітництва, попередньо визначимо, що таке інтеграція з огляду на функції кордонів. Зазвичай, виділяють 5 етапів інтеграції:

- зона вільної торгівлі (взаємне усунення митних зборів, збереження незалежної митної політики відносно третіх країн);
- митний союз (усунення будь-яких обмежень у взаємній торгівлі і ведення спільної тарифної політики з третіми країнами);
- спільний ринок (додаткове введення вільного руху капіталу та робочої сили);
- економічний та валютний союз (спільна економічна та монетарна політика, тяжіння до введення спільної валюти);
- повна економічна інтеграція (об'єднання економік, що зумовлює політичну інтеграцію — перспектива федерації).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

У своїх інтеграційних процесах Європа, що зазначають багато вчених, пройшла шість етапів (фаз) зміни функцій кордонів у середині Європейського Союзу з одночасним посиленням контролю на зовнішніх кордонах ЄС [22, с. 39-40].

Фаза I. Залишаються військові функції, та, водночас, встановлюються функції економічного та цивільного кордону (подібна ситуація спостерігається у колишній Югославії).

Фаза II. Знижується роль функції військової, але утримується роль економічної функції (мита) та цивільної (утруднення виїзду — паспорт і в'їзду — візи)

Фаза III. Починаючи з цієї фази, економічна та цивільна функція кордону поступово обмежуються. Наступає лібералізація міжнародної торгівлі та паспортного контролю всередині Союзу при дотриманні повного візового контролю руху осіб і товарів із сусідніх країн з ЄС (наприклад, норвезько-російський кордон). З цієї фази можна говорити про початок економічної інтеграції.

Фаза IV. Міжнародна торгівля проходить подальшу лібералізацію, згідно з планами економічної інтеграції країн-членів ЄС. Впроваджується безвізовий рух при дотриманні контролю осіб та товарів із сусідніх держав (наприклад, польсько-німецький кордон).

Фаза V. Виникає повна свобода руху товарів (відміна в більшості випадках мита і митних зборів, реалізація третього етапу Економічної інтеграції). Безвізовий рух замінено повною свободою переміщення, працевлаштування і зміни місця проживання. Прикордонний контроль максимально спрощено і обмежено (наприклад, французько-швейцарський кордон).

Фаза VI. Повністю ліквідовано прикордонний контроль, попускається перетин кордону в будь-якому місці (кордон у рамках Шенгенської групи).

У даний час VI фаза охоплює кордони країн Шенгенської групи, V практично характерна для кордонів всіх країн Західної Європи, включаючи нових членів ЄС; IV — для всіх країн — суміжних з державами ЄС (крім країн СНД) та між країнами Південно-Східної Європи, що не є членами ЄС. Внутрішні кордони між країнами СНД і колишньої Югославії на даний момент постійно змінюються і не можна ще їх характеризувати якоюсь фазою [22, с. 41-42].

Якщо застосувати даний підхід до України, то можна сказати, що західний та південно-західний кордони України до розширення знаходились у III фазі, однак, на даний час повернулися у II фазу. Інші кордони України, що були внутрішніми у СРСР, також перебувають у II-й фазі, проте підписання угоди про Єдиний економічний простір, при дотриманні всіх умов щодо

зони вільної торгівлі, створює передумови для визначення функцій кордону, що характерні для IV-V фаз.

Таким чином, транскордонне співробітництво як чинник інтеграційного процесу, спрямоване на досягнення як мінімум V-ї або VI-ї фази зміни функцій кордону, тобто направлене на повну ліквідацію будь-яких обмежень щодо руху через кордон.

Всередині Європейського Союзу кордони практично не мають бар'єрних функцій, однак вони значно посилюються на його зовнішніх кордонах. Це відчули на собі українці, що встигли звикнути до цільного в'їзду у всі сусідні держави, а вимушене, на вимогу ЄС, введення візового режиму значно ускладнило ці поїздки. Тому, дуже важливо розвивати транскордонне співробітництво і створювати полегшені умови для прикордонного руху громадян. Таким чином, і огляду на цілі розвитку транскордонного співробітництва треба виділити три групи кордонів: внутрішні кордони ЄС; зовнішні кордони ЄС; кордони між країнами — не членами ЄС. Основна роль транскордонного співробітництва у інтеграційних процесах визначається можливістю прискорення процесів вирівнювання якості життя населення прикордонних територій, зокнайменше, до середньоевропейського та досягнення вільного руху товарів, людей і капіталів через кордон до повної інтегрованості простору. Ці процеси прискорюються також глобалізаційними чинниками. Можна сказати, що ТКС є попереднім та доповнюючим елементом інтеграції держави.

Поняття транскордонного регіону. Зміна функцій кордону, поява крім бар'єрної — контактної, або інакше кажучи — інтегруючої функції, зумовила зміну наукової термінології при аналізі територій, безпосередньо прилеглих до кордону — прикордонної зони та прикордонної смуги [13, с. 7-8]. За визначенням прикордонна зона визначає території районів, міст, селищних рад, що прилягають до державного кордону і у яких запроваджено відповідний режим. Прикордонна смуга визначається в межах 2-50 км від кордону залежно від чинного законодавства конкретної держави. Ці дефініції фактично визначають режим перебування у прикордонних територіях людей та товарів і, із зменшенням ролі бар'єрної функції кордону, замінюються на поняття прикордонний регіон. У Рекомендаціях щодо транскордонного співробітництва для місцевих та регіональних органів влади в Європі пропонується використання адміністративного підходу до

визначення прикордонної території, який полягає у визначенні останньої як адміністративно-територіальної одиниці держави, що знаходиться на рівні, безпосередньо нижчому після державного. Тобто, ставиться знак рівності між прикордонною територією та прикордонним регіоном держави.

В науковій літературі і в практиці використовується різне тлумачення регіону. Для даного дослідження найбільш важливим аспектом визначення регіону є його адміністративний статус з огляду на компетенції щодо можливостей здійснення співробітництва, і намагання відокремити застосування “міжрегіональний”, який не відноситься у цьому сенсі до співпраці адміністративних територій.

Як подається у тлумачному словнику, регіон — певна територіальна одиниця (район, область, зона), що вирізняється з поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (географічними, геологічними, етнографічними, економічними тощо) [18, с. 102-103]. Для більшості досліджень таке тлумачення буде достатнім, проте, для нашого дослідження дуже важливий також аспект цілісності регіону, взаємозв’язок між його елементами. Тому, ми погоджуємося із В. Гранбергом, який у своїй фундаментальній книзі “Основи регіональної економіки” подає найбільш загальне поняття регіону, — ні визначена територія, що відрізняється від інших територій рядом ознак і яка має деяку цілісність, взаємозв’язок елементів, які її і складають. Це поняття регіону є абстрактним та передбачає, що його конкретизація та змістова інтерпретація здійснюється при виділенні визначених типів регіонів.

Поділ території на регіони проводиться у відповідності з поставленими цілями, тобто завжди є цільовим або проблемно-орієнтованим. Очевидно, що для однієї території може бути побудовано багато способів її поділу або видів районування. Кожний регіон (крім світу у цілому) може бути представлений як елемент деякої ієрархічної системи регіонів [19, с. 14-15]. Первинним елементом системи є місце — гранично малий регіон (теоретично — це географічна точка). Таке представлення регіону необхідне, щоб показати місце транскордонного співробітництва у системі регіонів. Уданому дослідженні нами приймаються до уваги лише територіально-адміністративні регіони, що знаходяться на рівнях, нижчих від державного. І транскордонне спів-

робітництво і міжрегіональне (а також між територіальне) стосуються лише цих видів регіонів.

Для розуміння змісту між територіального та транскордонного співробітництва і, враховуючи членство України у Раді Європи, звернемося до трактувань “регіону” у Європі. Так, в нормативних документах Ради Європи та Європейського Союзу чітко визначено, що розуміється під поняттям “регіон”. Перше таке визначення подається в ст. 2, розділу 2 Статуту Асамблеї Європейських регіонів: регіон, в принципі, визначає органи місцевої влади на рівні, який знаходиться безпосередньо після центрального уряду та мають політичне право представництва, втілюване обраною регіональною Асамблеєю” [15, с. 56-57].

Більш повно “регіон” визначається у Декларації Асамблеї Європейських регіонів: “Регіон — це територіальне утворення, встановлене, згідно з законодавством, на рівні, який є безпосередньо нижчим після державного, і наділене правом політичного самоврядування. Регіон визнаватиметься національною конституцією або законодавством, яке гарантує його автономію, самобутність, владні повноваження та організаційну структуру”. Ці визначення акцентують поняття регіону в організаційно-політичному аспекті, проте, для нашого дослідження необхідно ширше тлумачення регіону як територіальної системи, що в свого чергу, дасть можливість чітко визначитись з дефініціями прикордонний та транскордонний регіон та їх специфікою. Тому доцільно навести тлумачення регіону відповідно прийнятої Європарламентом у 1988 році Хартії регіоналізму у ЄС, де під регіоном розуміється гомогенний простір, що має фізико-географічну, етнічну, культурну, мовну спільність, що включає спільність історичної долі і особливо істотно — спільність господарських структур. Відповідно з цим тлумаченням далі буде розглянута методологічна схема дослідження транскордонного регіону як територіальної суспільної системи (скорочено — територіальний регіон). До такої узагальнюючої концепції поняття регіону останнім часом звертаються багато науковців [14, с. 75-78]. Для між територіального та транскордонного співробітництва це важливо, бо підписання відповідних угод вимагає рівнозначних компетенцій територій з обох сторін. Мова йде про те, що угоди укладаються на рівнях область — область, район — район, місто — місто тощо.

Поряд з елементами та механізмами внутрішньої структури економіки регіону обов'язково вивчаються економічні зв'язки даного регіону з іншими регіонами країни та з регіонами інших країн. Завдяки міжрегіональним зв'язкам формуються системи взаємодіючих регіонів, а економіка кожного регіону стає частиною одної або декількох регіональних систем [19, с. 14-15]. В даному дослідженні нас цікавитимуть зовнішні зв'язки регіонів, які реалізуються через міжнародне співробітництво регіонів, а не міжрегіональне співробітництво внутрішніх регіонів держави.

При виділенні регіонів з позицій адміністративного та економічного управління, прикордонний регіон визначається як територія, що охоплює одну або декілька адміністративно-територіальних одиниць однієї держави та прилягає до державного кордону.

Поняття транскордонного регіону необхідне для характеристики певної території, яка охоплює суміжні території сусідніх держав. Транскордонний регіон можна виокремити і на другому рівні після державного — тобто на рівні району (наприклад, для випадку українсько-польського кордону — це рівень район-повіт). Таке виокремлення завжди є цільове [14, с. 138-140].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Для того, щоб глибше визначити місце між територіального та транскордонного співробітництва в регіональному розвитку, звернемося до сучасної парадигми регіонального розвитку, яка орієнтована на більш повне врахування інтересів територіальних співтовариств, покладення відповідальності за розвиток регіонів на місцеві органи влади, взаємну координацію діяльності центральних та місцевих влад, а для прикордонних регіонів — також координацію місцевих влад суміжних територій. Тобто, сучасна регіональна політика “здебільшого має орієнтуватися не на міжрегіональний розподіл, а на мобілізацію місцевого потенціалу та ресурсів”, і тоді місце міжнародного співробітництва регіонів у регіональному розвитку визначається його здатністю по активізації та ефективного використання існуючого потенціалу спів працюючих регіонів.

Для України, особливо для її регіонів, процеси між територіального та транскордонного співробітництва нові і необхідно певний час, щоб і па державному і на регіональному рівнях усвідомили їх важливість убезпечили організаційно-правові, фінансові та кадрові можливості її активізації участі регіонів у

міжнародному співробітництві і метою більш ефективного використання природно-ресурсного потенціалу територій і підвищення життєвого рівня населення.

Регіональна політика розвитку транскордонного співробітництва цілеспрямована діяльність держави та територіальних органів влади:

- 1) повинна бути складовою частиною (розділом) регіональної політики в Стратегії соціально-економічного розвитку держави, а також її зовнішньої та зовнішньоекономічної стратегій; а також враховувати основні засади формування пост-індустріального суспільства;
- 2) має бути багаторівневою: формуватися на міжнародному, національному, регіональному та локальному рівнях;
- 3) має визначати законодавчі та інституційні рамки, базуватися окрім загальних принципів, на специфічних, мати спеціалізовані інструменти, власні організацію, методи та форми її розробки та реалізації;
- 4) необхідними складовими регіональної політики розвитку транскордонного співробітництва є чітко сформульовані цілі, об'єкти, і суб'єкти і засоби реалізації (здійснення).

Література

1. Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16.04.1991 року.
2. Закон України “Про міжнародні договори” від 22.12.1993 р.
3. Закон України “Про приєднання до Європейської хартії місцевого самоврядування”, № 452/97-ВР від 15.07.1997 року.
4. Закон України “Про місцеві державні адміністрації”, № 586-XIV від 09.05.1999 року.
5. Указ Президента України від 13.12.2003 р. № 1433/2003 “Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки”
6. Указ Президента України від 28.04.2004 року № 493/2004 “Про Стратегію економічного та соціального розвитку України “Шляхом європейської інтеграції на 2004-2015 роки”
7. Закон України “Про транскордонне співробітництво” від 24.06.2004 року.
8. План дій “Україна — Європейський Союз на 2005-2007 роки” від 12.02.2005 року.

9. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 року № 1819 “Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007-2010 роки”.
10. Борисов О. Маркетинговое позиционирование: коммуникативные составляющие // Труды Одесского политехнического Университета. Научный и производственно-практический сборник по техническим и естественным наукам. — 2004. — Спецвыпуск, т. 3. — С. 174-179.
11. Борисов О. Маркетинг территорий: организационные инновации регионального сотрудничества // Деловая Одесса. — № 16 (103). — 22.04.2005.
12. Борисов О. Адаптивные технологии продвижения Еврорегиона “Нижний Дунай” (Коммуникации, паблик и инвест рилейшнз) // Маркетинг та менеджмент: Наука і освіта — 2005: Мат. VIII міжн. наук.-практ. конф. (7-21 лютого 2005 року). — Дніпропетровськ, 2005. — Т. 78. — С. 22-25
13. Мікула Н. Організаційно-фінансовий механізм міжрегіональної та транскордонної співпраці // Вісник Тернопільської акад. народного господарства. — Тернопіль, 2006.
14. Мікула Н. Про основні проблеми та заходи щодо активізації розбудови транспортних коридорів в Україні // Економіст. — 2006.
15. Мікула Н. Розвиток комунікаційної інфраструктури у прикордонному регіоні та його особливості // Інфраструктурне забезпечення конкурентної економіки регіонів (методологія і механізми) / НАН України, ІРД, за ред. П. Беленького. — Львів, 2006.
16. Мікула Н. Чи потрібні нам спеціальні економічні зони? // Зовнішньоекономічний кур’єр. — 2006.
17. Мікула Н. Державна регіональна політика у транскордонних областях. Транскордонне співробітництво // Регіональна політика та механізми її реалізації: Моногр. / Колект авторів, за ред. акад. НАН України М. І. Долішнього. — К.: Наукова думка, 2006.
18. Мікула Н. Габрель М. Проблемний каталог регіону — нові підходи до територіальної політики // Регіональна економіка. — 2006.
19. Олейник А. Институциональная экономика: Уч. пособ. — М.: ИНФРА-М, 2007.

20. Полтерович В. Институциональные ловушки и экономические реформы // Экономика и математические методы. — 2007. — Т. 35, вып. 2.
21. Карпатський єврорегіон 2007 / Міжнародний секретаріат Карпатського єврорегіону. — Ніредьгаза, 2007.
22. Киреев А. Международная экономика: Уч. пособ. для вузов. — М.: Международные отношения, 2007.

Рецензія

Для осмислення ролі та місця транскордонного співробітництва у територіальному розвитку та інтеграційних процесах доцільно ознайомитись з сучасними поглядами на ці проблеми вітчизняних та зарубіжних науковців, попередньо розглянувши функції кордонів та їх типологізацію.

Рецензент доктор економ. наук, професор О. С. Редькін

УДК 342.001.8

П. Г. Радько

**КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА ПРО ВІЧОВІ ТРАДИЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

Політичні системи з демократичними атрибутами не є винятково прикметою нашого часу. У багатьох куточках світу люди століттями обирали своїх племінних вождів, зокрема демократичні політичні інститути віддавна діяли на рівні села [14, с. 23]. М. Грушевський наголошує, що вже у праукраїнців існували “сільська громада”, “городські союзи” [2, с. 359, 363]. О. Субтельний зауважує: основною політичною одиницею східних слов’ян було плем’я, а скупі дані про суспільну організацію людності того часу свідчать про те, що в руках вождя роду і племені зосереджувалася широка влада, використання якої диктувалося звичаями і традиціями; важливі питання вирішувалися шляхом згоди між старійшинами, які збиралися на племінні ради й були чільними постатями політичного життя, починаючи від найнижчого рівня — общини, і аж до найвищого — союзу племен (такого, скажімо, як існував у полян, сіверян і древлян, тобто праукраїнців) [13, с. 67]. Отже, поняття демократії, як пише, наприклад С. Гантінтон, було відоме ще в стародавньому світі. Сучасна демократія — це не просто демократія села, племені чи міста-держави; це демократія національної держави, і виникнення її тісно пов’язане саме з державним розвитком [14, с. 23].

Звідси й актуальність проблеми дослідження, адже боротьба за конституційне визнання національної ідентичності українців та їх право на власну державу в усі часи була пріоритетною. Чому ми говоримо про історію влади в контексті вічових традицій, а не, про приміром, про історію релігії чи голодомору, історичну спадщину якогось дослідника чи історію поезії? Просто влада, за словами К. Поппера, впливає на всіх, а поезія лише на небагатьох [10, с. 294]. Люди схильні обожнювати владу, але, безсумнівно, таке обожнювання — із найгірших різновидів людського ідолопоклонства, пережиток часів гноблення і рабства, породжений страхом, емоцією. Політична влада стала осердям

“історії”, ще й тому, що “державні мужі” завжди прагнули обожнювання і могли втілювати це своє бажання в життя [10, с. 294]. Багато істориків писали під наглядом імператорів, королів, князів, диктаторів, генеральних секретарів, а сьогодні продовжують писати під впливом і за бажанням деяких президентів, акцентуючи увагу на тих чи тих історичних подіях, роблячи “потрібні висновки”, даючи “конкретні рекомендації”.

Історія Київської Русі та її система вічових традицій, насичених звичаями народоправства, викликає значний інтерес дослідників і знаходить своє ґрунтовне відображення в науковій спадщині М. Брайчевського, М. Грушевського, М. Довнар-Запольського, Д. Дорошенка, М. Костомарова, М. Котляра, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, О. Пріцака, Б. Рибаківа, О. Рента, В. Рички, П. та О. Толочків, Н. Яковенко та ін. Для наукового аналізу вічових традицій України-Русі та їх важливості для сучасного процесу державотворення, тісно переплетеного з європейськими орієнтирами, вагоме значення мають праці зарубіжних дослідників, зокрема Ж. Мере, К. Поппера, Е. Сміта, С. Гантінгтона та ін.

Відомо, що Києворуська держава — один із найскравіших політичних феноменів середніх віків — започаткувала державотворчу традицію українського народу. Не будучи ще державою в сучасному розумінні, адже більшість засад державності — централізоване управління, бюрократична система, державницька ідея, політичні інститути, політичні механізми і соціальні протиріччя — щойно зароджувалися, вона проте, заклала фундамент українського народу в устремлінні до найвищого рівня своєї політичної організації — суверенної Української держави [8, с. 26].

У часи княжої України-Русі укладення договору князя з дружиною, боярською думою та вічем було предтечею суспільного договору в державі, яким повноправно вважається перша українська конституція Пилипа Орлика (1710) та сучасна Конституція України (1996). Проте шлях незалежності, пройдений Україною, був і залишається складним з багатьох причин. Окрім утвердження суверенітету, пошуку оптимальних варіантів виходу з економічної кризи, розв'язання нагальних і болючих соціальних завдань, доводиться вирішувати й небувалої гостроти політичні проблеми. В процесі становлення держави нашому суспільству, фактично, так і не вдалося позбутися політичного

протистояння, яке з різною силою, масштабністю та спрямуванням постійно супроводжує процес творення. Ця конфліктність була і є, по суті, формальним виявом боротьби за владу. Саме навколо влади, яка виступає водночас джерелом та сферою зіткнень інтересів, і зосереджується основна напруга суспільних колізій. Боротьба за владу, сфери впливу, власність, за право бути причетним до прийняття політичних рішень тощо в останні роки подеколи набувала таких загрозливих розмахів, що під сумнів ставилося навіть збереження Україною свого суверенітету [5, с. 160].

У зв'язку із цим є необхідність черговий раз звернутися до Конституції Пилипа Орлика, яка і сьогодні репрезентує теоретичну й практичну еталонність державного будівництва, хоч, через відомі обставини, як унікальний документ залишається тільки історико-правовою пам'яткою. Ця українська хартія і сьогодні орієнтує нас на використання світового досвіду та вивчення власних історико-правових традицій, обрання найбільш прийнятних форм суспільного життя: “Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює, інших звільняє, одних возвеличує, інших притискає” [7, с. 25].

Українське правове творення випереджає класичну, як вважають, Конституцію США на 77 років: та була прийнята 1787 року, і одного із співавторів мала також українець — Семена Адамович, або Самуеля Адамса, сина політичного емігранта з України (1709) Петра Адамовича [11, с. 32]. Ж. Мере, зауважує, що Америка — демократична країна тому що по суті, не має власної історії. Цитуючи А. де Токвіля, вчений акцентує увагу на висновку: тут “менше традицій, котрі потрібно подолати, менше інтересів, які потрібно захистити, менше можновладців, яких необхідно приборкати” [11, с. 97].

Конституція Пилипа Орлика проголошувала європейські ідеї суспільного договору, парламентаризму, природних прав людини, громадянина та народу, правової і соціальної держави, державної релігії. Разом із тим популяризувалися важливі принципи реалізації цих гуманістичних ідей: принцип конституціоналізму, народного суверенітету і незалежності, поділу влади на три незалежні гілки, всезагального рівного виборчого права, обмежен-

ня і контроль за виконанням повноважень глави держави, виборність усіх державних посад знизу доверху: “Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного права для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні і публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку?” [7, с. 30].

Ознайомлення з вічовим устроєм наших далеких пращурів, із його побутовим колоритом дозволяє пильніше усвідомити його сутність і глибше зрозуміти сучасні проблеми парламентської демократії в Україні. Для цього потрібно в історичному контексті розглянути питання про те, яким було співвідношення віча та князівської влади, а також з'ясувати походження і згортання вічової основи Київської Русі.

Про віче (народне представництво у формі зібрання) доцільно судити за тими його проявами, які дають про себе знати за нормального плину речей. У такому випадку сутність вічового порядку матиме спільну точку дотику з сучасним правом державних утворень, визнаних світовим співтовариством і Організацією Об'єднаних Націй. Кожна незалежна держава є носієм верховної влади, а її джерелом у демократичних суспільствах є народ. Ця верховна влада у давній Русі перебувала у володінні двох суб'єктів — віча та князя. В окремих випадках, залежно від конкретних умов життя кожної окремої землі, перевага владарювання схилялася в той чи інший бік.

Наприклад, у Києві, Новгороді, Полоцькій землі віче набуло значного розвитку, а в інших землях участь народу в управлінні була менш відчутною, проте скрізь діяла і визначалася ця форма організації влади. Практично можливості більшого або меншого вияву вічової волі залежали ще й від характеру та сили другого чинника влади ? князя. Якщо той користувався значним особистим впливом і авторитетом, віче перебувало в стані спокою, бездіяльності. Інколи в князя була перевага сили, і він завойовував престол, тримався винятково за допомогою військового контингенту, що вело до припинення нормальних взаємин між вічем і князем [1, с. 26].

Отже, віче не було випадковим, бунтівним, охлократичним явищем часів Київської Русі: з державної точки зору, воно було носієм верховної влади в державі. У цьому розумінні руські вічові збори відігравали таку саму роль, як народні збори в Римі або Афінах. Проте, як зауважує С. Гантінгтон, народні збори стародавніх греків та римлян відсторонювали від участі в політичному житті жінок, рабів, а часто й інші категорії населення, наприклад, мешканців — іноземців [14, с. 23]. Одначе віче відрізняється від них своєю неорганізованістю, і це зрозуміло, адже ми маємо справу з народною установою в її давній формації. Доречно нагадати, що й грецька історія знає період безформенних народних зібрань із такими самими невизначеними взаєминами царської влади до народної трибуни (пригадаймо, як описують гомерівські поеми народне зібрання). Щоб подібне заявило про себе і в давніх германців.

Можна припустити, що вічове життя давньої Русі не носить характер виняткового явища: воно взагалі властиве народам на певному етапі їх розвитку. У деяких народів безформенна вічева стихія формувалася протягом певного часу, доки не переросла в струнку державну інституцію (наприклад, у Стародавній Греції — в народні збори, у середньовічній Англії — у представницький орган (парламент), в Німеччині — у виборчі сейми) [1, с. 27]. Сьогодні в деяких країнах парламенти мають свої спеціальні назви: конгрес — у США, кортеси — в Іспанії, стортинг — у Норвегії, сейм — у Польщі, кнессет — в Ізраїлі, альтинг — в Ісландії і т. ін. Уперше парламент було створено в Ісландії (930) та в Англії (1215) як органи станового представництва [9, с. 241].

Доречно зауважити, що сьогодні можна прочитати заяви новітніх українських істориків, які з романтичним присмаком педалюють тезу, що конституція Пилипа Орлика є першою в світі писаною конституцією. Проте, спираючись на конкретні джерела, цей факт заперечує С. Гантінгтон: основні Законоположення Коннектикуту, прийняті громадянами Гартфорда і наближених містечок 14 січня 1638 року, стали “першою писаною конституцією сучасної демократії” [14, с. 25]. Інший авторитетний дослідник Ж. Мере нагадує, що під час Великої Французької революції монархові було подано документ, якому той мусив підкорятися задля збереження своєї влади, а називався текст “Біль про права” і датувався він 1689 роком [6, с. 48]. У цьо-

му документі формулювалися по суті конституційні статті щодо обмеження влади короля і посилення ролі парламенту, зокрема: “1) Посягання королівської влади на призупинення чи виконання законодавчих актів без погодження з парламентом є незаконне. 2) Посягання королівської влади на відміну чи виконання законодавчих актів, якщо воно узурповане й виконується в останню чергу, є незаконним. 3) Будь-яке карбування монет на потреби Корони під приводом прерогативи королівської влади без погодження з парламентом є незаконним” (цит. за: [6, с. 48]).

На Русі такого взаємоскорднування влади не сталося, і важко сказати — чому: чи не зуміли наші пращури позбутися від деяких негативних нюансів вічного життя, чи причиною цього були особливі умови подальшого існування, зокрема зовнішні азіатські впливи (монголо-татарське панування). Відповідь на це болюче запитання шукав уже автор “Історії Русів”: “Але як ця країна, наче б створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ зазнала всіляких плюндрувань, згуби та всепалення і, так би мовити, залита і напоєна кров’ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що цілим?” [3, с. 33].

Початки давньоруського віча — у звичаях давніх слов’ян. Так, письменник VI століття Прокопій повідомляє, що слов’яни не підкоряються одній особі, а давно живуть при народному управлінні. Описаний ним звичай стосовно східних слов’ян підтверджується першими сторінками нашого Початкового літопису, який наводить беззаперечні докази того, що в епоху створення держави, тобто коли ще продовжували панувати форми племінного побуту, віче було необхідним органом, на якому обговорювалися всі справи, які торкалися племені або одного якогось міста. Історикам відомо про племінних начальників, що мали більш-менш постійну, династичну владу у своєму племені, спадкову або виборну, коли члени певної династії народним обранням “дістаються на становище племінного провідника” [2, с. 369]. У фрагменті літопису про повстання древлян проти Ігоря добачаємо, як древлянське плем’я всі справи свої вирішувало на вічі: “діє вся Древлянська земля”. Найдавніші руські договори, наприклад, угоди з греками, містять у собі вказівки на те, що вони укладаються “від всіх людей руської

землі”. Цікаво, що навіть руські люди XII століття глибоко переконані в початковому існуванні віча [1, с. 28].

Племенне віче є першим етапом у розвитку цього продержавного інституту. Воно не залишилося незмінним протягом усієї нашої давньої історії. За правління перших князів віче не мало можливості відігравати важливу роль, за винятком Києва та Новгородода, тобто племен полян і новгородських слов’ян, у середовищі решти племен руські князі тримали свою владу на військовій силі. Коли князь господарював за допомогою найманого війська, як правило іноземного, то голос віча не міг бути відчутним або впливовим. Однак вічове життя не було до кінця знівельоване військовою силою. Цей управлінський орган продовжував займатися справами, які торкалися племені або проблем окремих міст, оскільки князі зовсім не цікавилися такими, вдовольняючись даниною [1, с. 29].

Значення віча зростало, щойно розпалювалися міжусобиці в княжій родині, як це було, наприклад, після смерті Володимира Великого: Святополк задобрює київське віче, а новгородці ведуть Ярослава на киян. Із розвитком князівств віче втрачає свій племінний характер, тому що князівства не завжди співвідносилися з давніми кордонами племені. У цей період, тобто з кінця XI століття, починається швидкий розвиток вічових відносин. В основних давніх племінних центрах з’являються князі, які змушені рахуватися з вічевими зборами. Навіть онуки Ярослава були занадто слабкими, щоб не підкорятися рішенням віча. Значення княжої влади через нові історичні обставини значно знижується, крім того, князі у цей не настільки заможні, щоб утримувати військо з іноземців, тож їх дружинники — місцеві земські люди або люди, які адаптувалися до земства [1, с. 29].

До цих причин послаблення княжої влади і посилення віча додавалося ще й те, що княжа політика становила собою систему грубого егоїзму, безкінечні міжусобиці, поділи волостей, переміщення князів з одного престолу на інший, пов’язані з постійним пошуком більших прибутків. Така політика не могла, звичайно, викликати до себе довіри з боку населення. Тому віче змушене було саме піклуватися про народну безпеку. У зв’язку із цим можна помітити таке прикре роздвоєння політичних дій: князь оголошує війну, віче не проявляє бажання її вести, або навпаки; або ж місто обложене ворогом — віче пропонує кня-

зю покинути престол і впускає ворога: навіть йому загибель через князя тощо. Подібні факти (а вони багаточисельні) є протестом проти егоїзму князів. Ще давньокитайський мислитель Лао-цзи застерігав: “Якщо зала наповнена золотом і яшмою, то ніхто не в силах їх зберегти. Якщо багаті і знатні проявляють кічливість, вони самі накликають на себе біду” [4, с. 6].

Усе це підвищує політичне значення віча. Але, з іншого боку, в ньому проявляються і симптоми слабкості. Тривалий час існувала тенденція, за якою рішення віча центрального міста було обов’язковим і для його передмість. Адже центральні міста, утягуючи передмістя у свою політику, вели себе також егоїстично, тому що не завжди могли або виявляли особливе бажання відвернути для передмість неприємні наслідки своєї політики, наприклад, облогу, розорення міста і т. п. Від того кожне передмістя намагалося перетворитися в самостійне князівство, а це відокремлення вже послаблювало могутність всієї землі [1, с. 30].

Таким чином, із останньої чверті XI століття помітне посилення віча через послаблення княжої влади, а вже з другої половини XII століття відчутні певні ознаки послаблення впливу віча центрального міста внаслідок виокремлення передмість.

Найвищий розвиток вічевого порядку якраз співпадає з усіма значними змінами в Київській Русі. Ці зміни, у свою чергу, і привели до припинення вічевої традиції та перервали її продовження. Причин, які зумовили падіння віча, було декілька. До того ж, ці фактори не однакові для східної та західної Русі. Нашестя татар було однією з серйозних причин, що зумовили існування віча в північно-східній частині Русі. Як відомо, основне право віча було обрати князя й контролювати його діяльність. Тепер хан давав ярлик князю на князювання; віче втратило свої попередні повноваження, тим більш, що контроль над таким “наставленим” князем був безперспективним або й неможливим.

Та ця зовнішня причина згорання ролі віча в політичному житті Київської держави була не єдиною. Адже віче — творіння городової Русі, дітище мобільного торгівельного населення. У північно-східній Русі умови життя були зовсім іншими, ніж у торговій Дніпровській або Волховській землі. Сільському мешканцю було важко відгукуватися на всі явища політичного життя, у нього, без сумніву, а інтерес до них був менший. Цей переворот у господарському побуті населення у зв’язку з татар-

ськими погромами і слід вважати причинами, які зупинили тут подальше функціонування та розвиток віча. Князівство перетворилося на вотчину князя, якою він міг розпоряджатися на власний розсуд [1, с. 31].

У західній частині Русі монголо-татарська навала не мала таких наслідків, як у північно-східній: татари пройшли по всіх землях (Смоленській, Чернігівській, Київській, Галицько-Волинській), їх влада тут була недовготривала несильна. Тому і віче продовжувало своє існування. У цих землях осіли свої місцеві династії, а віче працювало більш спокійно й, за небагатьма винятками, мирно вживалося із спадковою княжою владою. Однак, уже з другої половини XIII ст. західно-руська земля піддається захопленню з боку сусідніх литовських князів і через 200 років повністю входить у розширену Литовсько-Руську державу. Віче деякий час продовжує існувати при литовських князях, хоча і втрачає своє політичне значення: втрата політичної самостійності перетворила його в місцеву самоврядну одиницю. Але й ця форма віча з початку XV ст. поступово змінюється внаслідок реформації державного та суспільного укладу Литовської Русі: держава починає об'єднуватися, у ній розвиваються соціальні стани та народжується новий політичний орган — сейм.

Історики XIX — першої половини XX ст. схильні були ідеалізувати віче як символ “народовладдя”, проте сьогодні більшість фахівців оцінює його вельми скептично. Як переконливо доведено, тон вічам — реліктові племінних сходів, що їх скликали в надзвичайних випадках, — завжди задавали не городяни, а боярсько-дружинні угруповання. “Старші мужі”, використовуючи “просту чадь” у політичній боротьбі, маніпулювали її настроями, а інколи провокували і скликання самих віч, і спалахи анархії, якими раз у раз супроводжувалися вічові зібрання, коли йшлося про зміщення небажаного князя чи запрошення на княжий престол вигідної для місцевої знаті кандидатури. За приклад можуть слугувати заворушення в Києві 1068, 1113 та 1157 років, коли “чорні люди” грабували двори багатіїв, купців-ливарів і навіть самого князя. Придушуючи “крамолу суцюю в людях”, князі відповідали кривавими репресіями. Наприклад, київський князь Ізяслав Ярославич, якого вибух невдоволення киян 1068 року примусив навіть тимчасово втекти з міста, повернувшись, як оповідає літописець, “порубав киян “...” числом сімде-

сят чоловік, а других осліпили, а інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання” [15, с. 73].

Проте, як зазначав Е. Сміт, “за національними канонами всі нації мають належне — й гідне — минуле; потрібно тільки віднайти його, “...” українці віднайшли свої витоки і славне минуле в козацьких традиціях і, ще глибше, в Київській Русі” [12, с. 129]. І сьогодні, замість того, щоб ставати в позу пророків, романтиків чи, ще гірше — популістів, ми повинні стати творцями своєї долі: як зауважував К. Поппер, навчитися чинити так добре, як можемо, і знаходити свої помилки. І коли ми відкинемо ідею про те, що історія влади буде нашим суддею, коли ми позбавимося хвилювання з приводу того, чи виправдає нас історія, чи ні, тоді, можливо, досягнемо успіху у встановленні контролю над владою. У такий спосіб ми зможемо навіть у свою чергу, виправдати історію, адже їй украй потрібне виправдання [10, с. 304].

Література

1. Довнар-Запольский М. Политический строй древней Руси. Вече и князь. — М.: Т-во И. Д. Сытина, 1906. — 64 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — Т. 1. — 736 с.
3. Історія Русів / Пер. І. Драча. — К.: Рад. письменник, 1991. — 318 с.
4. Лао-цзы / Сост. В. В. Юрчук. — Мн.: Соврем. слово, 2004. — 224 с.
5. Литвин В. М. Творити Україну Велику. — К.: Лі-Терра. — 384 с.
6. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. — Львів: Кальварія, 2003. — 216 с.
7. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К.: Знання України, 1993. — С. 25-37.
8. Політична історія України: Посіб. для студ. вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри. — К.: Академія, 2001. — 488 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.
10. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — 494 с.

11. Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів: Світ, 1991. — 96 с.
12. Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. — К.: К.І.С., 2004. — 170 с.
13. Субтельний Орест. Україна: історія. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. — 368 с.
15. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2006. — 584 с.

Резюме

Статья посвящена анализу вечевых традиций Киевской Руси в контексте Конституции Филиппа Орлика. Анализируется система вечевых традиций, которые пронизаны атрибутами народовластия и вызывают значительный интерес исследователей. В результате научного анализа вечевых традиций Киевской Руси доказана их важность для современного процесса государственного строительства не только в Украине, но и в странах Восточной Европы.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Ю. В. Волошин

УДК 390+947.010+393.3+477.7(043.5)

С. Г. Курмоярцев

ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я, ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Необхідність проведення широкомасштабних досліджень в області реконструкції давнього клімату і ландшафту була усвідомлена істориками античного Причорномор'я відразу після того, як спеціалісти цих дисциплін цілком відкинули ідею стагнації природних процесів у голоцені. Велике значення реконструкції палеосередовища в процесі природно-антропогенної взаємодії відстоюється нині багатьма дослідниками [див.: 1; 2; 4].

Однією із складових цієї реконструкції, є дослідження палеогеографії берегів Чорного моря, на які грецькі колоністи виводили свої апоїкії. У вітчизняній археологічній науці питанню палеогеографії Північного Причорномор'я епохи грецької коло-

нізації приділяється особлива увага. В тому чи іншому випадку проблему впливу евстатичних коливань рівня Чорного моря і геоморфології берегів на ступінь збереженості античних поселень і хід колонізації розглядали П. М. Долуханов [8], І. В. Бруяко [4; 5], М. В. Агбунов [1] та ін. Важливість комплексного підходу у вивченні берегової смуги акваторії моря у давнину, підкреслювали П. О. Карішковський та І. Б. Клейман, які вважали, що зміна рівня Чорного моря, режиму стоку рік, які впадають у нього, відповідні переміщення берегової лінії, комплексна взаємодія таких чинників, як тектонічні зсуви, акумуляція наносів і хвильовий режим, — повинні брати до уваги дослідники античних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я [11. 17]. Останнім часом на цю тему з'явилися дуже цікаві роботи А. О. Ніконова [15, с. 157; 16], а також І. В. Бруяко та В. А. Карпова [5, с. 87-97], А. Л. Чепалигі [19, с. 170-182].

Основним завданням палеогеографії є пошук методів співвідношення звісток давніх наративних джерел, даних польових досліджень і топографії пам'яток античного часу. Проте, часто складається враження, що палеогеографічні реконструкції навмисно ув'язуються відповідно до ustalених уявлень про топографію і хронологію античних міст регіону, явно пристосованих до складених в історіографії колонізаційних концепцій. У кращому випадку палеогеографічні дослідження обмежуються на практиці підводними пошуками затоплених ділянок давніх городищ із метою уточнення їхньої площі [2].

Основна увага при упорядкуванні подібних реконструкцій приділяється таким явищам, як трансгресії і регресії рівня Чорного моря. При цьому, не враховується найважливіша роль геоморфології берегів і ділянок дна акваторії на активність ерозійних процесів. Урахування подібної інформації потребує спеціальної геологічної підготовки. Саме тому палеогеографічні реконструкції берегів акваторії Чорного моря, пов'язані, насамперед, з іменами таких дослідників-геологів, як В. П. Зенкович [9], Ю. Д. Шуйський [22], В. І. Шмуратко [21] та ін.

Як вже йшлося, першу ландшафтну характеристику Північно-Західного Причорномор'я, яка дійшла до нашого часу, надав Геродот. Головною визначною особливістю цього краю "батько історії" вважав ріки, що протікають родючою рівниною, яка буває травами [7, с. 180, 191, 193, 199]. З природно-географічної точ-

ки зору ця ділянка берега є унікальною у всій акваторії Чорного моря. Адже саме на Північно-Західне Причорномор'я припадають основні ріки чорноморського басейну (Дунай, Дністер, Південний Буг і Дніпро), чий річний сумарний водяний стік складає 78 % від усього річкового стоку в Чорне море. При цьому, Дніпро і Дунай є найбільшими ріками не тільки цього регіону, але і всієї Східної Європи. У зоні гідрофронту (змішання річкових вод з морськими), в результаті існування потужного геохімічного бар'єра відбувається осадження значної кількості зважених речовин [9, с. 7], у результаті чого утворюються протяжні підводні мілини або надводні піщані коси.

Ця надзвичайна концентрація північно-причорноморських річкових шляхів [3, с. 390] багата в чому визначала характер розселення колоністів. У ході колонізації берегів Північно-Західного Причорномор'я греки насамперед прагнули закріпитись на ключових ділянках, що співвідносяться з гирлами найбільш значних рік. Це відповідало характеру сировинної [6, с. 55] і торгової [12] експансії колоністів, які налагоджували економічні зв'язки з місцевими племенами степу і лісостепу через водяні шляхи [17, с. 47].

Одним із головних чинників зміни берегової лінії Північно-Західного Причорномор'я, є коливання рівня моря. У цей час фахівцями твердо встановлене, що рівень Чорного моря в другій половині I тис. до н. е. був нижче сучасного (за різними даними — від 4 до 15 м [1; 5; 10, с. 140]). П. В. Фьодоров, засновник теорії про зміни рівня Чорного моря, у своїй останній роботі, що узагальнює дослідження по цій проблемі, говорить про позначку (-) 7 м [18]. Зазначений у темі даної роботи хронологічний період античної історії регіону, охоплює так звана Фанагорійська регресія — одна з фаз загальної, глобальної післяльодовикової трансгресії Чорного моря. Вона змінила Новочорноморську трансгресію й сама, у свою чергу, змінилася Німфейською трансгресією, за якою пішла корсунська регресія [20; 19, с. 170-182]. Усього дослідниками виділяється три етапи Німфейської фази трансгресії рівня Чорного моря. Почалася вона в середині V ст. до н. е. і триває по теперішній час. Ці етапи чергувалися короткими періодами незначних регресій протягом від середини II тис. до н. е. і до останньої чверті I тис. н. е. Вважається, що поступово рівень моря піднявся до сучасного й продовжує поступово підвищуватися [23, с. 22].

Доведено, що із 35-40 затоплених або напівзатоплених поселень античного часу, що розташовувались в прибережних зонах Середземного і Чорного морів, значна частина нині розташовується на глибинах до 3-4-х м. При наявності загальних тенденцій у коливаннях рівня Чорного моря і локальних опускань берегів, причини цих руйнацій (або затоплень) у кожному випадку індивідуальні. Наприклад, для сейсмічно активного району кавказького узбережжя Чорного моря, характерний випадок опускання деяких давньогрецьких колоній під воду до глибини 10-20 м (наприклад, Діоскурія) [15, с. 77]. Число таких прикладів вичерпується, напевно, кількістю самих колоній. Тому наведемо тут найбільш показові з них, що мали місце ще в давнину.

Так, Страбон повідомляє, що “земля поглинула” міста Буря і Бізона. Городок Бізона розташовувався на Болгарському березі на широті сучасної Варни, на мису Каліакра. Бізона загинула при землетрусі I ст. до н. е., будучи частково скинута разом з масою зсуву, з крутого і високого берега в море [16, с. 243]. Із повідомлення Плінія, виявляється, що Понт поглинув міста Пірру й Антіссу, які розташовувались біля Меотіди. У свій час на західному березі Керченської протоки, поблизу селища Глазівка, був виявлений величезний некрополь невідомого грецького міста. Огляд берегових схилів, значно деформованих зсувами античного часу, дав непрямі свідчення, які вказують на велику можливість припущення щодо колишнього розташування грецького міста Піра саме на цій ділянці узбережжя. При розвідках була також виявлена сільськогосподарська, садибна передмістна зона [16, с. 242].

Таманський півострів, як молода (у геологічному відношенні складчастість), також схильний до тектонічних рухів. Відносне опускання суші з античних часів перевищило тут позначку 2 м. Це призвело до часткового затоплення руїн древньої Фанагорії. Навіть на керченській стороні протоки, там, де по берегах виходять стійки вапняки від античного міста Акра, досліджуваного ще в середині XIX ст. І. П. Бларамбергом, вище урізу води залишилось лише декілька кварталів і фундаменти північної частини фортечних стін [9, с. 192]. На прикладі берегів Керченської протоки особливо чітко спостерігається ситуація невідповідності даних античних периплів із сучасною топографією розташування залишків античних городищ. Так, поселення, що були засновані на ділянках берегів, складених пухкими породами зни-

щені цілком. Місто Корокондама по всім писемним даним знаходилось південніше мису Тузла, на таманській стороні. Там абразія і зараз відбувається із швидкістю до 1 м на рік. Отже, якщо прийняти цю цифру (а її необхідно збільшити у зв'язку з підняттям рівня води), то море з часів Боспорського царства поглинуло тут не менше 2-х км берегів [9. 192].

Проблема впливу геоморфології берегів на топографію античних поселень Північно-чорноморського басейну досить значна. Насамперед, не володіючи цими відомостями в багатьох випадках важко визначити принципи заселення берегів древніми колоністами, що відбувалось при цілком іншій географічній і топографічній ситуації, ніж вона є зараз. Без них також неможливо проводити реконструкцію зруйнованих (або ж частково зруйнованих) давніх міст та поселень, що впливає на цілісність і адекватність сприйняття загальної картини колонізації греками цих берегів.

Література

1. Агбунов М. В. Античная лоция Черного моря. — М.: Наука, 1987. — 154 с.
2. Блаватский В. Д. Подводные раскопки Фанагории в 1959 г. // СА. — № 1. — М., 1961. — С. 58-64.
3. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — Ч. I, Роль среды. — 496 с.
4. Бруяко И. В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в 7-3 вв. до Р. Х. — Волжск, 1999. — 212 с.
5. Бруяко И. В., Карпов В. А. Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ. — 1992. — № 2. — С. 87-97.
6. Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса (VII-I вв. до н. э.). — М.: Наука, 1989. — 284 с.
7. Геродот. История в 9 книгах. — К.: Наукова думка, 1993. — 574 с.
8. Долуханов П. М. История средиземных морей. — М.: Наука, 1988. — 142 с.
9. Зенкович В. П. Берега Черного и Азовского морей. — М.: Гос. изд-во географической литературы, 1958. — 354 с.

10. Иванов Г. И., Шмуратко В. И. Об особенностях колебаний уровня Черного моря в послеледниковое время // Вод. ресурсы. — 1982. — № 3. — С. 139-143.
11. Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. — К.: Наукова думка, 1985. — 158 с.
12. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1966. — 240 с.
13. Мороз С. А., Сулимов И. Н., Гожик П. Ф. Геологическое строение Северного Черноморья. — К.: Наукова думка, 1995. — 182 с.
14. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л.: Наука, 1976. — 191 с.
15. Никонов А. А. Современные движения земной коры. — М.: Наука, 1979. — 182 с.
16. Никонов А. А. О местонахождении и исчезновении античных городов Пирра и Антисса на Боспоре // Боспорский феномен. — СПб., 2001. — Ч. II. — С. 241-246.
17. Русяева А., Одрин А. Торговые и культурные приоритеты Милета // Боспорский феномен. — СПб., 2001. — Ч. II. — С. 44-50.
18. Федоров П. В. Послеледниковая трансгрессия Черного моря и проблема изменений уровня океана за последние 15 тыс. лет // Колебания морей и океанов за 15 000 лет. — М.: Наука, 1982. — С. 151-156.
19. Чепалыга А. Л. Черное море // Динамика ландшафтных компонентов и внутренних морских бассейнов Северной Евразии за последние 130 000 лет. — М.: ГЕОС., 2002. — С. 170-182.
20. Шилик К. К. История и география Березани // Природа. — 1988. — № 11. — С. 87-91.
21. Шмуратко В. И. Гравитационно-резонансный экзотектогенез. — Одесса: Астропринт, 2001. — 332 с.
22. Шуйский Ю. Д., Иванов Г. И. О смещении береговой линии в северо-западной части Черного моря // Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР. — К.: Наукова думка. — 1968. — Вып. 2. — С. 92-104.
23. Balabanov I. P. Holocene sea-level changes in the Northern Black Sea // 2-nd Plenary Meeting and Field Trip of Project

IGCP 521 “Black Sea-Mediterranean Corridor during last 30 ky: Sea level change and human adaptation” (extended abstracts). — Odessa: Astroprint, 2006. — P. 21-23.

Резюме

Проблема впливу геоморфології берегів на топографію античних поселень Північно-чорноморського басейну є досить значною. В багатьох ці данні випадках дозволяють визначити принципи заселення берегів давніми колоністами, що відбувалось при зовсім іншій географічній та топографічній ситуації, ніж вона є зараз. Без палеогеографічних досліджень неможливо проводити реконструкцію зруйнованих (або ж частково зруйнованих) давніх міст та поселень, що впливає на цілісність і адекватність сприйняття загальної картини колонізації греками цих берегів.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. О. Добролюбский

УДК 94(477.74):329.055.3:070“1905”

С. В. Ковальчук

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ПАРТІЇ КАДЕТІВ В ЖОВТНІ-ГРУДНІ 1905 р. НА СТОРІНКАХ ОДЕСЬКОЇ ПРЕСИ

Сучасні наукові дискусії й політико-правові пошуки найбільш раціональних моделей устрою російської держави мають своєрідну й досить суперечливу історичну традицію. Дослідження реформаторського процесу в Росії неможливо поза спеціальним виділенням і відстеженням долі цілого комплексу демократичних ідей (конституція, багатопартійність, парламент, самоврядування). Одною з провідних партій Росії початку ХХ століття була партія конституційних демократів. Кадети, з одного боку, відмежувалися від правих політичних партій і організацій, що відстоювали інтереси поміщиків і великої буржуазії, а з іншого — від лівих партій і організацій соціалістичного напрямку. Лідери кадетів вважали свою партію позакласовою, що відповідала за своїми ідеалами “традиційному настрою російської інтелігенції”. Теоретики кадетської партії вважали найбільш оптимальним варіантом суспільного прогресу в доступному для огляду майбутньому раціональне капіталістичне господарство. Вони послідовно виступали проти будь-яких насильницьких соціальних переворотів, за ево-

люційний розвиток суспільства й всіх його інститутів. На думку кадетських теоретиків, політична революція правомірна тоді, коли вона бере на себе рішення тих об'єктивно назрілих історичних завдань, які не в змозі вирішити існуюча влада [1, с. 24].

Не слід забувати, що нові для Росії політичні інститути — партії, вплинули на розвиток російської країни. Зміни у вітчизняній політичній системі початку ХХ століття продемонстрували особливу значимість ліберально-консервативної ідеології, а ідеї й практика центрizmu сприяла усуненню гострої конфронтації. Тому нині, коли країни колишнього Радянського Союзу намагаються будувати свою державність на демократичних засадах, звернення до витоків тих чи інших ідей побудови правової держави є невичерпним джерелом корисної інформації.

Одеса, як одне з найбільших торговельно-промислових міст імперії, була одним з центрів виникнення філіалів багатьох політичних партій Росії. Не слід забувати, що першими партіями, як виникли в місті були РСДРП, далі Соціал-революціонери, а за ними в місті з'явилися носії анархічних ідей. На початку ХХ століття, пожвавився ліберальний рух в Російській Імперії, це сказалося і на більш великих містах, таких як Одеса [2, с. 226].

Події першої російської революції в Одесі, зокрема осені 1905 р., знайшли певне відображення в працях дослідників [3]. Однак для висвітлення перебігу подій революції в період її вищого підйому, тобто восени-взимку 1905 р., дослідники недостатньо використовували матеріали, які друкувались “по гарячих слідах” на сторінках одеських газет та журналів. Це визначило мету даної статті — розглянути повідомлення місцевої преси про створення та діяльність кадетів — одної з провідних партій тогочасної Росії — в Одесі, про ставлення громадськості міста до різних політичних сил, революційних подій в імперії, особливо після виходу царського Маніфесту 17 жовтня 1905 року.

Одною з провідних газет міста був “Одесский листок”. З 1872 року по 1880 рік вона виходила як “Одесский листок объявлений” (редактори-видавці А. Серебрянников і В. Навроцький). Засновник газети В. В. Навроцький починав кар'єру складачем у друкарні, але накопивши необхідну суму грошей, у віці 21 року він приступився до видання власної газети “Одесский листок объявлений” обсягом в один друкований аркуш. У 1880 році газета збільшила обсяг і змінила свою назву.

До 1917 року газета виходила щодня, видавець-редактор В. В. Навроцький. Видання дотримувалося буржуазно-ліберального напрямку. У газеті були відділи:

- Телеграми “Одесского листка”;
- Російська преса;
- Щоденник головних подій;
- Російська пошта;
- Фейлетони.

Газета висвітлювала місцеве й загальноросійське суспільно-політичне життя, публікувала кореспонденції й статті про діяльність земств, становище селянства, зачіпала питання економічного характеру й самоврядування в містах Півдня Росії. “Одесский листок” публікував комерційну інформацію, відстоював необхідність проведення вигідної буржуазії політики протекціонізму. У 1920 році газета була закрита постановою Радянської влади.

Перше повідомлення в зазначеній газеті, що стосувалося діяльності кадетів, було надруковане 15 жовтня 1905 року. Публікація мала назву “Государственная Дума”, газета повідомляла, що “... 12 жовтня в Санкт-Петербурзі пройшов установчий з’їзд Конституційно-демократичної партії... були присутні делегати з 12 губерній...” [4]. Автор повідомлення також відзначив, що за своєю програмою, нова партія була схожа на провідні ліберальні партії Західної Європи, і в першу чергу — Великої Британії. Таким чином, вже на третій день від початку роботи установчого з’їзду конституційно-демократичної партії, вона стала відомою одеситам.

Інше повідомлення було надруковане 16 листопада [4]. Редакція газети у статті під назвою “Организация студенчества”, повідомляла, що в Імператорський Новоросійський Університет були запрошені представники різних політичних партій міста для спілкування зі студентами. На цій зустрічі першим з викладачів виступав професор-історик, представник партії кадетів Є. М. Щепкін. Він розповів, що до складу партії входили службовці, робітники, інтелігенція — письменники, поети, представники вільних професій. Крім цього, доповідач відзначив, що “... партія не нав’язує свою доктрину, а хоче сформулювати загальні народні вимоги та думку, щодо політичного строю країни...” [4]. Євген Миколайович відзначив, що партія має розбіжності, щодо струк-

тури майбутнього російського парламенту, який за прикладом британського парламенту, мав складатися з двох палат, пропонувалося нижчу з них формувати “... на основі загального, прямого, рівного та таємного голосування” [4]. Студенти поцікавилися ставленням партії до жіночого питання. На що доповідач відповів: “... участь жінок у політичному житті країни небажана, але в умовах демократизації суспільства, де одним з головних принципів є загальне голосування, цим треба поступитися...” [4].

1 грудня 1905 року в газеті було надрукована стаття під назвою “Заметка о социалистах Конституційно-демократической партии”, її автором був О. О. Чупров [5]. В публікації повідомлялося, що партія кадетів є “партією реальної політики”, яка має у своїй політичній програмі вимоги, що їх можна реально втілити в життя. Але тоді кадати ще не говорили конкретно про свої остаточні політичні ідеали. Це було обумовлено, мабуть, тим, що не всі члени партії на перших порах поділяли всі її ідеї. В партію входило багато соціалістів, але вони не вважали, що ідеї соціалізму та їх втілення в життя — це головний напрям у політиці, який має взяти на озброєння партія. Безумовно, що у партії були представники, які категорично виступали проти ідей соціалізму та членстві осіб, що їх підтримували. Цю групу очолював П. Б. Струве, який представляв внутрішньопартійну опозицію. Крім того автор відзначав, сам П. М. Мілюков на установчому з’їзді підкреслив, що в партії є прибічники соціалістичної ідеї, але вони не дотримуються ортодоксальних марксистських положень. Відзначалось, що каменем спотикання стали питання відносно “успільнення засобів виробництва... ...всі згодні — без політичного реформування країни, прогресивні соціально-економічні ідеї не будуть здійснені, треба все робити поступово й послідовно...” [5]. Питання в цій проблемі полягали в іншому — яким буде кінцевий результат проведених у майбутньому реформ. Або країна піде “буржуазним шляхом розвитку”, або в кінці кінців ідеї соціалізму пустять глибоке коріння.

Останнє повідомлення в газеті про кадетів було надруковано у випуску від 6 грудня [6]. В статті повідомлялося, що 5 грудня 1905 року в приміщенні Одеських вищих жіночих курсів відбулися збори під головуванням члена міської управи К. Скачкова. На ньому були присутні: професори, лікарі, адвокати, журналісти, службовці міської управи, земці та ін. Головою було

обрано професора Є. М. Щепкіна, віце-головами — професора М. М. Ланге та В. А. Косинського. Всього у перший день до одеського відділення партії було прийнято 50 чоловік. Троє вище означених професорів виступали з промовами. Були окреслені головні задачі та напрямки діяльності відділення партії, як то: методи здійснення агітації, організації мітингів, проведення лекцій, створення свого офіційного печатного органу.

Частково питання діяльності місцевого відділення кадетської партії висвітлювалися також на сторінках щоденної одеської газети “Русский голос”, головним редактором якої був О. М. Муромцев. Газета мала суспільно-політичний та економічний напрямки. Крім того, в ній висвітлювалися події в місті, робився дайджест новин з європейських та загальноросійських газет. Н. Н. Родзієвич — другий редактор, був головою одеської філії чорносотенної організації “Союз руських людей”. Безумовно, це впливало на ідейне спрямування газети. Вона мала однозначно проурядовий, тобто монархічний погляд на події в країні та за її межами. Передплата на газету була невисокою — 8 руб. на рік. У публікації в газеті від 1 січня 1906 року, зустрічаємо нотатку під назвою “Наши партии” [7]. Автор робить спробу дати стислий огляд програм тодішніх провідних російських політичних партій. На погляд автора, партії, які незадовго перед тим виникли на теренах імперії, умовно можна розподілити на три групи: “чорна сотня”, “біла сотня”, “червона сотня”, які мають свої характерні риси [7]. Кадети, як зазначалося в статті, входять до другої групи, тобто до “білої сотні”. Це представники помірковано-прогресивних, торгово-промислових кіл, які мають значний відсоток у своїх лавах різночинської інтелігенції.

На монархічних позиція стояла також одеська газета “Русская речь”, видавцем її був М. О. Мікулін, редактором В. Ф. Дашкевич-Чайковський. Ця газета, як і “Русский голос”, також віддавалася щодня, передплата через дещо більший об’єм коштувала дорожче — 10 руб. на рік. З характеру публікацій можна зрозуміти, що газета підтримувала міську філію партії “Правовой порядок”, багато статей у політичній рубриці були присвячені саме цій політичній силі. У номері за 8 грудня редактор прямо називає цю партію союзником партії “Союз 17 октября” [8]. Зміст повідомлень в газеті про події в країні свідчить, що вона мала відверто антиреволюційний характер. У

випуску за 30 грудня [9], в статті “Союз 17 октября и партия Правового порядка”, наводиться розгромна доповідь про ці партії, професора М. М. Ланге, віце-голови місцевої філії партії кадетів. Професор критикує самі назви партій, їхні програми, звинувачує керівництво цих політичних партій “у підлабузництві, заграванні із урядом”, у тому, що вони відійшли від головної ідеї — створення правової держави [9]. Зрозуміло, що такі звинувачення кадетів оцінювалися газетою суто критично.

Дещо іншої ідейної платформи дотримувалися керівники одеського журналу “За свободу”. Це було офіційне видання філії кадетів в Одесі, видавцем його був Є. М. Щепкін, редактором М. М. Ланге. Журнал має два випуски — за грудень 1905 року та січень 1906 року. Задача журналу — роз’яснювати політичну та економічну програму і тактику кадетів, розповсюджувати її ідеї серед населення. У випуску за грудень 1905 року опублікована стаття про кадетів професора Є. М. Щепкіна, в ній автор роз’яснює мету та задачі кадетів, програму партії та можливості й шляхи її реалізації [18].

Отже, можемо відзначити спільну для зазначених вище видань рису: інформація про кадетів, як, до речі, й про інші політичні партії, з’явилася в кінці листопада — на початку грудня 1905 року. На шпальтах згаданих видань висвітлювалося в основному життя міста, наслідки єврейського погрому, який мав місце 18-21 жовтня 1905 року, ставлення одеського населення до маніфесту 17 жовтня й т. п. Кадетська печать відігравала чималу роль в популяризації ідей партії, в боротьбі за голоси виборців.

Резюме

1. Либеральное движение в России 1902-1905 гг. — М.: РОС-ПЭН, 2002. — С. 24.
2. Історія Одеси. — Одеса: Друк, 2002. — С. 226.
3. Очерки истории Одесской областной партийной организации. — Одесса, 1981. — С. 60-84; Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. — К., 1999. — С. 281-285; Самойлов Ф. О., Скрипник М. О., Ярещенко О. Т. На початку ХХ століття // Історія Одеси. — Одеса, 2002. — С. 225-242; Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одеса, 1900-1920 / Люди... События..., Факты. — Одеса, 2004. — С. 82-117 та ін., С. 191.
4. Одесский листок. — 1905, 15 октября.

5. Одесский листок. А. А. Чупринов. — 1905, 1 декабря.
6. Одесский листок. — 1905, 6 декабря.
7. Русский голос. — 1906, 1 января.
8. Русская речь. — 1905, 8 декабря.
9. Русская речь. — 1905, 30 декабря.
10. За свободу. — 1905, декабрь.

Резюме

В статье рассмотрены первые газетные заметки, появившиеся о партии кадетов в Одессе, и формирование местной партийной ячейки.

Рецензент канд. истор. наук, профессор Ф. А. Самойлов

УДК 95(474.2):050:323“1987/1988”

С. М. Кінка

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕСТОНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВІДОБРАЖЕННІ ЧАСОПISУ “РАДУГА” (1987 - перша половина 1988 р.)

На хвилі перебудови у Радянському Союзі все більшу роль стали відігравати періодичні видання, які були здатні швидко реагувати на зміну офіційної позиції держави щодо основних складових перебудови: відновлення історичної справедливості, висвітлення заборонених для розголошення історичних подій і процесів тощо.

Процес перебудови мав свої регіональні особливості. Так, в Естонії, перебудова фактично почалася з масових виступів, викликаних екологічними проблемами (так званий “фосфоритний конфлікт”, активна фаза якого припала на 1987 р.); гострими проблемами залишилась неконтрольована міграція до республіки і зменшення вживання естонської мови — ці проблеми з

Таблиця 1

Динаміка накладу часопису “Радуга” на протязі 1987-1990 рр.

Рік \ №	№ 1	№ 6	№ 12
1987	3 000	3 000	3 000
1988	5 000	5 500	7 000
1989	25 000	25 000	26 000
1990	32 000	30 000	29 000

розширенням гласності все частіше ставали приводом до дискусій, принаймні до наголошення, що вони існують.

Вже існують дисертаційні дослідження, які звертаються до періодичних видань, зокрема журналів, з метою простежити їх реакцію на деякі з складових процесу демократизації суспільства у Радянському Союзі, зокрема висвітлення трансформації інтересу до історичної тематики, тому звернення до періодичних видань має свою історіографічну традицію [7].

Мета даної статті полягає у всебічному аналізі публікацій на суспільно-політичну тематику, за якими можна прослідкувати трансформацію естонського суспільства, у часопису “Радуга” за період з початку 1987 по середину 1988 р., класифікації цих публікацій та оцінювання перспективності використання даних матеріалів у подальших історичних дослідженнях.

Хронологічні межі дослідження обумовлені наступними чинниками: початок 1987 року, січневий пленум ЦК КПРС, ознаменував перехід до кардинальної перебудови в суспільно-політичному житті у СРСР, верхній рубіж — перша половина 1988 — виникнення Народного фронту Естонії, суспільно-політичної організації, яка виступала спочатку на поміркованих позиціях реформи Радянського Союзу, економічної реформи, згодом стала в авангарді сил, які здобували незалежність Естонії. Народний фронт був протопартійним об’єднанням з якого пізніше вийшла низка партій, деякі з котрих досі є впливовими гравцями на політичній арені естонського політикуму. Виходячи з того, що після появи Народного фронту “Радуга” стала фактично виданням, яке надавало інформаційну підтримку цій інституції, цікавим є дослідження характеру тематики публікацій “Радуги” у латентний етап існування “ідеї Народного фронту”, а саме у період 1987 - середини 1988 року.

Літературно-художній і суспільно-політичний журнал ЦК ЛКСМ Естонії і Союзу письменників ЕРСР “Радуга” виходив на двох мовах (російська та естонська, естонська “Радуга” мала назву “Vikerkaar”) і видавався з другої половини 1986 року; у 1987 році наклад часопису складав лише 3 000 тисячі примірників, на наступний рік його наклад виріс майже вдвічі до 5 000-5 500 примірників; тенденцію до збільшення накладу ілюструє нижче подана таблиця 1.

Аналіз тематики публікацій у часопису показує, що низка матеріалів 1987 - початку 1988 року стосуються скоріш “при-

скорення” ніж “корінної перебудови”, вживаючи відповідні словосполучення-гасла часів перебудови.

Цікавими є міркування Едгара Савісаара, майбутнього лідера Народного фронту Естонії, з приводу перебудови на загальносоюзному і естонському тлі, його погляди сконцентровано вкладено у публікаціях його книги “За новий стиль мислення”, і опубліковано у низці випусків “Радуги” 1987 року [23]. Притримуючись соціалістичної риторики автор наголошував на невідповідній ролі регіональної преси, яка не встигає за змінами у суспільстві, наголошуючи, що “зараз загальносоюзна преса за своїм змістом набагато випереджує республіканську” [23, с. 47]. У частині своєї статті з підзаголовком “Консерватизм або оновлення” Едгар Савісаар торкається проблем вдосконалення промисловості і ефективності економіки, як у республіканському вимірі, так і у загальносоюзному. Побіжно він висвітлює і проблему міграції; основним джерелом екстенсивного розвитку підприємств загальносоюзного підпорядкування у Естонії були людські ресурси з поза меж республіки [23, с. 52-53]. Стосовно розділу “Втручання чи саморегуляція” Савісаар застосовує синергетичний категоріальний апарат до модуляції інтересу, як складової частини при управлінні соціальними інститутами, попри складні дефініції автору вдається досить вдало оперувати ними у межах соціалістичної схеми господарювання [23, с. 56-57]. Футурологічні картини Е. Савісаара охоплювали також такі категорії, як централізація/децентралізація виробництва, вибори за нових суспільно-політичних умов, проблема співвідношення людини і суспільства [23, с. 52-65]. Роздуми автора приходять ся на панування гасла “прискорення”, тому він окреслює, що він розуміє під цим абстрактом, і якими шляхами слід досягати “курсу на прискорення”.

Розглядаючи національні стосунки в Естонії, Едгар Савісаар підкреслює, що цей аспект суспільних відносин тільки-но почав дискутуватися у суспільстві і важливі всі точки зору, але попереджує, що можливості “трактування достатньо великі” [24, с. 33]. Як економіст/філософ Савісаар торкається багатьох проблем, співвідносячи культурницькі з економічними [24, с. 44-48]. Національні стосунки (ще не проблеми!) стали предметом для статті соціолога і суспільствознавця Клари Халлік, в якій авторка подає історичний екскурс трансформації поняття “націо-

налізм”, аналізує змінність форм, ідеології і психології націоналізму [32]. На початку 1988 року у своїй статті Б. Єгоров наголошує на невирішеності низки питань у категорії міжнаціональних стосунків [10].

Проблема двомовності, яка набула гласності саме в цей період вельми широко була представлена на сторінках “Радуги” 1987-1988 років. Опублікована стаття Маті Хінта [33], пізніше включена до збірнику статей про сучасне суспільно-політичне становище в Естонії (“Лицом к лицу с Эстонией. Сборник публицистических статей”, який вийшов у Таллінні у 1989 році) викликала широку дискусію на сторінках журналу [1, 3, 8, 11, 14, 21, 22, 26, 31, 34], більше того це була по суті перша подібна стаття, яка спричинила широкий резонанс в межах всього СРСР. По суті на сторінках “Радуги” можна бачити дві точки зору на проблему двомовності: перша, яку репрезентував Маті Хінт, вона обумовлювалась апіорним негативом у вивченні двох мов з раннього віку, та інша, яка наголошує лише на вдосконаленні засобів вивчення двох мов. Повертаючись до публікацій за авторством Едгара Савісаара, слід відмітити, що його також цікавила мовна складова, свої погляди він виклав у публікації “Про національні відносини в Естонії” [24].

На сторінках “Радуги” ми бачимо статті одного з фундаторів радянської соціології Юло Вооглайда. Цікавою виявляється серія публікацій під спільною назвою “Етика правління і управління”. В ній автор підіймав надзвичайно актуальні і до сьогодні питання: моралі та її складових чинників, прийоми демагогії; предметом критики виступала бюрократія, у тому числі і та сама система, яка склалося в СРСР, тобто і в ЕРСР також [6]. Одним з наскрізних пунктів було ствердження гласності, як універсального засобу/методу: “для ствердження моральності необхідна гласність”, “за допомогою гласності формується соціальний контроль” [6, с. 37]. Пункти “про бюрократію” та “прийоми демагогії” як здається авторові, незважаючи на філософічність, не є “філософією заради філософії”, саме в них автор коротко і зрозуміло розкриває заявлені поняття і схеми маніпулювання соціальними групами і окремими індивідами [6, с. 54-59]. У своїх публікаціях початку 1988 року Едгар Савісаар також торкався радянського бюрократизму, вбачаючи саме у ньому базу для інерції і протидії перебудові, тим паче бюрократичний апарат

розрісся неймовірно, у Радянському Союзі нараховувалось 18 млн. чиновників [25, с. 40]. Відмітимо, що й сам Савісаар у своїх міркуваннях не вільний від штампів, так всіх без винятку противників перебудови він називає сталіністами, це і є прикріплення ярликів, про що йшлося у Юло Вооглайда [25, с. 44].

Теоретичні проблеми вітчизняної історії привернули увагу тартуського філософа Рема Блюма, одного з організаторів російсько-комуністичної секції Народного фронту [2]. Близькими до теоретичних міркувань Рема Блюма були статті Юрія Ліфшица “Навіщо потрібна демократія?” [15] і Ю. Каевата “Блокнот філософа. Розмірковуючи про місце і роль філософії в нашому суспільстві, що оновлюється” [13]. Едгар Савісаар маючи безперечну пальму першості по кількості публікацій у часопису за досліджуваний період у першому і другому номерах за 1988 рік опублікував розлогу статтю “Революція продовжується”, у другій частині якої він торкається концептуальних засад періоду перебудови [25]. На восьми сторінках Едгар Савісаар зміг наголосити і частково розкрити низку важливих проблем, які залишилися у спадок від часів “застою” (утопічна ідея рівності, в оплаті праці зокрема, панування бюрократії, як результат радянської надцентралізації) так і змін, які тільки стали впроваджуватися в суспільно-політичній сфері, а саме розвідки стосовно діяльності кооперативів та індивідуальної трудової діяльності, ролі неформальних об’єднань у підтримці перебудови [25, с. 37-50].

Надзвичайно інформативними є низка інтерв’ю з діячами Комуністичної партії Естонії та відомими культурними діячами Естонії, в яких вони ділилися поглядами стосовно перебудови, та окремих її складових. Так Володимир Беекман, голова Правління Спілки письменників ЕРСР відстоював необхідність створення “єдиного фронту” за для подальшого впровадження перебудови, цікавим виявляється нерозривний зв’язок між демократизацією і гласністю — “демократизація, існуюча єдино при умові гласності, — ось той важіль, котрий допоможе прісікити ймовірні спроби актів помсти і задушення критики” [19]. Інтерв’ю з Мікком Тітмою, соціологом за фахом та активним громадським і політичним діячем періоду перебудови, опубліковано у восьмому номері “Радуги”, в ньому він торкається подій 60-х років, доби певної лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР і порівнює тогочасні тенденції з ситуацією у період початку перебу-

дови, підкреслює необхідність знати історію “у повному обсязі” не зважаючи на її непривабливість, як колишній функціонер ЦК ЛКСМЕ Мікк Тітма не міг уникнути цієї теми, молодь 60-х і тогочасне становище, проблеми ціннісних орієнтацій молоді — все це Мікк Тітма пропускає скрізь призму власного досвіду [30].

У десятому номері “Радуги” Томас Корк, відповідаючи на питання журналу, торкнувся своєї діяльності у 60-ті рр. у якості молодіжного партійного лідера, ілюструючи свою розповідь прикладами “розширення” рамок демократизації у ті роки. Це суб’єктивні замітки, годі й казати, але вони є цікавими для усвідомлення мислення демократично налаштованих комуністів [18]. Подібне інтерв’ю дав в одинадцятому номері журналу колишній член комітету комсомолу Тартуського державного університету Ян Аллік [17]. Лише стаття Карла Сийліваска опублікована у рубриці “Сторінки живої історії” випадає з цього переліку споминів і по суті є стислим висвітлення подій 1917 року на території Естонії [29].

Цінними є коротенькі замітки Рейна Вейдемманна, головного редактора “Радуги”, також одного з фундаторів Народного фронту. Основним, наскрізним рефреном його замітки є “готовність задавати питання” [5], що тотожне філософським поглядам Мартина Гайдеггера, “як правило, там де інші філософи “дають відповіді”, Гайдеггер “ставить питання” [9, с. 64-65]. Поки що на сторінках “Радуги” переважно ставляться питання, і відповіді шукаються згідно з обережним плюралізмом, пройде зовсім небагато часу і питома кількість виражених оцінок зійде нанівець.

Першою політичною партією яка виникла в Естонії було Партія національної незалежності (літо 1988 р.), однією з складових якої було товариство охорони пам’ятників. У шостому номері “Радуги” розміщено стриману статтю Роберта Нермана стосовно ситуації з охороною пам’яток в Естонії [20]. Навідміну від послідуєчих різких і невитриманих публікацій націонал-радикалів, в даній статті ще не видно, по-перше відверто політичних гасел, по-друге, вона витримана у досі критики місцевих можновладців, ніяк не центральних. На початку 1988 року у рубриці “Вступ до демократії” з’явилася невелика стаття П. Каска “Маніпуляції на виборах”, вона, як частково й праці Ю. Вооглайда, є нумерованим перелікам засобів які використовуються у світі політичних технологій задля маніпуляції на виборах [12].

Таким чином за матеріалами “Радуги” 1987 - початку 1988 року ми бачимо виокремлення декількох пріоритетних тем, які надалі будуть дискутуватися на сторінках журналу, це економічні проблеми разом з естонською програмою госпрозрахунку (відома ще як програма ІМЕ, на естонській мові опублікована у вересні 1987 року, згодом перероблений варіант був надруковано у журналі [28]) та критикою надмірного централізму у виробничій сфері, мовні і національні питання, ще гостріша проблема міграції, яка переплітається з попереднім пунктом, екологічним аспектам приділено порівняно небагато місця, але вони органічно вплітаються у підвалини “співаючої революції”, пам’ятаємо перші масові виступи в Естонії доби перебудови пов’язані саме з цим.

Шостий номер “Радуги” за 1988 рік представляє, на нашу думку, саме той рубіж, який відокремлює неполітичну стадію розвитку національно-демократичного руху від її перетворення у політичну. В ньому уміщено дві важливі публікації: перша — Е. Салумяе — має назву “Про необхідності і можливості створення багатопартійної системи у союзній республіці (ЕРСР) [27]. В ній одинадцятикласник (!) довів, ґрунтуючись на радянському правовому тлі, можливість створення в Естонії багатопартійності. Друга публікація — стаття головного редактора Рейна Вейдеманна “Таллінська весна — 88”. В ній автор торкається останньої новини — проведення Об’єднаного пленуму творчих союзів 1-2 квітня, розглядаючи його як “прелюдію до прелюдії” [4]. На пленумі було прийнято рішення активізувати зміни в суспільно-політичній сфері, фактично на пленумі було висловлено недовіру існуючій владі комуністичної партії, творча інтелігенція висунула три основні пункти, які власно і уособлювали в собі вимоги на 1988 рік, а саме: переглядання історичних подій, боротьба з бюрократизмом, розширення суверенітету республіки, перехід до повного госпрозрахунку, повна реформа виборчої системи, що мало гарантувати, за словами Р. Вейдеманна, “можливість неформальним лідерам народу стати законними керівниками, щоб вони могли представляти і захищати інтереси республіки у союзних органах” [4, с. 82].

Таким чином, часопис “Радуга” є цінним джерелом для вивчення суспільно-політичної трансформації в Радянському Союзі, в ЕРСР зокрема, за матеріалами “Радуги” можна прослідкувати, як особливості республіканської тематики, так і темати-

ку притаманну всьому демократичному крилу радянської преси, окрім суто інформаційного потенціалу для вивчення перебудови публікації мають цінність, як джерело біографічного характеру, окремі проблемні публікації фахових спеціалістів не втратили свого наукового значення до тепер.

Література

1. Абызов Ю. Взглянем непредвзято // Радуга. — 1988. — № 6. — С. 57-61.
2. Блюм Р. Размышления о Великой революции // Радуга. — 1987. — № 11. — С. 48-52; № 11. — С. 68-73.
3. Вахемитса А. О реальном состоянии двуязычия в обществе // Радуга. — 1987. — № 8. — С. 52-55.
4. Вейдемманн Р. Таллиннская весна — 88 // Радуга. — 1988. — № 6. — С. 81-82.
5. Вейдемманн Р. Dixi // Радуга. — 1987. — № 2. — С. 74-75.
6. Вооглайд Ю. Этика правления и управления // Радуга. — 1987. — № 6. — С. 34-38; № 7. — С. 41-45; № 8. — С. 55-59; № 9. — С. 54-59; № 10. — С. 48-51; № 11. — С. 57-63.
7. Гордина Е.Д. Проблемы отечественной истории на страницах массового журнала “Огонёк” 1987-1991 гг. (Тематический анализ): Дис. канд. ист. наук. — Н. Новгород, 2004. — 228 с. (Автореф.: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/151620.html> — 29.11.2009).
8. Джапаридзе З. Цена ошибки // Радуга. — 1988. — № 6. — С. 63-66.
9. Долгов К.М. От Киркегора до Камю: Очерки европейской философско-эстетической мысли XX века. — М.: Искусство, 1990. — 399 с.
10. Егоров Б. О сложности межнациональных отношений // Радуга. — 1988. — № 4. — С. 75-79.
11. Журьяри-Осипов И. О двуязычии — и не только о нём // Радуга. — 1988. — № 1. — С. 88-89.
12. Каск П. Манипуляции на выборах // Радуга. — 1988. — № 3. — С. 90-92.
13. Каэватс Ю. Блокнот философа. Размышления о месте и роли философии в нашем обновляющемся обществе // Радуга. — 1987. — № 8. — С. 83-87.
14. Лааст А. Взгляд без розовых очков на статью М. Хинта // Радуга. — 1987. — № 9. — С. 78-79.

15. Лифшиц Ю. Зачем нужна демократия? // Радуга. — 1987. — № 6. — С. 48-56.
16. Лотман М. Обрести своё лицо // Радуга. — 1988. — № 5. — С. 81-84.
17. На вопросы “Радуги” отвечает главный режисёр вильяндинского театра “Угала” Яак Аллик // Радуга. — 1987. — № 11. — С. 80-84.
18. На вопросы “Радуги” отвечает директор Тамсалумского комбината зернопродуктов, бывший секретарь комсомольской организации Эстонской сельскохозяйственной академии Томас Корк // Радуга. — 1987. — № 10. — С. 73-75.
19. На вопросы “Радуги” отвечает председатель Правления Союза писателей ЭССР Владимир Бэакман // Радуга. — 1987. — № 1. — С. 68-71.
20. Нерман Р. Охрана памятников. Проблемы и поиски // Радуга. — 1987. — № 6. — С. 79-81.
21. Позняк З. Двухязычие и бюрократизм // Радуга. — 1988. — № 4. — С. 36-50
22. Портников В. Интернационализм как реальность // Радуга. — 1988. — № 1. — С. 74-76.
23. Сависаар Э. Борьба за новый стиль мышления // Радуга. — 1987. — № 1. — С. 47-57; № 2. — С. 52-65.
24. Сависаар Э. О национальных отношениях в Эстонии. 1970-1980 годы // Радуга. — № 10. — 1987. — С. 32-48; № 11. — С. 52-57; № 12. — С. 50-57.
25. Сависаар Э. Революция продолжается // Радуга. — 1988. — № 1. — С. 45-55; № 2. — С. 37-50.
26. Сакавичуте В.-О., Шахнарович А. “Не следует драматизировать положение...” // Радуга. — 1987. — № 11. — С. 72-75.
27. Салумяэ Э. О необходимости и возможности создания многопартийной системы в союзной республике (ЭССР) // Радуга. — 1988. — № 6. — С. 72-81.
28. Сводная концепция хозяйственного расчёта Эстонской ССР // Радуга. — 1989. — № 6. — С. 65-77.
29. Страницы живой истории. Карл Сийливак. Молодёжь и октябрьская революция в Эстонии // Радуга. — 1988. — № 1. — С. 80-84.
30. Страницы живой истории. Микк Титма // Радуга. — 1987. — № 8. — С. 73-82.

31. Таагепера Р. Эстоно-русско-английский треугольник // Радуга. — 1988. — № 6. — С. 61-63.
32. Халлик К. Националистами не рождаются // Радуга. — 1987. — № 10. — С. 67-70.
33. Хинт М. Проблема двуязычия: взгляд без розовых очков // Радуга. — 1987. — № 6. — С. 72-78; № 7. — С. 46-51.
34. Хинт М. Реплика // Радуга. — 1987. — № 9. — С. 77-78.

Резюме

Статья посвящена анализу публикаций на социально-политическую тематику в эстонском журнале “Радуга” в период т.н. “революционной” перестройки 1987 — первой половины 1988 года. Публикации в данном русскоязычном журнале являются репрезентацией социально-политических трансформаций, которые происходили конкретно в эстонском, и в советском обществе в частности. Выделяются наиболее дискутируемые, актуальные темы, беспокоящие эстонское общество, которые находили своё отображение на страницах “Радуги”.

Рецензент канд. истор. наук, доцент П. И. Барвинская

УДК

О. А. Листопад

ТВОРЧИСТЬ В ПЕДАГОГІЦІ ТА ПЕДАГОГІКА ТВОРЧОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Педагогіка творчості пройшла звивистий шлях свого еволюційного розвитку від упровадження найпростіших форм творчої діяльності у навчально-виховному процесі до використання надбань педагогіки творчості в сучасній освіті. Коли розглядати розвиток ідей творчості в педагогіці в історичній ретроспективі, то не можна не помітити, що протягом тривалого часу вони стихійно вироблялися народними масами і розвивалися спочатку в рамках релігійної моралі. Узагальнення народних уявлень про творчість знайшли свої відображення у дослідженнях стародавніх мислителів. Теоретичне осмислення природи творчого процесу в античній філософії створювало основи для розуміння творчості як явища.

У середні віки з'явилися окремі роботи присвячені проблеми творчості в ученнях Августина, Ф. Аквінського, та ін. Поширен-

ня університетської освіти (в Західній Європі наприкінці XV ст. вже функціонувало понад 60 університетів) засвідчило появу інтересу до проблем творчості і підготувало підґрунтя для дослідження проблем творчості. Потужним імпульсом до цього були вихід за рамки офіційної, “церковної” освіти “нецерковного”, “світського” знання і поява людей творчої праці, не-традиційність знань яких вилилась в окреме русло західноєвропейської культури доби Відродження. До проблем творчості зверталися А. Дайте і Ф. Петрарка, який обґрунтував ідею активної самореалізації людини. Ідеї про творчі можливості розвивали також такі мислителі як Джованні Бокаччо, Леонардо да Вінчі, Еразм Роттердамський, Джордано Бруно, Франсуа Рабле, Мішель Монтень, Міколай Коперник, Уільям Шекспір, Френсіс Бекон та ін. Терміни “творчість” стає загальноживаним. Особливого розквіту досягають ідеї творчості в роботах французьких просвітників Вольтера, Д. Дідро, К. Гельвеція, П.-А. Гольбаха, Ш. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Значний вклад у розкриття сутності творчості, внесли німецькі філософи Й. Гердер, І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах.

У перших письмових пам’ятках давньоукраїнської культури в словленні цікаві думки щодо сутності творчості. Посиленою увагою до проблем творчості відзначається роботи українських мислителів XV-XVIII століть. До проблем творчості зверталися Ю. Дрогобич, І. Вишенський, Г. Сковорода та ін. Поширенню ідей творчості сприяла діяльність братських шкіл, Острозького культурно-освітнього центру та Києво-Могилянської академії. Найвидатніший вихованець академії Г. Сковорода висунув і обґрунтував важливі ідеї про творчість, та шляхи її розвитку. Найглибше ідеали творчості знайшли відображення у художній творчості Т. Шевченка, для якого конкретна людина є самоцінністю, а творчість головною умовою людського буття. Тому й історію поета розглядає як процес реалізації людських прагнень до творчості. Шляхи розвитку творчої особистості найповніше обґрунтував у своїх працях І. Франко, розглядаючи шляхи досягнення ідеалу людської свободи та щастя.

Ідеї творчості зародилась у самому процесі виділення педагогіки в окрему галузь науки, її зародження пов’язують із виходом у світ знаменитої книги чеського педагога Яна Амоса Коменського “Велика дидактика”, в якій ідеї творчості не залишилися поза увагою автора і посіли належне їм місце. Незва-

жаючи на те, що з часу появи “Великої дидактики” минуло понад 350 років, висловлені в ній думки не втратили своєї актуальності і в наш час. Гармонізація педагогічних зусиль із природними схильностями дітей мала бути, на думку Я. А. Коменського, основною лінією у виховному процесі.

Особливе значення мають думки, висловлені видатним російським мислителем Л. Толстим що до проблем творчості. Він не тільки виступав за розвиток творчості в процесі навчання і виховання дітей, але й реалізовував це на практиці. В 1859 р. Л. Толстой у Ясній Полянці відкрив спеціальну школу для дітей селян, основні риси якої перейняли сьогодні школи і групи продовженого дня. Ця школа стала для Л. Толстого своєрідною педагогічною лабораторією, в якій він вимагав від учителів і вихователів уважного, чуйного та лагідного ставлення до дітей, ретельного вивчення їх потреб, запитів й інтересів як усіх, так і кожного зокрема. Навчання, на думку письменника, повинно носити творчий характер, має опиратися на розвиток самодіяльності та ініціативи дітей. Л. Толстой був прихильником “вільного виховання”, в основі якого лежать ідеї педоцентризму, тобто підпорядкування педагогічного процесу потребам та інтересам дітей. Він допускав навіть такий порядок, коли дитина могла відвідувати школу в залежності від її бажань, що і в наш час називається “вільним відвідуванням” занять. Будучи знавцем людських душ, він вважав, що учні повинні виховуватись і навчатись в творчій і дружній атмосфері, прагнути творити добро. Л. Толстой з величезною повагою і любов’ю ставився до дітей, вимагав цього ж від усіх яснополянських учителів, зацікавлював учнів своїми навчальними заняттями, розвивав їх творчі здібності.

Ідеї розвитку творчої особистості посідають чільне місце у педагогічній спадщині К. Ушинського, зокрема в його дидактичних творах. Проявляючи безмежну турботу про сприятливий психічний стан дитини в умовах навчання, великий український педагог наполегливо відстоював ідею навчання дітей доступною їм материнською мовою. Вболіваючи за психічний комфорт дитини в умовах навчання, великий педагог виступав проти зубріння та механічного заучування слів, фраз, творів чи уривків із них. Він вимагав бережливого ставлення до використання резервів пам’яті дитини, тому дотримувався думки, що зовсім необов’язково, щоб дитина відтворювала знання в тій послідовності, в якій

вона їх засвоювала. К. Ушинський прагнув до свідомого та раціонального засвоєння знань дитиною, тобто до такого навчання, яке не обтяжує дитину і забезпечує розвиток творчості. Ідеї розвитку творчості у дітей висловлені і в творах К. Ушинського, зокрема, в таких, як “Дитячий світ” (1860), “Педагогічна поїздка по Швейцарії” (1862), “Людина як предмет виховання” (1867).

Поборниками поєднання розвитку творчої особистості засобами народної традиції були українські педагоги Г. Ващенко, С. Русова, С. Сірополко. Будучи виразниками прагнень свого народу, прихильниками та пропагандистами його виховних ідеалів, вони розробляли теоретичні і шукали практичні шляхи реалізації цих ідеалів в українській школі на основі любові до людини і поваги до її гідності.

Серед вітчизняних і зарубіжних педагогів ХХ століття найбільше займалися розробкою ідей творчості А. Макаренко, В. Сухомлинський. У середині та кінці ХХ століття активно досліджувалися механізми творчої діяльності, проводився науковий аналіз й експериментальні дослідження різних аспектів творчості в педагогічній науці та практиці, виявлялася сутність, структура творчої діяльності, розроблялися шляхи формування творчої особистості. В цей період дослідження творчості в педагогічній науці починають носити системний і інтеграційний характер про що свідчать фундаментальні роботи Г. Балла, С. Гончаренка, Б. Загвязинського, В. Кан-Калика, Н. Кузьміної, В. Сластьоніна, С. Сисоевої й ін. З’являються дисертації, що розглядають і окремі аспекти творчості в педагогіці (Ю. Азаров, В. Андреев, М. Віденський, С. Гончаренко, В. Загвязінський, З. Ісаєва, Ю. Куклюткін, А. Кучерявий, Н. Кічук, І. Лернер, Н. Мажар, М. Поташник, Е. Столярова, Г. Сухобська, С. Сисоева, й ін.).

У роботах В. Андреева, Л. Виготського, Ю. Гільбуха, В. Давидова, О. Киричука, В. Крутецького, Н. Лейтиса, О. Леонтьєва, О. Лука, В. Моляко, М. Морозова, Я. Пономарьова, В. Рибалки, В. Роменця, С. Рубінштейна, О. Савченко, С. Сисоевої та ін. висвітлюються психолого-педагогічні фактори, які сприяють формуванню творчих можливостей особистості, мотивів її творчої діяльності, розвитку творчої активності. У педагогічній науці з’являються нові напрямки і галузі для вивчення різних аспектів творчості в педагогіці. Так, ряд вчених вважають, що необхідно виділити в педагогічній науці особливу галузь — педагогі-

ку творчості, яка буде виявляти закономірності формування творчої особистості. Вперше педагогіка творчості як окрема галузь системи педагогічних наук знайшла своє визначення в роботах Я Пономарьова “Психологія творчості и педагогіка” (1976 р.), “Психологія творчості” (1976 р.), в подальшому предмет та завдання педагогіки творчості як галузі науки досліджувалися в працях В. Андреева (1988 р.). В роботах В. Андреева були проаналізовані діалектичні суперечності та бар’єри на шляху становлення педагогіки творчості, визначено етапи становлення педагогіки творчості як окремої галузі системи педагогічних наук. На сьогодні дослідження творчості в педагогіці одержала втілення в розробці таких напрямків, як інноваційна педагогіка, акмеологія педагогічної творчості та ін. (Н. Кузьміна, В. Сластьонін, С. Сисоєва, М. Станкін, Л. Подимова, С. Поляков, Р. Юсуфбекова й ін.).

Аналіз розвитку ідей творчості в педагогіці засвідчив що, теорія і практика використання творчої діяльності у формуванні особистості пройшла еволюційний шлях від упровадження найпростіших форм творчої діяльності у навчально-виховному процесі до інтегрованого використання надбань педагогіки творчості в освіті. Це шлях від несвідомого та епізодичного використання творчої діяльності до її цілеспрямованого наукового застосування у педагогічному процесі різних навчально-виховних закладів з метою підвищення його ефективності та сприяння творчому характеру дидактичних і виховних заходів визвало необхідність переходу від використання творчості в педагогіці до системного дослідження творчих процесів в педагогіці, що сприяло розвитку та становленню педагогіки творчості як окремої галузі в системи педагогічних наук.

Література

1. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: — Казань: Казанский университет, 1988. — С. 170-174.
2. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое творчество. — М.: Педагогика, 1990. — 144 с.
3. Кічук Н. В. Формування творчої особистості вчителя. — К.: Либідь, 1991.
4. Листопад О. А. Розуміння сутності поняття “творчість” в сучасній науковій літературі // Наша школа. — 2009. — № 2. — С. 12-17.

5. Педагогічна творчість і майстерність: Хрестоматія / Укл. Н. В. Гузій — К.: ІЗМН, 2000. — 168 с.
6. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика — М.: Педагогика, 1976, — 280 с.
7. Сисоева СО. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня: Моногр. — К.: Поліграфкнига, 1996. — 406 с.

Резюме

В статье рассматриваются особенности внедрения идей творчества в педагогике. Изучен и проанализирован опыт интеграции идей творчества в педагогическую теорию и практику. Приведены результаты ретроспективного анализа развития и становления педагогики творчества как отрасли системы педагогических наук.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. А. Степин

УДК

Ю. А. Конюшенко

ВИДАВНИЧА РОБОТА ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

На сучасному етапі розвитку української держави, в умовах реформування системи освіти, корисним буде вивчення досвіду взаємовідносин освіти, науки та держави ХІХ - початку ХХ ст. Особливості цих відносин можна простежити на прикладі функціонування наукового осередку — Історико-філологічного товариства, що функціонувало при Імператорському Новоросійському університеті (далі ІФТІНУ). Невід'ємною складовою діяльності ІФТІНУ була видавнича робота. Її проведення було зумовлене необхідністю сприяти поширенню історико-філологічних знань серед громадськості. Вивчення саме видавничої діяльності ІФТІНУ має важливу наукову цінність, пізнавальне і практичне значення, бо саме через видання друкованих праць членів товариства відбувалася популяризація тогочасних наукових досягнень.

Збірник, видання якого було започатковане товариством 1889 р., отримав назву “Літопис історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті”, скорочено ЛІФТІНУ [1, с. 9].

Історіографія дослідження проблеми видавничої роботи ІФТІНУ належного висвітлення не отримала. Дореволюційні істори-

ки розглядали видавничу роботу товариства лише у контексті загальної діяльності ІФТІНУ [2]. У радянській історіографії є незначна кількість праць присвячених ІФТІНУ. Окремі з них висвітлюють історію ІФТІНУ лише як частину діяльності Імператорського Новоросійського університету [3], інші публікації у журналах та короткі замітки, надруковані у фундаментальних енциклопедичних виданнях дають лише короткі відомості про діяльність цього наукового товариства [4]. Попри правдиві дані відносно основних напрямів діяльності, названі публікації мають деякі неточності, пов'язані, очевидно, із обмеженням на той час колом використаних історичних джерел. Зокрема всі вони повідомляють лише про випуск 25 томів Літопису ІФТІНУ, хоча згідно архівних документів можна стверджувати, що під керівництвом Голови ІФТІНУ професора С. Г. Вілінського, 1916 р. були видані 26 і 27 томи ЛІФТІНУ [5, арк.167].

З 1991-го р., з проголошенням Україною незалежності, у вітчизняній історіографії розпочався якісно новий етап дослідження проблематики ІФТІНУ. У роботах Т. М. Попової [6] і О. З. Медалієвої [7] викладено нові уточнюючі відомості щодо історії функціонування та видавничої діяльності ІФТІНУ.

Таким чином, незважаючи на появу нових праць з історії ІФТІНУ, видавнича робота, що проводило це наукове товариство так і не стала предметом спеціального дослідження.

ІФТІНУ було створене 1888 р [8] і функціонувало при Новоросійському університеті відповідні юридичні норми університетської політики царського уряду у видавничій справі поширювалися і на нього. Згідно з § 2 ст. 1 Указу Сенату від 6 квітня 1865 р., всі видання наукових товариств звільнялися від попередньої цензури. Відповідальність за друковану продукцію цілком покладалася на університет [8, с. 5]. Звичайно науковці ІФТІНУ скористалися цим правом і з самого початку свого функціонування товариство активно розпочало видавничу діяльність.

Спочатку, це було можливим завдяки коштам, які товариство отримувало від членських внесків і читання публічних лекцій [1, с. 9]. Доповненням до каси товариства були кошти отримані від продажу наукових видань і відсотки нараховані за вкладками. Також кошти ІФТІНУ надходили у вигляді приватних пожертвувань. Саме вони поповнювали видавничий фонд, що створювало відносну самостійність від держави і давало можли-

вість товариству видавати збірники праць своїх членів. Надання фінансової субсидії від Міністерства народної освіти ІФТІНУ змогло виклопотати лише у 1897 р [9, с. 5].

Перший том збірника, завдяки надходженню до видавничого фонду 400 карбованців від проведення публічних лекцій, виїшов з друку вже у 1890 р., на другому році роботи ІФТІНУ [1, с. 9]. Його публікація співпала з 25-річним ювілеєм Імператорського Новоросійського університету і тому зрозуміло, що автори і редактори присвятили його саме цій події. У першому томі містилися, крім Статуту ІФТІНУ, звітів за 1889/90 р. та списку членів, спогади про видатного славіста, професора Новоросійського університету В. І. Григоровича, його статті і опис рукописів, що належали йому і були передані до Імператорського Новоросійського університету [10, с. 262]. Всього ж, за період 1890-1916 рр., було видано 27 томів ЛІФТІНУ [5, арк. 167 зв.].

Загалом у ЛІФТІНУ було опубліковано багато статей досить актуальних для суспільства і науки. Весь науковий матеріал Літопису друкувався лише російською мовою. Інколи, коли цього вимагав зміст — народні перекази, говірки чи повір'я були надруковані російським алфавітом з урахуванням української вимови, або текст був надрукований давньоруським, грецьким або латинським алфавітом.

Зміст ЛІФТІНУ спочатку не мав чітко визначеної схеми. Протягом усього часу видання збірника, він змінював не лише кількість розділів, але і їх назву. Змінювалися також і тематика видання. Пізніше була вироблена більш менш чітка схема змісту Літопису, але роки Першої світової війни, нестача коштів порушили усталену видавничу роботу ІФТІНУ. Протягом усього часу видання (1889-1916 рр.) незмінною була лише назва збірника “Літопис історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті”.

Спершу ЛІФТІНУ мав два розділи — офіційний і неофіційний. В офіційному розділі, що мав назву “Літопис товариства”, розміщувалися щорічні звіти ІФТІНУ, списки членів, епітафії у зв'язку зі смертю вчених — членів товариства. У другому, неофіційному розділі, публікувалися лише дослідження членів товариства. Він мав назву — “Дослідження”. Так були побудовані II, IV, V і VII томи. Іноді слово “Дослідження” замінювали на “Матеріали”, як у III томі, а, наприклад, IV том, зовсім не мав

підзаголовків, а лише перелік розміщених у ньому статей. VII том мав вже три розділи: офіційний, що називався “Літопис товариства”, неофіційний — “Дослідження” та третій, що називався “Додатки”. В останньому містилися перелік видань ІФТІНУ і оголошення. З відкриттям Візантійського відділення і збільшенням кількості представлених в ІФТІНУ досліджень з історії та літератури Візантії, значна кількість аркушів ЛІФТІНУ відводилася працям саме цього напрямку. Іноді видавалися окремі томи збірника, що повністю були присвячені візантієзнавству. Так, наприклад, II, IV, VI і VII томи містили наукові статті членів товариства візантієзнавчої спрямованості, а у назві збірника зазначалося — “Візантійське відділення”.

З 1898 р., після заснування Візантійсько-слов’янського відділення, у VIII, IX, X, XIII, XVI томах у назві вказувалося “Візантійсько-слов’янське відділення”, але крім статей з візантієзнавчої спрямованості, містилися значна кількість праць слов’янознавчої тематики.

У жовтні 1898 р., на одному з засідань, Головою ІФТІНУ О. М. Деревичким була внесена пропозиція про публікацію протоколів засідань товариства, які б містили стислий зміст читаних на засіданнях рефератів і дебатів з їх приводу [11, с. 6]. Пропозицію було прийнято і протоколи засідань ІФТІНУ були включені вже у VII том Літопису [12, с. 1]. Відтоді вони друкувалися майже у кожному наступному томі ЛІФТІНУ починаючи зі 106 засідання товариства, по 221 включно.

З 1900 р., з часу відкриття Педагогічного відділу при ІФТІНУ, у збірнику товариства розпочато друк статей з педагогіки. Починаючи з 1904 р. у світ вийшли XI, XV, XVIII, і XX томи ЛІФТІНУ із вказівкою — “Педагогічне відділення”, що містили виключно праці членів відділу і товариства, але лише за педагогічною тематикою.

У листопаді 1904 р. на честь 15-річчя діяльності товариства, Правління ІФТІНУ прийняло рішення видати спеціальний збірник, присвячений цій події. Ювілейний збірник був надрукований 1905 р. Він містив промови, виголошені на святковому засіданні проведеному 3 листопада 1904 р., а також список членів товариства і перелік доповідей, представлених на засіданнях ІФТІНУ за 15 років [13, с. 26-27].

1905 р., за розпорядженням Правління ІФТІНУ була видана окрема книга “Засідання Педагогічного відділу ІФТІНУ 2 квітня 1905 року з питання реформи середньої школи” [14], а у 1906 р., був надрукований XV-й том “Літопису”, у якому були опубліковані усі прочитані в ІФТІНУ реферати про необхідність проведення реформ і їх зміст. Ці видання свідчили про велике значення, що надавало ІФТІНУ проведенню реформ у сфері освіти.

З подальшим розширенням наукової діяльності ІФТІНУ, виникненням нових організаційних запитів і збільшенням витрат на видання, товариство потребувало відповідно і додаткової фінансової допомоги. Внески членів ІФТІНУ, кошти від читання публічних лекцій і від продажу видань вже не могли покрити усіх витрат. Правління товариства неодноразово зверталось до чиновників з проханням про фінансову допомогу. У відповідь на ці запити, у 1892 р., попечитель навчального округу звернувся до міністерства з клопотанням про надання урядової допомоги для ІФТІНУ. Однак міністр народної освіти відмовив, аргументуючи це відсутністю вільних коштів [15, арк. 4]. Безрезультативними виявилися і спроби звернення до Міністерства народної освіти у 1893 р. Правління ІФТІНУ із закликом “посилення видавничого фонду” [16, с. 9].

У 1896-97 рр. ІФТІНУ опинилося у доволі складному фінансовому становищі. На рахунку товариства на той час залишалося лише 47 карбованців [17, с. 12]. Відсутність коштів не дозволяло ІФТІНУ надалі проводити плідну роботу, а тим паче продовжувати видання свого збірника. Правління товариства знову вирішило попросити фінансової підтримки у міністерства.

Голова ІФТІНУ О. О. Кочубинський перебуваючи у Санкт-Петербурзі у січні 1897 р. звернувся до Міністерства народної освіти з доповідною запискою про надання товариству на видання вчених праць субсидії з коштів міністерства. Записка була схвалена і вже у лютому того ж року за дорученням міністра графа І. Д. Делянова в Одеському казначействі від 29 січня було відкрито кредит у розмірі 300 карбованців, на вищезазначені потреби [17, с. 9].

Однак цієї одноразової допомоги товариству вистачило лише для розрахунку з боргами за виданий у 1896 році VI том ЛІФТІНУ, а також для публікації звітів за 1895/96 і 1896/97 рр. На видання статей, що повинні були увійти до VII тому “Літопису” коштів вже не вистачало. Правління ІФТІНУ дозволило

собі скористатися дозволом міністра І. Д. Делянова, який у січні 1897 р. під час спілкування з О. О. Кочубинським порекомендував товариству поновлювати подачу своєчасного клопотання кожного разу, як в цьому виникне потреба. Тож, у кінці листопада 1897 р. ІФТІНУ подало клопотання про виділення нової субсидії у розмірі 300 карбованців. У березні 1898 р. необхідні кошти були отримані [18, с. 5]. У 1899-1900 навчальному році ІФТІНУ знову одержало за своїм клопотанням звичайну субсидію у 300 карбованців і надзвичайну допомогу у 500 карбованців, а з 1902 р. товариству було надано підвищену субсидію у 500 карбованців. Саме така сума надалі виплачувалася міністерством у якості щорічної допомоги на видавництво збірників ІФТІНУ.

Отримання ІФТІНУ постійної фінансової субсидії дало змогу регулярно друкувати ЛІФТІНУ. За наступні 14 років, починаючи з 1902 р., товариство видало 17 томів Літопису.

Однак незважаючи на подібну допомогу час від часу товариство все ж стикалося з фінансовими проблемами і видання окремих томів (XII, XIX, XX і XXIII) збірника затримувалося у зв'язку з нестачею коштів. Ситуацію частково виправляли пожертви меценатів і додаткова фінансова підтримка. Так, у 1905-1906 академічному році ІФТІНУ отримало додаткову субсидію від Імператорського Новоросійського університету. Ця допомога у розмірі 400 карбованців була надана для друку спеціального видання 14 тому ЛІФТІНУ у якому містилися листи академіка П. С. Білярського, що зберігалися в Імператорському Новоросійському університеті [19, с. 6]. Суттєвою допомогою ІФТІНУ стала пожертва дійсного члена товариства В. А. Орлова у розмірі 300 карбованців, що покрили видавничі розходи [20, с. 18].

У 1910 р. ІФТІНУ вдалося отримати ще одну додаткову допомогу. За клопотанням почесного члена товариства академіка В. М. Істріна, відділення російської мови і словесності Імператорської Академії Наук асигнувало 400 карбованців на видання збірника ІФТІНУ [21, с. 210]. Починаючи з 1914 р. ІФТІНУ постійно відчувало фінансові проблеми, що особливо негативно позначалися на видавничій роботі. Причиною цього стали важкі воєнні часи Першої Світової війни. Через велике подорожчання паперу і друку Правління ІФТІНУ повинно було обмежити видавничу діяльність. Про це свідчать звітні матеріали. Так, наприклад урядова допомога на видавництво ЛІФТІНУ у 1914 р.

становила 500 крб., а собівартість накладу видання — близько 1500 крб [5, арк.129 зв.]. Вже у 1915 р., типографські замовлення, виконані для ІФТІНУ, перевищували наявну готівку каси товариства [22, с. 369] і воно змушене було знову звернутися до Міністерства народної освіти із клопотанням про надання одноразової допомоги у вигляді 2000 крб [5, арк. 129 зв.]. Так, у 1914 р. під редакцією професора М. Г. Попруженка розпочалася підготовка до видання XXV-го тому ЛІФТІНУ присвяченого В.І. Григоровичу. Але він вийшов у світ лише через два роки — у 1916 р. Цей том містив вступну статтю М. Г. Попруженка під назвою “Віктор Іванович Григорович в Одесі”, переписка і звіти, а також твори видатного славіста В. І. Григоровича [23].

За період з 1914 по 1916 рр. Товариство планувало видання п’яти томів свого збірника, два з яких присвячувалися визначним науковцям — XXI-й том ЛІФТІНУ — академіку Ф. І. Успенському, а XXV-й — видатному славісту В. І. Григоровичу. Однак, через брак коштів Правління ІФТІНУ змушене було суттєво обмежити і, врешті решт, з 1917 р. взагалі припинити видання ЛІФТІНУ. Останній XXVII-й том ЛІФТІНУ був завершений друком у 1916 р [5, арк. 167].

Таким чином, у підсумку слід зазначити, що незважаючи на всі фінансові перепони, ІФТІНУ вдалося налагодити і успішно проводити продуктивну видавничу роботу. Передусім цього вдалося досягти завдяки праці членів ІФТІНУ, урядовій фінансовій підтримці та допомозі меценатів. Видавнича робота ІФТІНУ була покликана популяризувати наукові знання з різних галузей гуманітарних наук, засвідчила прогресивну громадянську позицію і значний науковий потенціал членів товариства. У них надруковані праці з візантієзнавства і слов’янознавства, вітчизняної і всесвітньої історії, археології й етнографії, літератури, культури, філософії та педагогіки, авторами цих статей були не лише провідні вчені того часу: професори і доценти вищих навчальних закладів, а й представники середньої і початкової освіти Російської імперії. Майже усі наукові студії, перш ніж увійти в ЛІФТІНУ, були апробовані і проаналізовані на засіданнях товариства. Загалом видавнича діяльність ІФТІНУ, що проводилася часто у складних політичних, соціальних і культурних умовах, незважаючи ні на що стала досить важливою для українського суспільства, оскільки досягнення науки і культури були донесені

до широких верств населення, а збірники ЛІФТІНУ разом з додатковими виданнями ІФТІНУ відіграли важливу роль у розвитку української науки.

Література

1. Отчет историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/90 гг. // Летопись историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (далее — ЛИФОИНУ). — Одесса, 1890. — Т. I. — С. 6-12.
2. Маркевич А. И. Историко-филологическое общество // А. И. Маркевич Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. — Одесса, 1890. — С. 726-727; Рыстенко А. В. Историческая записка о деятельности историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 15 лет. — Пятнадцатилетие ИФОИНУ. — Одесса, 1905. — С. 15-45.
3. Історія Одеського університету за 100 років [Відп. редактор проф. О. І. Юрженко]. — Київ, Вид-во Київського університету, 1968. — 423 с.
4. Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России. // Археографический ежегодник за 1974 г. — М., Наука, 1975. — С. 38-55; Историко-філологічне товариство при Новоросійському університеті // УРЕ. — К., 1961. — Т. 5. — С. 540; Историко-філологічне товариство при Новоросійському університеті // РЕІУ. — К., 1970. — Т. 2. — С. 268.
5. Державний архів Одеської області. — Ф. 45: Новоросійський університет. — Оп.19. — Спр.705: Историко-филологическое общество при Новороссийском университете. Начало 1905, конец 1917 год. — 171 арк.
6. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. — Одесса: Астропринт, 2007. — 536 с.
7. Медалієва О. З. Роль університетських історичних товариств в українському національному відродженні (остання третина XIX - 1917 р.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. — Черкаси, 2005. — 20 с.

8. Устав историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. — ЛИФОИНУ. — Одесса, 1890. — Т. I. — С. 1-5.
9. Отчет историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете 1897/98 гг. // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1899. — Т. VII, Византийское отделение IV. — С. 1-9.
10. Отчет секретаря отдела о бесплатных лекциях для учащихся средних учебных заведений г. Одессы // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1905. — Т. XVIII. — С. 256-262.
11. Отчет о деятельности историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1898/99 гг. // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1900. — Т. VIII. — С. 3-13.
12. Протоколы заседаний историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1899. — Т. VII. — С. 1-46.
13. Пятнадцатилетие историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. — Одесса, 1905. — 62 с.
14. Заседание Педагогического отдела ИФОИНУ по вопросу о реформе средней школы (2 апреля 1905 г.). — Одесса: Экономическая типография, 1905. — 84 с.
15. Державний архів одеської області. — Ф. 45: Новоросійський університет. — Оп. 8. — Спр. 41: Об исходотайствовании Историко-филологическим обществом при Новороссийском университете назначения денежного пособия от Правительства. Начало, конец 1892 г. — 8 арк.
16. Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1890/91 - 1892/93 гг. // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1894. — Т. III. — С. 1-18.
17. Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1896/97 гг. // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1899. — Т. VII. — С. 6-12.
18. Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1897/98 гг. // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1899. — Т. VII. — С. 1-9.
19. Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1905/06 и 1906/1907 гг. // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1910. — Т. XVI. — С. 1-9.
20. Протокол 214 заседания ИФОИНУ (29 сентября 1907) // ЛИФОИНУ. — Одесса, 1910. — Т. XVI. — С. 17-19.
21. Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1910 г. // Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского ун-та за 1910 г. — Одесса: Техник, 1911. — С. 206-211.

22. Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1915 г. // Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского ун-та за 1915 г. — Одесса, 1916. — С. 367-371.
23. ЛИФОИНУ. — Одесса, 1916. — Т. XXV. — 450 с.

Резюме

В статье рассматривается издательская деятельность Историко-филологического общества при Новороссийском университете в Одессе.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. М. Хмарский

УДК 321.7.01

Л. В. Козловська, Н. О. Кравченко

**ДО ПИТАНЬ СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДІ
ТА МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ**

Молодь досліджувалася з погляду життєвих планів, ціннісних орієнтацій, мотивації поведінки в самих різних сферах життєдіяльності, від школи до виробництва, у вільний від навчання і роботи час, в повсякденному побутовому житті і житті колективів. Поступово складався відповідний понятійний апарат таких досліджень (власне підстави наукового знання) і його методологія — інструменту збору і аналізу фактичної інформації. Молодь почали вивчати, як соціальну спільність, особливості соціалізації і виховання поколінь, що вступають у життя, процес соціальної спадкоємності і успадковування молоддю знань і досвіду від старших поколінь, особливості образу життя молоді, формування її миттєвих планів і ціннісних орієнтацій, у тому числі професійних, соціальну мобільність, виконання соціальних ролей різними групами молоді [14, с. 331].

Цим окреслюється основна спрямованість питань нашого дослідження. Основними питаннями молоді, що мають теоретичне і практичне значення, є наступні: вивчення ролі і місця молоді в соціальному і політичному розвитку суспільства, аналіз “соціального та політичного портрету” різних груп молоді, вивчення запитів, інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, соціальних і політичних очікувань молоді у всіх сферах життєдіяльності; формування активної життєвої позиції, стилю життя і поведінки; розгляд особливостей пристосовування в різних соціальних сферах; вивчення життєвих планів молоді і визначення оптимальних умов їх реалізації; дослідження резервів соціальної і політичної активності і причин пасивності, включеності молоді в соціальне управління і самоврядування на різних рівнях; визначення морально-психологічної готовності до праці і до безробіття і т. д. Питання молоді України багато в чому пов’язані і з тими об’єктивними процесами, які протікають в сучасному світі: урбанізацією, підвищенням питомої ваги в суспільстві пенсіоне-

рів, осіб похилого віку, скорочення народжуваності і т. д. Але разом з тим молодіжні питання в Україні мають і свою специфіку, опосередковані українською дійсністю у всій повноті, тією політикою, яка проводилася по відношенню до молоді [11, с. 3-120]. Сучасна молодь проходить своє становлення в дуже складних умовах ломки старих цінностей і формування нових соціальних відносин. Звідси розгубленість, песимізм, невіра в майбутнє. Ростуть агресивність і екстремізм, шовінізм і кримінальність. Тому такі аспекти питань молоді, як молодіжний екстремізм і молодіжна субкультура вельми актуальні.

Одне з перших визначень поняття “молодь” було дано в 1968 р. В. Т. Лісовським: “Молодь — покоління людей, що проходить стадію соціалізації, засвоює освітні, професійні, культурні і інші соціальні функції; залежно від конкретних історичних умов, вікові критерії молоді можуть коливатися від 16 до 30 років” [13, с. 32]. Більш повне визначення зробив І. З. Кон: “Молодь — соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального положення і обумовлених соціально-психологічних властивостей. Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов’язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу та залежать від суспільного устрою, культури і властивих даному суспільству закономірностей соціалізації” [6, с. 210]. Наукові праці саме цих авторів становлять джерелознавчу базу нашого дослідження. Розростання молодіжного екстремізму обумовлено корінною ломкою стереотипів поведінки, яка відбувається нині, складалася століттями і була основою культури [8, с. 3-120].

Зміна культурних епох веде за собою чітку зміну стереотипів і норм поведінки. Змінилася якість конфлікту “батьків” і “дітей”. Сьогодні молодь добре відчуває невідповідність нав’язаних їй культурних стереотипів і норм поведінки життя, а разом з цим відмовляється розуміти і приймати всю традиційну культуру. Постійно виникають моменти неадекватної поведінки молоді не тільки в екстремальних ситуаціях. У молоді, вихованої в традиційній культурі, основний конфлікт розвертається на ментальному рівні, між усвідомлюваною нею реальністю і культурними стереотипами сприйняття і осмислення світу. При

необхідному і достатньому розвитку відчуття цілого люди цього типу легше співвідносять свою поведінку з осмисленою цілісною картиною світу. Для молоді, що росте, в основному, за зразком класичної європейської культури, найбільш суттєвим є конфлікт на поведінковому рівні. Люди цього типу пізнають життя шляхом досвіду, абсолютизуючи власний досвід і визнаючи лише тих, з діями яких входять в резонанс (ефект пізнавання). Природжені здібності обумовлюють у них високу швидкість збагнення життя і напрацювання навичок орієнтування в постійно змінному потоці подій. Різке неприйняття чужої форми поведінки дуже часто штовхає цих молодих людей на злочин, оскільки етика нового покоління ще не сформована, відчуття міри не вироблено і норми не встановлені [11, с. 3-30].

Під молодіжною субкультурою розуміється культура певного молодого покоління, що володіє спільністю стилю життя, поведінки, групових норм, цінностей і стереотипів. Її визначальною характеристикою є феномен суб'єктивної "розмитості", невизначеності, відчуження від основних нормативних цінностей (цінностей більшості). Так, у чималого числа молодих людей відсутня чітко визначена особиста самоідентифікація, сильні поведінкові стереотипи, що обумовлюють деперсоналізацію установок. Позиція відчуження в його екзистенційному заломленні є видимою як у відношенні до соціуму, так і в міжгенераційному спілкуванні, в контркультурній спрямованості молодіжного дозвілля. Соціальне та політичне відчуження виявляється частіше всього в апатії, байдужості до політичного життя суспільства у позиції "стороннього спостерігача". На рівні самоідентифікації вияв яких-небудь певних політичних установок мінімальний. Разом з тим емоційність, легковірність і психологічна нестійкість молодих людей вміло використовуються політичними елітами в боротьбі за владу. "Участь в політичному житті" в шкалі цінних думок, запропонованих в ході анкетного опитування серед студентів Інституту Іноваційної та Післядипломної Освіти Одеського Національного Університету ім. Мечнікова зайняла останнє місце (це заняття привертає лише 6,7 % опитаних). Тільки кожний четвертий із студентів (25,5 %) готовий жити для інших, навіть якщо доведеться поступитися своїми інтересами, в той же час майже половина вибірки (47,5 %) вважає, що "в будь-якій справі не можна забувати про власну вигоду".

Існує думка, що аполітичність молоді — це закономірний результат надмірної ідеологізації виховання минулих років, а активна політизованість граничить з аполітичністю. Вибір тих або інших культурних цінностей частіше всього пов'язаний з груповими стереотипами достатньо жорсткого характеру (не згодні з ними легко потрапляють в розряд “знедолених”), а також з престижною ієрархією цінностей в неформальній групі спілкування. Групові стереотипи і престижна ієрархія цінностей обумовлені статевою приналежністю, рівнем освіти, до певної міри місцепроживанням і національністю респондента, проте у будь-якому випадку суть їх одна: культурний конформізм в рамках неформальної групи спілкування і неприйняття інших цінностей і стереотипів, від більш м'якого в середовищі студентської молоді до більш агресивного в середовищі студентів коледжу Інституту Інноваційної та Післядипломної Освіти Одеського Національного Університету ім. І. І. Мечникова. Крайнім напрямом цієї тенденції молодіжної субкультури є так звані “команди” з жорсткою регламентацією ролей і статусів їх членів. Молодь живе в загальному соціальному та культурному просторі, тому криза суспільства і його основних інститутів не могла не відобразитися на змісті та спрямованості молодіжної субкультури. Саме тому безперечно розробка будь-яких спеціальних молодіжних програм, за винятком соціальноадаптованих або профорєнтованих. Будь-які зусилля по корекції процесу соціалізації неминуче будуть натрапляти на стан всіх соціальних інститутів суспільства і перш за все системи освіти, установ культури і засобів масової інформації. Яке суспільство — така і молодь, а отже, і молодіжна субкультура.

Криза інституту сім'ї і сімейного виховання, придушення індивідуальності і ініціативної дитини, підлітка, молодої людини як з боку батьків, так і педагогів, всіх представників “дорослого” світу, не може не привести, з одного боку, до соціального і культурного інфантилізму, а з другого — до прагматизму і соціальної непристосованості до виявів протиправного або екстремістського характеру. Агресивний стиль виховання породжує агресивну молодь, приготовлену до міжгенераційного відчуження, коли діти, що вирости, не можуть пробачити ні вихователям, ні суспільству в цілому орієнтації на слухняних безініціативних виконавців в збиток самостійності, ініціативності, незалежності, що

лише направляються в русло соціальних очікувань, але не пригнічуються агентами соціалізації та політизації [8, с. 3-120]. Комерціалізація засобів масової інформації, в якійсь мірі і всієї художньої культури, формує певний “образ” субкультури не у меншій мірі, основні агенти соціалізації — сім’я, і система освіти, політична система суспільства. Адже саме проглядання телепередач разом із спілкуванням — найбільш поширений вид дозвільної самореалізації. В багато яких своїх рисах молодіжна субкультура просто повторює телевізійну субкультуру, яка ліпить під себе зручного глядача.

Молодіжна субкультура є спотворене дзеркало дорослого світу речей, відносин і цінностей. Розраховувати на ефективну культурну самореалізацію молодого покоління в хворому суспільстві не доводиться, тим більше що і культурний рівень інших вікових і соціально-демографічних груп населення України також постійно знижується. Спостерігається тенденція до дегуманізації і деморалізації в змісті мистецтва, що виявляється, перш за все, в приниженні, деформації і руйнуванні образу людини. Всі ці тенденції свідчать про актуальність досліджень, пов’язаних з проблемами молоді. Дослідження в цьому напрямку необхідні для розв’язання тієї кризи, яку переживає сьогодні Україна. А зв’язок таких аспектів питань молоді, як молодіжна субкультура і молодіжна агресивність очевидна.

Як бачимо, тільки ретельні і систематичні дослідження питань молоді можуть допомогти зрозуміти причини, що відбуваються в нашому суспільстві завдяки конфлікту поколінь. Необхідно зрозуміти суть молодіжних шукань, відмовитися від безумовного засудження того, що несе з собою молодіжна культура, диференційовано підходити до явищ життя сучасної молоді.

Література

1. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.
2. Гаджиев К. С. Политическая культура: концептуальный аспект // Полис. — 1991. — № 6.
3. Гайворонюк Н. Культура в політиці: реалії та перспективи // Генеза. — 1994. — № 2.
4. Горбатенко В. П. Політологія. — К., 2002. — С. 220-230.

5. Дахин В. Политическая культура и власть // Свободная мысль. — 1996. — № 1.
6. Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура (Методологические проблемы). — М., 1983.
7. Кон И. С. Социология молодежи. — М., 1988. — С. 210.
8. Лісовий В. С. Поняття політичної культури. Політична культура українців // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996.
9. Молодежный экстремизм / Под. ред. А. А. Козлова. — Изд-во СПбГУ, 1996. — С. 3-120.
10. Попович М. В. Національна культура і культура націй. — К., 1994.
11. Потульницький В. А. В. Липинський і проблеми політичної культури // Останній гетьман. — К., 1993.
12. Руткевич Н. М., Руина Л. Я. Общественные потребности, система образования, молодежь. — М., 1988. — С. 3-30.
13. Современные зарубежные исследования политической культуры и политических инструментов. — М., 1987.
14. Социология молодежи / Под ред. В. Т. Лисовского. — Изд-во СПбГУ, 1996. — С. 32.
15. Социология: словарь — справочник. — Минск: Книжный дом, 2003. — С. 331.

Резюме

Молодежь рассматривается с точки жизненных планов, целевых ориентиров, мотивации поведения в самых разных сферах жизнедеятельности, от школы к производству, в свободное от учебы и работы время, в повседневной бытовой жизни и жизни коллективов.

Рецензент канд. педагог. наук, доцент А. А. Листопад

НАШИ АВТОРЫ

- Белоусова Светлана, канд. технич. наук, профессор каф. менеджмента Междунар. ун-та бизнеса и права (Херсон)
- Березняк Алексей, студент ОГЭУ (Одесса)
- Блинштейн Елена, магистр Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Бойкевич Олег, аспирант Коммерческой академии (Львов)
- Бондарук Елена, студент ОГЭУ (Одесса)
- Борисов Олег, канд. эконом. наук, доцент, зав. каф. прикладной экономики Ин-та финансов УДУРМТ (Одесса)
- Буданова Ирина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Выдбора Владимир, канд. эконом. наук, старш. преподаватель каф. общей эконом. теории ОГЭУ (Одесса)
- Жмурко Татьяна, студент ОГЭУ (Одесса)
- Задорожный В., доктор химич. наук, профессор ОГЭУ (Одесса)
- Карагяур Галина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Каташинская Наталья, студент ОГЭУ (Одесса)
- Кинка Станислав, студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Ковальчук Станислав, аспирант каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Козловская Людмила, канд. политич. наук, доцент каф. общественных теорий Нац. ун-та им. И. И. Мечникова
- Колесникова К., старш. преподаватель каф. прикладной экономики Ин-та финансов УДУФМТ (Одесса)
- Кондельчук Юлия, студент ОГЭУ (Одесса)
- Конюшенко Юлия, аспирант каф. истор. дисциплин Нац. педагогич. ун-та им. Г. С. Сковорода (Харьков)
- Кравченко Наталия, директор НВК “ООШ I-III ступени - гимназия” (Великомихайловка Одесской области)
- Курмоярцев Сергей, аспирант каф. истории Нац. Южноукр. педагогич. ун-та им. К. Д. Ушинского (Одесса)
- Листопад Алексей, канд. педагог. наук, доцент, докторант Нац. Южноукр. педагог. ун-та им. К. Д. Ушинского (Одесса)

- Михайлюк Елена, канд. эконом. наук, доцент каф. региональной экономики и экологии (ОГЭУ)
- Орлов Игорь, студент ОГЭУ (Одесса)
- Паун Екатерина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Побережец Ольга, канд. эконом. наук, доцент каф. бух. учета, анализа и аудита Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Радько Петр, канд. истор. наук, доцент каф. политэкономии Нац. педагог. ун-та им. В. Г. Короленко (Полтава)
- Свиная Анна, канд. эконом. наук, доцент каф. учета, анализа и аудита Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Силичева Наталья, аспирант каф. экономики предприятий ОГЭУ (Одесса)
- Степанова Екатерина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Стеценко Сюзанна, старш. преподаватель каф. региональной экономики и экологии ОГЭУ (Одесса)
- Сухина Людмила, преподаватель каф. региональной экономики и экологии ОГЭУ (Одесса)
- Тонюх К., канд. техн. наук, доцент ОГЭУ (Одесса)
- Чебан Елена, студент Нац. ун-а им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Яроцкая Галина, канд. филолог. наук

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Білоусова С. В.

Сутність та напрями контрактних форм взаємозв'язків в АПК зарубіжних країн 3

А. С. Березняк

Інтеграція України у світову систему телекомунікацій 10

К. В. Степанова

Проблеми розвитку інфраструктури морських транспортних перевезень в Україні 19

О. Л. Михайлюк, С. В. Стеценко, Л. В. Сухіна

Роль України і Грузії в зміцненні енергетичної безпеки країн ЄС 24

О. В. Бондарук

Сутність регіональної інноваційної системи та ефективність її побудови в Одеській області 33

Н. Є. Сілічєва

Проблеми розвитку конкурентоспроможності підприємств Українського Придунав'я 42

К. В. Паун

Непрямі методи визначення податкових зобов'язань юридичних та фізичних осіб 46

Г. Б. Свінарьова, О. Е. Блінштейн

Управління якістю продукції інноваційно-активного підприємства 55

О. В. Побережець, О. В. Чебан

Управління власним капіталом у публічних та приватних акціонерних товариствах 63

О. Р. Бойкевич

Уточнення сутнісних характеристик економічної безпеки суб'єкта первинної ланки економіки 73

І. М. Орлов	
Міжнародна маркетингова діяльність українських пасажирських авіакомпаній	82
Ю. В. Кондельчук	
Маркетингове та інформаційне забезпечення діяльності транспортно-експедиторських підприємств	93
Г. М. Карагяур	
Теоретичні аспекти створення металокластеру в регіоні	100
И. В. Буданова	
Конкуренция как фактор стратегического развития предприятия сферы туризма	108
В. Г. Задорожний, К. М. Тенюх, Т. В. Жмурко	
Важливий чинник підвищення якості вина	115
Н. В. Каташинська	
Ендогенні та екзогенні фактори міжнародної конкурентоспроможності регіону	120
Г. С. Яроцкая	
Экономическая картина мира середины XVIII века (на матеріалі трактата Адама Смита “Исследование о природе и причинах богатства народов”)	125
В. В. Выдобра	
Специфика выхода экономики Украины из современного экономического кризиса	134
О. Г. Борисов, К. С. Колеснікова	
Роль транскордонного співробітництва у регіональному розвитку та інтеграційних процесах	142
ІСТОРИЧНІ НАУКИ	
П. Г. Радько	
Конституція Пилипа Орлика про вікові традиції українського народу	153
С. Г. Курмоярцев	
Палеогеографія Північно-Західного Причорномор'я, як історичне джерело	163

С. В. Ковальчук	
Висвітлення діяльності Одеського відділення партії кадетів в жовтні-грудні 1905 р. на сторінках Одеської преси	169
С. М. Кінка	
Суспільно-політична трансформації естонського суспільства у відображенні часопису “Радуга” (1987 - перша половина 1988 р.)	175
О. А. Листопад	
Творчість в педагогіці та педагогіка творчості: історичний аналіз	184
Ю. А. Конюшенко	
Видавнича робота як невід’ємна складова діяльності Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті	189
НОТАТКИ	
Л. В. Козловська, Н. О. Кравченко	
До питань становлення молоді та молодіжної субкультури ..	199
НАШИ АВТОРЫ	205

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу

Науковий вісник
Збірник наукових праць

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор

Підписано до друку _____

Формат 60 × 84 1/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ол. друк. арк. 17.8

Віддруковано з оригінал-макету в друкарні ТОВ “Лерадрук”
67400, м. Роздільна Одеської обл.,
вул. Леніна, 44.